

Religieuze herbestemming van kastelen en buitenplaatsen in Noord-Brabant:

Heden en verleden

Een inventariserend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van kasteelkloosters in de negentiende en twintigste eeuw en de actuele omgang met deze complexen.

M. Vrancken

m.m.v. A. Wielinga, B. Olde Meierink en F. Vogelzang

Wijk bij Duurstede, juni 2009

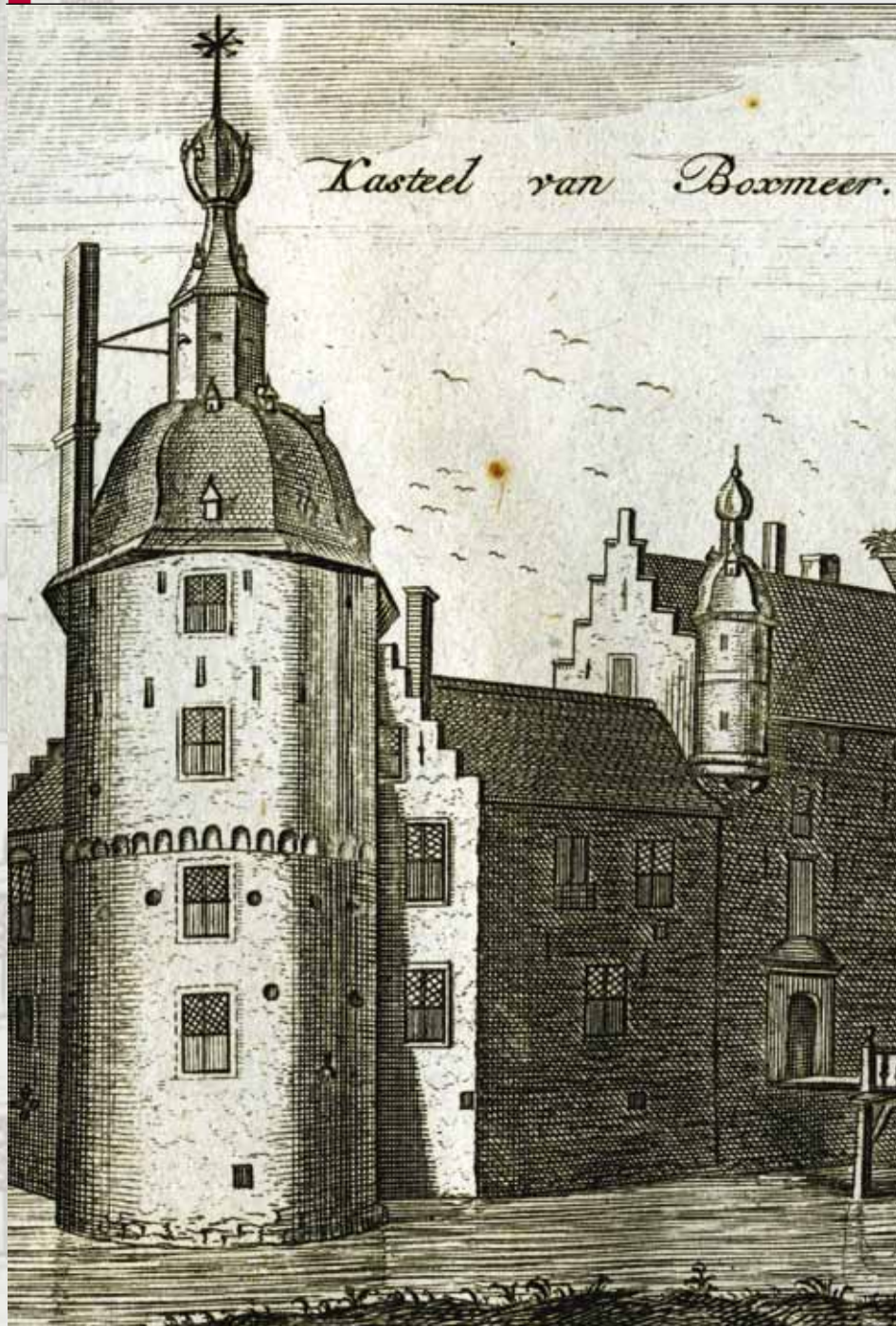

Omslag & rapportontwerp: Veronica Dénis, Nika Grafische Vormgeving.
Vormgeving: Alphons te Beek.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	■	5
1.1	Aanleiding en introductie onderzoek	■	6
1.2	Doelstelling	■	7
1.3	Methodologie	■	8
1.4	Begrippenkader	■	9
1.5	Inventarisatie kasteelkloosters in Nederland	■	9
1.6	Leeswijzer	■	10
	Samenvatting	■	11
	Aanbevelingen van de Nederlandse Kastelenstichting inzake kloosterkastelen	■	14
2	Actueel beleid ten aanzien van kloosterkastelen	■	15
2.1	Nationaal beleid	■	16
2.2	Provinciaal beleid	■	18
2.3	Lokaal beleid	■	19
3	Kloosterlingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw	■	23
3.1	Geschiedenis van kloosterordes en congregaties in Nederland vanaf de negentiende eeuw	■	24
3.2	Buitenlandse kloosterordes en congregaties	■	27
3.3	Tot slot	■	30
4	Van kasteel tot klooster	■	31
4.1	Beschrijving van buitenplaatsen en kastelen	■	32
4.2	Religieuzen op het kasteel	■	33
4.3	Basisbehoeften voor een religieus leven	■	36
4.4	Verandering van kasteelterreinen als gevolg van de religieuze herbestemming	■	39
4.5	Kasteel of klooster?	■	48
5	Omgang met kasteelkloosters na het verlies van de religieuze functie	■	51
5.1	Kasteelklooster Croy	■	52
5.2	De (Grote) Ruwenberg	■	57
5.3	Abdij Mariënkroon (Onsenoort)	■	62
5.4	Gemert	■	67
5.5	Algemene conclusie	■	75
6	Actuele stand van zaken; beschermd en bedreigd	■	77
6.1	Welke onderdelen van de gebouwencomplexen zijn beschermd?	■	78
6.2	Hoe kunnen kasteelklooster worden beschermd?	■	80
6.3	Wat zijn de hedendaagse bedreigingen?	■	82
6.4	Punten voor de toekomst	■	88
7	Actueel beleid voor kasteelkloosters	■	91
7.1	Is een beleid voor kasteelkloosters nodig?	■	92
7.2	De algemene lijnen voor beleid	■	92
7.3	Een representatieve selectie	■	98
7.4	Herbestemming; leringen voor de toekomst	■	101
8	Conclusie	■	103
	Bronnen	■	107

1 ■ Inleiding

*Kasteel van Boxmeer, gravure uit Vermakelykheden van Brabant, 1770.
Tekening J. van Croes, gravure Henricus Causé.*

1.1 Aanleiding en introductie onderzoek

Door de ontkerkelijking van Nederland verliezen steeds meer kerken, kapellen, kloosters en synagogen hun functie en raken religieuze (gebruiks)voorwerpen en objecten in onbruik.¹ Deze gebouwen en voorwerpen belichamen een wezenlijk onderdeel van onze geschiedenis en vormen daarmee belangrijk nationaal erfgoed.

Het behoud van dit erfgoed wordt door het functieverlies echter steeds kostbaarder en problematischer. Er is geen landelijk beleid op dit terrein. Dat heeft als gevolg dat er geen goede behoudsstrategie bestaat. Het gevaar is groot dat erfgoed sluipend verdwijnt. Er moet dus actie worden ondernomen om het behoud van dit, voor Nederland belangrijke onderdeel van de geschiedenis in de vorm van prachtige artefacten en gebouwen veilig te stellen.

Om aandacht te vragen voor dit fenomeen werd 2008 uitgeroepen tot *Jaar van het Religieus Erfgoed*. Religieus erfgoed betreft al het onroerende en roerende erfgoed dat gebouwd en vervaardigd is op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag.²

Dit initiatief vormde voor de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) aanleiding om een onderzoeksaanvraag in te dienen bij de Provincie Noord-Brabant. Juist in deze provincie – maar niet alleen daar! – speelt een opvallend fenomeen. Het gaat hier om kastelen en buitenplaatsen die in het verleden een religieuze functie kregen doordat deze gebouwen in het bezit kwamen van kloosterorden en congregaties. Zij vestigden in of nabij kastelen en buitenplaatsen hun klooster en in veel gevallen werd er ook een internaat of verzorgingshuis van enige soort in ondergebracht. Het zwaartepunt van deze ontwikkeling ligt in de negentiende en twintigste eeuw en kan tegen de achtergrond van verschillende sociale en politieke ontwikkelingen worden verklaard. Tot op de dag van vandaag worden veel van deze kastelen en buitenplaatsen nog steeds bewoond door religieuzen. Er zijn verschillende voorbeelden te noemen van (voormalige) kasteelgebouwen die in de loop der tijd zijn uitgegroeid tot omvangrijke religieuze complexen met kapel, sacristie en andere zaken die noodzakelijk zijn voor een religieus leven.

De kloosterkastelen zijn in sommige gevallen alweer verschillende malen herbestemd, waardoor nu nog maar weinig herinnert aan hun religieuze verleden. Maar vele zijn tot de dag van vandaag in handen gebleven van religieuze orden en congregaties en doen nog steeds dienst als klooster, zorginstelling of hebben een andere maatschappelijke functie. Als gevolg van de ontkerkelijking van Nederland verliezen ook deze kloosterkastelen langzaam maar zeker hun religieuze functie. Dat werpt de vraag naar voortbestaan en herbestemming op. Nu is herbestemming van grote gebouwen en complexen vaak een ingewikkeld en uitdagend proces. Juist door de dubbele geschiedenis van deze gebouwen – als kasteel en als klooster – biedt dit verschillende mogelijkheden maar dreigen ook gevaren. In sommige gevallen van herbestemming blijkt dat de betrokkenen nauwelijks op de hoogte zijn van het feit dat een kasteel of buitenplaats onderdeel uitmaakt van het kloostercomplex. Aan de andere kant moeten we constateren dat het herbestemmingproces regelmatig als gelegenheid wordt aangegrepen om de religieuze bouwlagen te verwijderen en terug te keren naar het ‘oorspronkelijke’ kasteel. Beide vormen van omgang met kloosterkastelen doet onvoldoende recht aan de interessante geschiedenis van deze gebouwen.

Dit onderzoek geeft een beeld van de historische omgang met herbestemming. Een groot aantal kloosterkastelen is verbouwd of gerenoveerd in een periode, toen er geen sprake was van wettelijke bescherming. Welke gevolgen hebben die ingrepen gehad voor de objecten? En wat betekent dat voor de omgang met die objecten nu? De verbouwing van de kastelen tot kloosters heeft vaak een grote toename van het bouwvolume met zich meegebracht. De nieuwe gebouwen op het terrein hebben vaak een specifieke functie gehad en zijn niet gemakkelijk aan te passen voor een andere functie. Herbestemming wordt daardoor lastig. Bovendien is door deze nieuwbouw voor het publiek het oude complex al ‘aangetast’ en daarom niet de moeite van het

1 Omdat de ontkerkelijking vooral betrekking heeft op de Protestantse, Katholieke en Joodse kerk worden de moskeegebouwen hier niet genoemd. De Islam is momenteel de enige nog groeiende religie in Nederland. Daarnaast worden moskeegebouwen binnen de religieuze gemeenschap ook voor sociale doeleinden gebruikt. Deze twee gegevens zorgen ervoor dat moskeeën vooralsnog minder bedreigd worden door functieverlies en leegstand.

2 Deze definitie, afkomstig van de website van '2008 Jaar van het Religieus Erfgoed' (www.2008re.nl/#/overjre/), is ook gebruikt als uitgangspunt voor de twee symposia die in het kader van het Jaar van het Religieus Erfgoed hebben plaatsgevonden.

behouden waard. Juist echter deze karakteristieken maken het belangrijk ook voor dit soort complexen oplossingen te bedenken. Er zijn meer categorieën gebouwen die hiermee te maken hebben. Net als kloosterkastelen belichamen ze een belangrijk onderdeel van onze geschiedenis en het is de uitdaging de belangrijkste karakteristieken van dat verleden zichtbaar, beleefbaar en bewaarbaar te houden. Anders kan het behoud van specifieke onderdelen het hele complex in zijn voortbestaan bedreigen.

De Nederlandse Kastelenstichting voert het project Kastelenlexicon Nederland uit. Dit lexicon bestaat uit een database waarin alle relevante gegevens over verdwenen en nog bestaande kastelen in ons land zijn opgenomen. De geboden informatie kan onderzoekers en beleidsmakers ondersteunen bij onderzoek, plannen en beslissingen rondom kastelen. Omdat de verwachting is dat met name kloosterkastelen in de nabije toekomst regelmatig van functie zullen wisselen of leeg zullen komen te staan, is het van groot belang juist deze categorie kastelen zo volledig mogelijk in de database op te nemen, zodat overheden en andere betrokkenen bij monumentenbeleid en herbestemming een zo gefundeerd mogelijke beslissing kunnen nemen inzake hergebruik en functieverandering. Het behoud van kastelen is een van de hoofddoelstellingen van de NKS.

Voordat echter het lexicon volledig gemaakt kan worden, is een verkennend onderzoek nodig naar het fenomeen kloosterkastelen. Daartoe is eerst een inventarisatie gemaakt van het fenomeen kloosterkastelen in Nederland. Vervolgens is een pilotonderzoek bij de Provincie Noord-Brabant aangevraagd om de achtergronden en de beleidsvragen rondom kloosterkastelen in beeld te krijgen. Die aanvraag is door de Provincie gehonoreerd. Hieronder treft u de uitkomsten van dat onderzoek aan. De eerste uitkomsten zijn ook gepresenteerd op een symposium op 28 november 2008 in het klooster St. Agatha in Cuijk.

1.2 Doelstelling

Over kastelen en buitenplaatsen met een religieuze (klooster)functie is nog maar weinig bekend; uitgebreid onderzoek naar dit fenomeen heeft nooit eerder plaatsgevonden. Inmiddels is op basis van een eerste inventarisatie door de Nederlandse Kastelenstichting duidelijk geworden dat dergelijke kloosters in heel Nederland zijn terug te vinden en dat we dus te maken hebben met een fenomeen, en niet slechts met enkele uitzonderlijke gevallen. Binnen het bestek van deze nota, die is opgesteld dankzij een verstrekte subsidie van de Provincie Noord-Brabant, is het onderzoek naar dit fenomeen echter beperkt tot de provincie Noord-Brabant.

Zoals gezegd heeft de dreigende leegloop van de hier besproken kloosterkastelen tot gevolg dat we moeten gaan nadenken over een goede omgang met deze objecten. Gemeenten en huidige eigenaren zullen op zoek moeten gaan naar nieuwe gebruiksfuncties. Daarbij moet worden bekeken wat de mogelijkheden en wat de beperkingen zijn van de kloosterkastelen. En welke vormen van hergebruik passen bij het (religieuze) karakter van de kastelen en buitenplaatsen? Voor een juiste omgang met deze kloosterkastelen in actuele herbestemmingprocessen is het daarnaast ook belangrijk om een beeld te hebben van hun ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis. Helaas is deze kennis nog onvoldoende aanwezig bij veel gemeenten die op korte termijn wellicht met deze herbestemmingproblematiek te maken krijgen. Ook aan een eenduidig beleid ten aanzien van de omgang met kloosterkastelen ontbreekt het momenteel nog, terwijl dit onontbeerlijk is voor het behoud van deze gebouwen voor de toekomst.

Dit inventariserend onderzoek heeft als doel het op de kaart zetten van het fenomeen 'kloosterkasteel' en het aansporen tot het formuleren van een gedegen beleid om deze bijzondere objec-

ten te behouden op het moment dat ze hun religieuze functie verliezen.
De centrale vraag binnen dit inventariserend onderzoek luidt dan ook als volgt:

Is een specifiek beleid voor de bescherming en herbestemming van kloosterkastelen noodzakelijk en indien ja, op welke wijze dient dat te worden vormgegeven?

De hoofdvraag is in een aantal deelvragen opgesplitst.

1. Wat zijn de karakteristieken van kloosterkastelen en welke ontwikkeling hebben ze door-
gemaakt?
2. Wat betekent dat voor de mogelijkheden voor beheer, behoud en functieverandering?
3. Bestaat er een beleid op het terrein van kloosterkastelen?
4. Zo ja, is dit beleid afdoende, zo nee, hoe zou dat beleid er uit moeten zien?

Het onderzoek is daarmee een eerste aanzet tot het in kaart brengen van de ontwikkelings-
geschiedenis van de kloosterkastelen en pretendeert dus niet volledig te zijn. Tijdens dit
onderzoek is gebleken dat de geschiedenis van de religieuze herbestemming van kastelen en
buitenplaatsen niet eenvormig is. Dit zorgt ervoor dat ook een actuele herbestemming van
kloosterkastelen niet volgens een vast stramien kan verlopen. Omdat ieder kasteel en buiten-
plaats een unieke biografie heeft, bleek het niet eenvoudig hier algemene uitspraken over te
doen. Daarom is gekozen voor een aantal case-studies. Die vormen de basis voor een schets
van de grote lijnen in de ontwikkelingsgeschiedenis van kasteelgebouwen en buitenplaatsen tot
kloostercomplexen. Op basis daarvan wordt vervolgens aangegeven waar in het geval van actu-
ele herbestemmingprocessen rekening mee moet worden gehouden.

Zoals gezegd beperkt deze nota zich tot het beschrijven van de kloosterkastelen in de provincie
Noord-Brabant. Als eerste poging tot het verklaren en inzichtelijk maken van de ontwikkeling
van deze gebouwencomplexen en de actuele herbestemmingproblematiek van deze gebouwen,
zal deze nota echter ook voor andere provincies van belang kunnen zijn.

1.3 Methodologie

Omdat we hier te maken hebben met een relatief nieuw en onbekend onderzoeksterrein was er
weinig informatie in de literatuur voorhanden. Standaardwerken besteden weinig aandacht aan
kloosterkastelen en bouwhistorische onderzoeken gaan niet altijd even diepgaand in op de ver-
anderingen die op de kasteelterreinen plaatsvonden als gevolg van hun religieuze herbestem-
ming.

Gezien de beperkte tijd waarbinnen dit onderzoek heeft plaatsgevonden is een aantal bronnen
niet uitputtend bij het onderzoek betrokken. Met name de kloosterarchieven en kloosterkro-
nieken kunnen veel interessant materiaal bevatten: overwegingen van orden om een kasteel te
betrekken, de aanpassingen die nodig waren om een kasteel voor religieuze doeleinden geschikt
te maken en meer persoonlijke ervaringen over het leven 'op een kasteel'. Vervolgonderzoek,
met name wanneer het ten dienste staat van herbestemming van individuele kastelen, kan hier
nuttig gebruik van maken.

Naast de literatuur, zowel binnen als buiten de uitgebreide bibliotheek van de NKS is bij dit on-
derzoek vooral gebruik gemaakt van de collectie documentatie van de NKS en de omvangrijke
fotocollectie waarover zij beschikt. Ook is gebruik gemaakt van de beeldbank van de Rijksdienst
voor Cultureel Erfgoed en van de panddossiers en bouwtekeningen waarover zij beschikt. Met
betrekking tot de vier uitgewerkte casussen zijn er ook gesprekken gevoerd met de Rijksdienst,
plaatselijke heemkundekringen, gemeenten, bewoners en andere betrokkenen. Verschillende

actiegroepen die bij actuele herbestemmingprocedures van kastelen betrokken zijn, beschikken soms over eigen websites waarop veel actuele informatie te vinden is. Ook deze zijn geraadpleegd.

1.4 Begrippenkader

Kloosterkasteel

Het begrip *Kloosterkasteel* wordt gebruikt om zowel kastelen als buitenplaatsen aan te duiden die in de negentiende en twintigste eeuw met religieuze herbestemming te maken hebben gehad. Ook wordt met deze term verwezen naar alle religieuze functies die vervolgens in de kastelen en buitenplaatsen werden ondergebracht; klooster, abdij, ziekenhuis, psychiatrisch verzorgingshuis, armenzorg, internaat, seminarie en school. Voor de definiëring van het begrip klooster wordt de officiële omschrijving in het woordenboek aangehouden. Daarin wordt zowel verwezen naar het gebouw als naar de in dat gebouw wonende religieuze leefgemeenschap van monniken en nonnen.³

Kloosterorden en congregaties

In deze nota wordt met het begrip ‘*religieuzen*’ en ‘*religieuze kloostergemeenschap*’ verwezen naar zowel kloosterorden als congregaties. Het onderscheid tussen deze twee vormen van religieus samenleven heeft betrekking op de structuur van de gemeenschap; orden hebben een wereldwijde organisatie met een generalaat gevestigd in Rome, terwijl congregaties binnen een kleiner gebied functioneren en een eigen kerkrechtelijke status hebben. Ze staan onder gezag van de paus ofwel onder gezag van de plaatselijke bisschop. De leden van een kloosterorde leggen daarnaast zwaardere geloften af, de zogenaamde plechtige geloften, en leven volgens een gemeenschappelijke leefregel. Leden van een congregatie leggen de eenvoudige geloften af.

1.5 Inventarisatie kasteelkloosters in Nederland

Zoals gezegd is er een inventarisatie gemaakt van het aantal kloosterkastelen dat in Nederland voorkomt. Daaruit blijkt dat er ongeveer 100 van deze kloosters over Nederland verspreid liggen, waarvan het overgrote deel in de negentiende en twintigste eeuw zijn religieuze herbestemming kreeg. Dit religieuze hergebruik concentreert zich met name rond de periode tussen 1830 en 1950. De meeste kloostergebouwen bevinden zich in de provincies Limburg en Noord-Brabant. Het rapport wordt momenteel bewerkt voor publicatie.⁴

Deze inventarisatie heeft gediend als basis voor dit onderzoek, in het bijzonder de gegevens over Noord-Brabant. Alleen in deze provincie bevinden zich 26 kastelen en buitenplaatsen die in het verleden een religieuze herbestemming hebben gekregen. Niet al deze sites bleken voor dit onderzoek echter even geschikt; sommige van deze gebouwen bleken slechts korte tijd als klooster te hebben gefunctioneerd en anderen waren inmiddels alweer vele malen herbestemd, waardoor enige verwijzing naar de religieuze functie moeilijk terug te vinden zou zijn. De volgende kloosterkastelen zijn uiteindelijk betrokken in dit onderzoek:

Sint Catharinadal (De Blauwe Camer), Abdij van Berne (Slotje Berne), Boxmeer, Bouvigne, Oud Bijsterveld, Croy, Dussen, Eckart, Gemert, De Grote Ruwenberg, Mariënkroon (Onsenoort) en Stapelen.⁵

Al deze sites worden genoemd in hoofdstuk vier, waar een algemene omschrijving wordt gegeven van de veranderingen die kastelen en buitenplaatsen als gevolg van de religieuze herbestemming ondergingen. In hoofdstuk vijf zijn vier van deze kastelen als casestudie voor actuele herbestemmingpraktijken nader onderzocht.

3 Van Dale: definitie klooster.

4 Zie het inventariserende onderzoek van de Nederlandse Kastelenstichting *Religieuze herbestemming van kastelen en Buitenplaatsen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*, van Eva van der Ploeg, 2008.

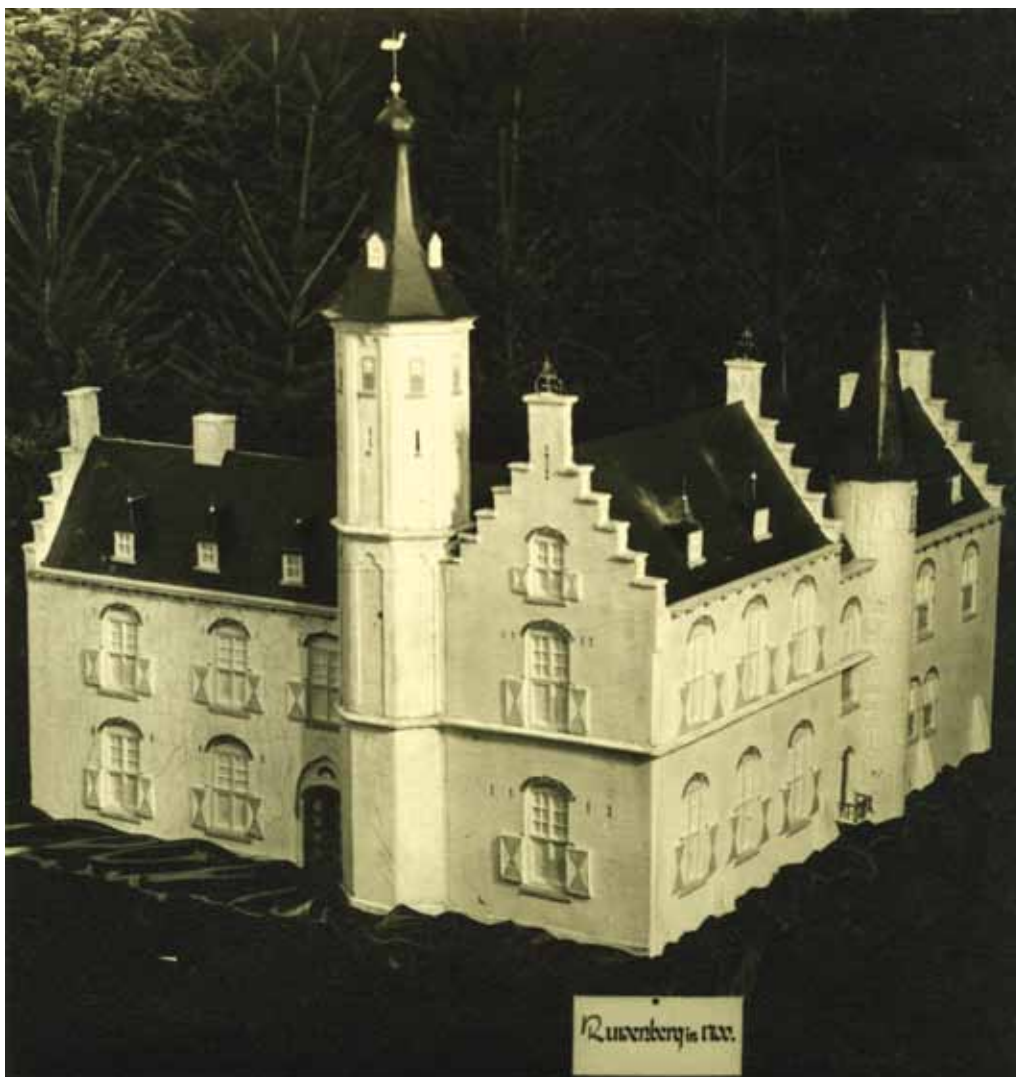
5 Dit zijn de namen van de voormalige kloosters. Wanneer de naam van het kasteel hiervan afwijkt staat deze tussen haakjes vermeld.

1.6 Leeswijzer

Dit onderzoek richt zich enerzijds op de veranderingen die kasteelterreinen en buitenplaatsen hebben ondergaan als gevolg van de religieuze herbestemming in de negentiende en twintigste eeuw en anderzijds op de actuele omgang met deze complexen wanneer zij hun religieuze functie verliezen.

Voor een efficiënt gebruik van het rapport presenteren we eerst de samenvatting van het onderzoek en onze daarop gebaseerde aanbevelingen.

Daarna volgt de uitgebreide weergave van het onderzoek. In hoofdstuk twee wordt ingegaan op de vraag of er een actueel beleid bestaat ten aanzien van de bescherming, instandhouding en herbestemming van kloosterkastelen. Na een schets van de opkomst in de negentiende eeuw van een nieuw kloosterleven schetsen we een beeld van de veranderingen die kasteelterreinen en buitenplaatsen hebben ondergaan, nadat zij door religieuzen werden betrokken. We sluiten af met vier casestudies, die een beeld geven van de verschillende wijzen waarop in de afgelopen decennia met kloosterkastelen is omgegaan nadat zij hun religieuze functie hadden verloren.

Schaalmodel van De Ruwenberg, zoals deze er in 1700 zou hebben uitgezien. Foto: collectie NKS.

Samenvatting

Het begrip *Kloosterkasteel* wordt gebruikt om zowel kastelen als buitenplaatsen aan te duiden die in de negentiende en twintigste eeuw met religieuze herbestemming te maken hebben gehad. Ook wordt met deze term verwezen naar alle religieuze functies die vervolgens in de kastelen en buitenplaatsen werden ondergebracht; klooster, abdij, ziekenhuis, psychiatrisch verzorgingshuis, armenzorg, internaat, seminarie, school etc. Door het herstel van de katholieke kerkorganisatie in de negentiende eeuw en de komst van vele uit het buitenland gevluchte kloosterlingen groeide de behoefte aan kloosters in Nederland. Vaak werden bestaande gebouwen aangekocht en heringericht als klooster. Dat verklaart de grote groei van kloosterkastelen vanaf 1840.

Beleid

Kloosterkastelen kunnen zowel als kasteel of buitenhuis als onderdeel van religieus erfgoed worden beschouwd. Een verkenning leert dat inzake beide categorieën erfgoed er op rijksniveau geen vastomlijnd beeld bestaat hoe om te gaan met de bescherming hiervan. Dat betekent eveneens, dat ten aanzien van kastelen en buitenhuizen die een religieus hergebruik kennen, geen apart beleid bestaat over hoe met dergelijke gebouwen zou moeten worden omgegaan wanneer ze hun religieuze gebruik verliezen. De kloosterkastelen vormen voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, hierna Rijksdienst, evenmin aparte aandachtsgroep binnen het (herbestemming)beleid.

In het beleid van de provincie Noord-Brabant bestaat binnen het monumentenbeleid geen specifieke aandacht voor de kloosterkastelen. Aandacht is er wel voor kastelen en buitenplaatsen en religieus erfgoed, maar dat is niet vertaald in specifiek beleid, ook niet waar het gaat om herbestemming van deze monumenten. Het lijkt erop dat kloosterkastelen nog niet voldoende worden beschouwd als unieke gebouwen, maar als kastelen en buitenplaatsen of als klooster. Wel zijn het algemene monumenten- en het ruimtelijke beleid van toepassing op de beschermde onderdelen van de kloosterkastelen. Ook is er binnen de door de provincie Noord-Brabant vastgestelde regelingen aandacht voor kastelen en religieus erfgoed. Een combinatie van die regelingen bestaat nog niet, maar kan wel gemaakt worden. En dat betekent dat het in principe mogelijk is een toegesneden beleid voor kloosterkastelen te formuleren.

Al met al kan worden geconcludeerd dat het landelijk en provinciaal beleid ten aanzien van monumenten vrij algemeen geformuleerd is zodat de algemene beleidsregels op verschillende typen onroerend erfgoed toegepast kunnen worden. Op landelijk niveau bestaat ten aanzien van kastelen en buitenplaatsen beleid ter bescherming van de volledige terreinen waarbij het geheel van gebouw en groene ruimtelijke structuren centraal staan. Vanuit de provincie bestaat een dergelijk beleid niet. Zowel op landelijk als provinciaal niveau bestaat ook geen officieel beleid met betrekking tot de omgang en herbestemming van kloosterkastelen. Deze worden op beide niveaus niet als een aparte categorie monumenten beschouwd. Zowel de Rijksdienst als de provincie bekijken per monument en per situatie wat de mogelijkheden zijn en welke onderdelen in stand moeten worden gehouden. De algemene monumentenwetgeving funktioneert daarbij als leidraad. Beleid is hierdoor casusgericht in plaats van *fenomeengericht*.

Dit laatste kan ook worden gezegd van de wijze waarop op gemeentelijk niveau met de kloosterkastelen wordt omgegaan. Gemeentes voeren overwegend een passief beleid ten aanzien van de kloosterkastelen, aangezien de kloosterkastelen meestal privé-bezit zijn en de gemeentelijke overheid dus niet veel kan bepalen over hoe met deze monumenten wordt omgegaan. Het inactieve beleid is gericht op behouden van wat er nu staat doordat vergunningen nodig zijn wanneer de religieuze eigenaars iets willen veranderen en een bestemmingsplanwijziging nodig is wanneer het gebruik van het gebouw zou veranderen.

Kloosterkastelen

Binnen de Rijksdienst wordt overwegend gekozen om een object te waarderen vanuit zijn verleden als kasteel of vanuit zijn religieuze betekenis. Slechts zelden komt het voor, dat een gebouw wordt gezien als een object met meerdere betekenislagen. Dat wrekt zich met name bij de omgang met kloosterkastelen.

De hoofdgebouwen van een kloosterkasteel, meestal het voormalige kasteel, zijn vaak als enige als Rijksmonument beschermd. Soms worden daar enkele bijgebouwen of andere karakteristieke overblijfselen bij betrokken. De religieuze toevoeging is bijna nooit beschermd en wordt ook letterlijk als ‘minderwaardig voor de bescherming’ omschreven.

Het gevolg van deze beperkte bescherming van het kloosterkasteelterrein is ten eerste dat sloop van de niet-beschermd, religieuze gebouwen en toevoegingen zeer eenvoudig kan plaatsvinden. Dit is in het verleden dan ook gebeurd. Het lijkt erop dat de het einde van het religieuze gebruik wordt aangegrepen om terug te keren naar de ‘oorspronkelijke’ situatie van kasteel of buitenhuis. Alle overbodige -lees religieuze- bebouwing wordt als gevolg hiervan verwijderd. Ook wanneer een kasteel of buitenhuis wordt aangewezen als Complex Historische Buitenplaats, zoals bijvoorbeeld Bouvigne, speelt daarbij het religieuze verleden geen rol. Sterker nog, dit gebeurt meestal wanneer een kloosterkasteel zijn religieuze functie heeft verloren. Een dergelijke status betekent dat een heel terrein inclusief tuinen en sierornamenten wordt beschermd. De religieuze bebouwing blijkt daar in de praktijk niet onder te vallen. Hieruit blijkt opnieuw dat de waardering van de religieuze laag van de kloosterkastelen lager is dan die van kasteel of buitenhuis.

In herbestemmingprocedures is er altijd een afweging tussen behoud en vernieuwing. Enerzijds moeten in elk geval de als Rijksmonument beschermde onderdelen van het kloosterkasteelcomplex zo veel mogelijk behouden blijven, anderzijds moet er ook ruimte zijn voor ontwikkeling. Zonder dat laatste wordt hergebruik bijna onuitvoerbaar, want het komt zelden voor dat een nieuwe functie kan worden gerealiseerd zonder aanpassingen aan het huidige complex. Vooral het interieur moet er aan geloven.

De vraag die zich opdringt is waar het evenwicht tussen behoud en vernieuwing ligt. Dit wordt in samenspraak met de Rijksdienst en de nieuwe gebruikers vastgesteld. Veelal blijkt behoud beperkt te blijven tot het casco en enkele onderdelen van het oude kasteel en buitenhuis. Als gevolg van de herbestemming wordt bovendien nogal eens nieuwbouw gepleegd op het terrein.

De beschikbare financiën spelen een sterk bepalende rol bij het herbestemmingproces. De religieuze bewoners van de kloosterkastelen besluiten mede vanwege de hoge onderhoudskosten en woonlasten om hun onderkomen te verlaten. Vervolgens wordt gezocht naar andere eigenaren die over de financiële middelen beschikken om het kloosterkasteel te kopen, op te knappen en te restaureren. Hergebruik moet bij voorkeur voldoende opleveren zodat het behoud van het kasteel of buitenhuis in de toekomst gegarandeerd is. Het blijkt dat vooral commerciële partijen deze lasten nog kunnen opbrengen. Probleem is dat deze partijen vaak rigoureuze vernieuwingsplannen hebben met een kloosterkasteel.

Omdat de kloosterkasteelcomplexen soms groot in omvang zijn, wordt in sommige gevallen gezocht naar samenwerking. Er worden dan meerdere partijen eigenaar van het kloosterkasteel en deze nemen samen de exploitatie voor hun rekening. Het is opvallend dat het daarbij, naast commercieel gebruik, ook vaak gaat om een cultureel hergebruik van (delen van het) gebouw. Heemkundeverenigingen, lokale culturele instellingen, museaal gebruik, trouwlocatie en andere vormen van hergebruik kunnen worden gecombineerd. Het meervoudige eigenaarschap maakt herbestemmingprocedures soms extra lastig omdat men zijn wensen en ideeën op elkaar af moet stemmen. Samenwerking is echter niet per definitie langdurig en dat kan betekenen dat verbanden worden verbroken of nieuwe relaties worden aangegaan. Dat brengt nieuwe mogelijkheden en problemen met zich mee.

Bij herbestemmingprocessen blijken behalve (potentiële) eigenaren en de huidige bewoners van de kloosterkastelen nog vele andere partijen betrokken te zijn. Niet alleen verschillende organen van gemeentelijke en provinciale overheden, maar ook partijen op het gebied van de Monumentenzorg, heemkundekringen en andere belangenbehartigers voor kastelen of religieus erfgoed en tenslotte lokale bewoners al dan niet georganiseerd. Herbestemmingprocessen kunnen hierdoor ingewikkeld zijn en lang duren omdat de belangen vaak uiteen liggen. Daarbij zijn het uiteindelijk de eigenaren, meestal in de vorm van de religieuze orden en congregaties, die beslissen. Zij kunnen besluiten om hun kloosterkasteel aan de hoogste bidder te verkopen. Dit is niet per definitie de beste oplossing voor behoud van het gebouw. Over het algemeen blijkt dat religieuzen het beste met de lokale bevolking voor hebben en niet persé het hoogste bod als uitgangspunt nemen. Dit verschilt echter per geval. Hetzelfde kan gezegd worden voor de betrokkenheid van de lokale gemeente en de plaatselijke bevolking; ook die verschilt per geval.

Dat raakt aan het laatste punt: de herbestemming van een kloosterkasteel kan een emotionele zaak zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de casus Gemert. De laatste paters die in het kloosterkasteel wonen voelen zich nauw verbonden met 'hun' kasteel, dat het moederhuis van hun congregatie is. Dit betekent dat de paters in veel gevallen hier werden opgeleid en vervolgens vanaf hier werden uitgezonden naar het buitenland. Tussendoor kwamen de missionarissen terug naar Gemert voor retraites en uiteindelijk was het de plek waar velen hun oude dag doorbrachten om tenslotte begraven te worden op de eigen begraafplaats bij het kasteel. Dat zijn geen banden die men graag doorknipt. Vandaar dat de paters graag in de buurt van het kasteel blijven wonen.

Ook onder de overige Gemertse bevolking lokt de herbestemming van het kasteel emotionele reacties uit, want ook zij beschouwen het gebouw als 'hun' kasteel. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de toegankelijkheid van delen van het kasteel voor publiek en ook het park was voor wandelaars toegankelijk. De bewoners willen dit niet kwijt en vrezen dat een nieuwe bestemming het kasteel voorgoed voor de lokale gemeenschap zal sluiten. Het lijkt er op dat, hoe groter de beleefbaarheid van een kloosterkasteel voor met name de plaatselijke bevolking, des te groter de emotionele betrokkenheid bij actuele herbestemmingprocessen van deze gebouwen is.

Aanbevelingen van de Nederlandse Kastelenstichting inzake kloosterkastelen

De Nederlandse Kastelenstichting zet zich op basis van haar statuten in vóór het behoud van kastelen en historische buitenplaatsen. Behoud betekent niet dat er de spreekwoordelijke glazen stolp over een monument moet worden gezet. Het betekent wel: gedegen onderzoek verrichten naar de cultuurhistorische en bouwhistorische waarden van het object. Daaruit is te bepalen uit welke elementen de biografie van het gebouw en omgeving bestaat: iedere tijd heeft zijn sporen achtergelaten en die vormen diverse betekenislagen.

Behoud alle betekenislagen

Het totale verhaal van het gebouw is bepalend. De geschiedenis heeft het gebouw en zijn omgeving gevormd en al die elementen tezamen maken de karakteristieken van het object. Het verhaal bepaalt dus welke onderdelen wezenlijk zijn en behouden dienen te worden. Eveneens bepaalt het verhaal welke onderdelen eventueel kunnen worden aangepast en welke er kunnen worden verwijderd.

Ook als er bijgebouwd moet worden, is het monument bepalend. De nieuwe elementen moeten dienend zijn aan de oude. Als vuistregel geldt: als de nieuwe elementen de oude zullen gaan overheersen, moeten ze niet worden toegevoegd. Dat kan betekenen dat bij herbestemming er terughoudend bijgebouwd of afgebroken moet worden. De NKS kiest er in die gevallen voor, het monument te behouden. Heeft dat gevolg dat het object dan niet kan worden geëxploiteerd dan zal om der wille van het behoud van het cultureel erfgoed een exploitatietekort voor lief moeten nemen en is overheidssteun onvermijdelijk.

Hergebruik is dienend aan het monument

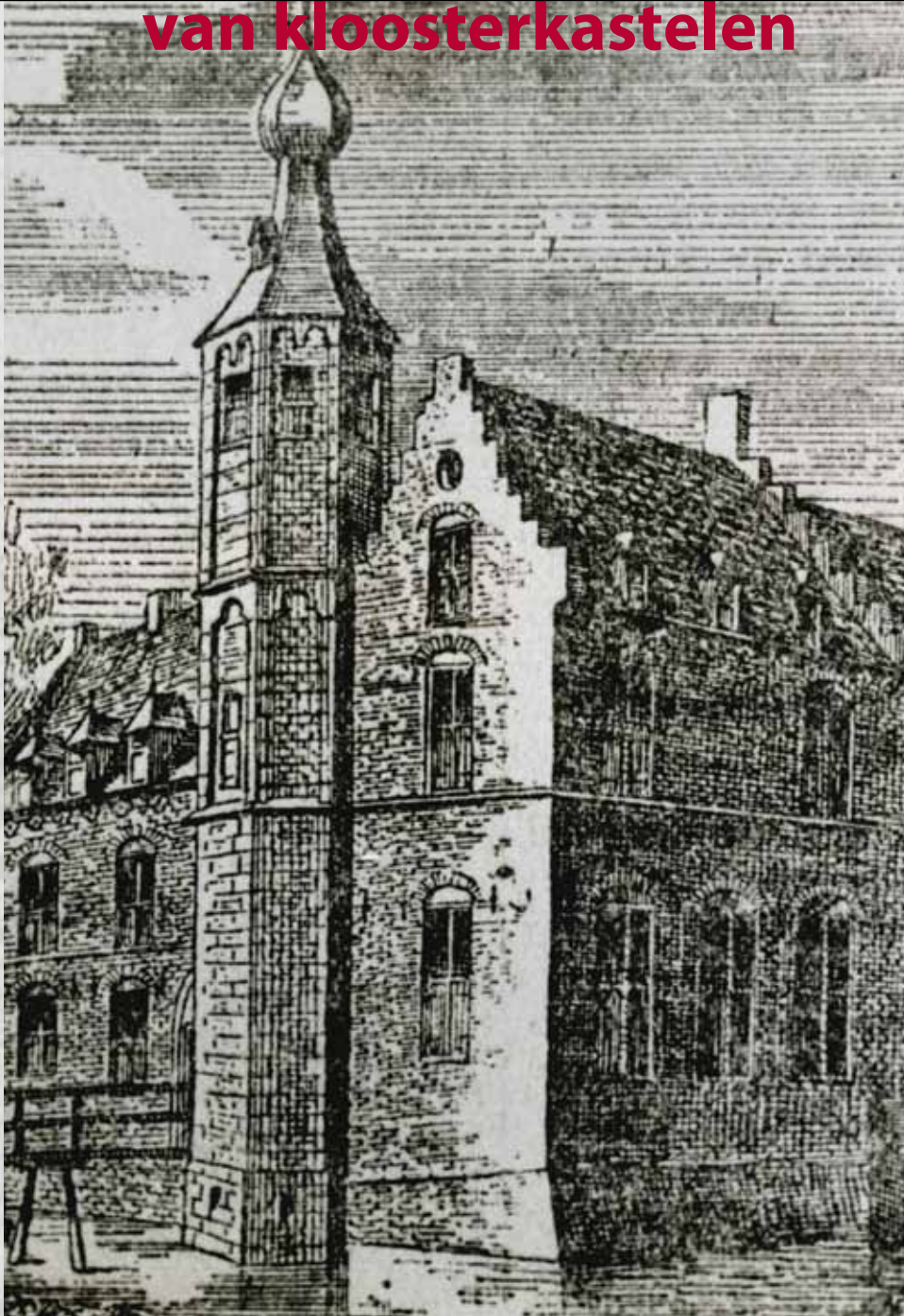
De NKS staat op het standpunt dat het verwijderen van onderdelen van het monument die niet behoren tot het middeleeuwse tijdvak van het complex of tot de periode van ontstaan van de buitenplaats niet zonder meer vanzelfsprekend is. Latere onderdelen die een hecht onderdeel van het monument, van de complex historische buitenplaats zijn geworden, die voor de geschiedenis van het monument van waarde zijn (geweest), moeten zoveel mogelijk behouden blijven. Als dat niet uitvoerbaar blijkt, moet worden vastgesteld wat de cultuurhistorische waarde van de onderdelen is alvorens kan worden afgewogen wat er verwijderd kan worden en wat van dermate fundamenteel belang is, dat het behouden moet blijven.

Dat men om die reden moet accepteren, dat het hergebruik zich daaraan moet aanpassen is iets wat men zich moet realiseren vooraleer men aan het hergebruik begint of plannen daarvoor ontwikkelt. Herbestemming brengt altijd veranderingen met zich mee. De bedoeling van herbestemming is het behoud van het gebouw. Dat betekent dat de herbestemming niet mag resulteren in een zo grote aantasting van het oorspronkelijke object, dat van redding geen sprake meer is. In dat geval namelijk wordt met het badwater het kind weggegooid.

Onderzoek is noodzakelijk

Om gefundeerde keuzes te kunnen maken, is kennis nodig. Daarom pleit de NKS, alvorens wordt begonnen met aanpassingen ten behoeve van hergebruik, voor een grondig onderzoek op bouwhistorisch, archeologisch en cultuurhistorisch terrein. Dat kan de basis vormen van een groot scala aan mogelijkheden/alternatieven ten aanzien van het hergebruik. De NKS pleit ook voor het inschakelen van betrouwbare en deskundige partijen die het onderzoek zullen gaan uitvoeren, alternatieven voor hergebruik aan zullen dragen en de plannen zullen uitvoeren.

2 ■ Actueel beleid ten aanzien van kloosterkastelen

De grote Ruwenberg in 1720.

2.1 Nationaal beleid

Op landelijk niveau is de monumentenzorg geregeld via de Monumentenwet 1988, die zich richt op de door het Rijk aangewezen Rijksmonumenten. In deze wet is vastgelegd dat het verboden is om een Rijksmonument te beschadigen en dat men voor afbraak, wijziging of verwijdering van zo'n monument een vergunning nodig heeft die door de plaatselijke gemeente wordt afgegeven.⁶ De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat als overheidsdienst, belast met de monumentenzorg in Nederland, onder directe verantwoordelijkheid van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

In de laatste versie van de Monumentenwet uit 1988 is niet alleen de beschermende regelgeving ten aanzien van onroerende goederen en roerende objecten vastgelegd, maar ook de regelgeving ten aanzien van beschermde dorps- en stadsgezichten en archeologisch erfgoed boven en onder water. De wens voor de toekomst is bescherming niet te beperken tot persé één object maar te richten op ensembles van meerdere gebouwen en grotere gebieden.⁷ Welke gebouwen, objecten en terreinen precies beschermd worden, is niet expliciet in de Monumentenwet 1988 vastgelegd.

In de wet is beschreven dat in aanmerking komen voor een bescherming als Rijksmonument alle zaken, ouder dan vijftig jaar, die *van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde*. Hieronder vallen alle onroerende monumenten die volgens in de Monumentenwet opgestelde regels zijn geregistreerd. Specifiek worden de kerkelijke monumenten genoemd; onroerende monumenten die eigendom zijn van *een kerkgenootschap, een zelfstandig onderdeel daarvan, een lichaam waarin kerkgenootschappen zijn verenigd, of van een ander genootschap op geestelijke grondslag en welke uitsluitend of voor een overwegend deel worden gebruikt voor het gezamenlijk belijden van de godsdienst of levensovertuiging*.

Bovengenoemde wet is algemeen van karakter zodat hij kan worden toegepast op een uiteenlopend scala van verschillende soorten onroerend erfgoed. Specifiek beleid ten aanzien van kastelen en buitenplaatsen is vanuit de Rijksoverheid nauwelijks vastgesteld. De enige specifieke beleidsregel ten aanzien van de bescherming en in stand houding van kastelen en buitenplaatsen heeft zijn beslag gevonden in de monumentenstatus *Complex Historische Buitenplaats*. Hiermee wordt bedoeld *een complex waarin een of meer gebouwen een oorspronkelijk compositorisch geheel vormen met een of meer tuinen of parken. Deze tuinen of parken zijn duidelijk herkenbaar aanwezig, hebben tezamen een omvang van ten minste één hectare en de aanleg ervan dateert van vóór 1850*.⁸ Kastelen en buitenplaatsen die deze status hebben zijn in hun geheel beschermd; niet alleen het hoofdgebouw, maar ook eventuele bijgebouwen, ornamenten en groene omgeving. Het gaat bij deze vorm van bescherming met nadruk om de bijzondere eenheid van gebouw en groene omgeving. Kasteelterreinen en buitenplaatsen met een status als *Complex Historische Buitenplaats* komen voor bijzondere subsidies in aanmerking; Besluit Rijkssubsidiëring Historische Buitenplaatsen (BRHB) en een Herstelregeling Historische Buitenplaatsen. Deze subsidies gelden overigens niet voor het hoofdhuis met eventuele bijgebouwen, maar voor behoud van objecten die als tuinsieraad zijn aan te merken.⁹ Dit beschermingsprogramma is vanuit de Rijksdienst opgezet en is op enkele van de hier besproken kloosterkastelen inclusief van toepassing, waaronder Bouvigne.

Een belangrijk en actueel onderwerp waarmee de Rijksdienst zich eveneens bezighoudt, is herbestemming. Herbestemming is vaak de enige manier, waarop het economisch haalbaar is om een monument of gebouw te behouden. Dat kan wringen met de oorspronkelijke functie. Binnen de Monumentenwet is hier het volgende over terug te vinden: *het is verboden een beschermd monument te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een wijze, waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht*. In geval van herbestemming mag een nieuwe functie

6 De vergunning wordt niet verleend door de gemeente wanneer het gaat om een archeologisch monument of wanneer het gaat om een monument dat door de Minister van Defensie in gebruik is en tevens een militaire bestemming heeft. In beide gevallen verloopt het vergunningstraject via de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

7 Het programma Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) dat op 18 december 2007 van start ging heeft als doel onder andere het omvormen van de monumentenzorg naar een meer gebiedsgericht aanpak. Zie *Monumenten Stemmen. Visies op de Modernisering van de Monumentenzorg*. W. Hupperetz, 2008, 13.

8 Zie artikel 6 van de Monumentenwet 1988.

9 RDMZ Wet en Regelgeving nr. 7. Juli 1997.

dus geen aantasting van het monument tot gevolg hebben. Het risico van deze omschrijving is dat de tekst op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden. Want op welk punt is een monument in gevaar? En wat de één ontsierend vindt, hoeft door een ander niet als zodanig te worden ervaren. Bescherming van erfgoed op basis van zo'n subjectieve beschrijving blijkt dan ook een ingewikkelde zaak. Bij een herbestemming van een monument zijn gemeenten sinds 1 januari 2009 verplicht advies te vragen bij de Rijksdienst.¹⁰

Wanneer een kloosterkasteel als Rijksmonument erkend is, heeft deze monumentenstatus in eerste instantie meestal betrekking op het hoofdgebouw; het voormalige kasteel of buitenhuis. Deze gebouwen zijn in alle hier besproken gevallen dan ook beschermd. Welke delen daarnaast nog meer beschermd zijn, verschilt per kloosterkasteel; soms zijn ook de latere religieuze toevoegingen als onderdeel van het Rijksmonument beschermd, andere keren is dit niet het geval.

Er is geen nationaal beleid specifiek gericht op herbestemming van kastelen en buitenplaatsen. Ieder kasteel of buitenhuis wordt als uniek object beschouwd, waarbij het uitgangspunt altijd het gebouw is. Uitgangspunt is de algemene Monumentenwet. Die wordt vervolgens individueel toegepast op het voorliggende object. Van daaruit wordt bezien welke delen bescherming verdienen en welke bijzondere karakteristieken het gebouw bezit. Een passende herbestemming dient zoveel mogelijk het bestaande gebouw in zijn waarde en de unieke kenmerken van het gebouw intact te laten.

Vanwege het religieus gebruik en de als gevolg daarvan doorgevoerde verbouwingen en aanpassingen aan deze gebouwen kunnen we kloosterkastelen niet alleen als gebouwde monumenten beschouwen, maar ook als religieus erfgoed. Met deze vorm van religieus erfgoed zijn nog maar weinigen bekend, zo leert de ervaring. Wat is precies het beleid ten aanzien van religieus erfgoed als het gaat om herbestemming? Ook hier wordt gewerkt vanuit de gedachte dat ieder monument en bovendien ieder herbestemmingproces uniek is. Aan de andere kant zijn er wel enkele algemene uitgangspunten voor herbestemming.

Het monument is het uitgangspunt, met name de bijzondere samenhang tussen vorm en functie. In het geval van herbestemming zouden de karakteristieken van het gebouw zo veel mogelijk moeten worden behouden en de nieuwe functie zou het gebouw en het interieur zo veel mogelijk in tact moeten laten. Denk daarbij ook aan de indeling van de ruimten die van belang kan zijn. Ook het behoud van verschillende bouwlagen kan een criterium zijn voor behoud. Daarbij is het natuurlijk ook belangrijk om te weten welke delen beschermd zijn, en welke niet.¹¹

Omdat kloosterkastelen enerzijds als kasteel of buitenhuis en anderzijds als religieus erfgoed kunnen worden beschouwd, is gekeken naar het beleid dat voor deze twee soorten erfgoed bestaat op Rijksniveau. Een vastomlijnd beleid ten aanzien van de bescherming, behoud en herbestemming van deze twee soorten monumenten is er (nog) niet of nauwelijks. Geconcludeerd kan worden dat ook ten aanzien van kastelen en buitenhuizen die een religieus hergebruik kennen, geen apart beleid bestaat over hoe met dergelijke gebouwen zou moeten worden omgegaan wanneer ze hun religieuze gebruik verliezen. Deze kloosterkastelen vormen binnen de Rijksdienst geen aparte aandachtsgroep binnen het (herbestemming)beleid.

10 Regeling ministeriele adviesplicht bij het aanvragen om een monumentvergunning, Staatscourant 2008, nr. 2667.

11 Telefoongesprek met drs. A. Reinstra, specialist religieus erfgoed Rijksdienst. Zie ook Van 't Hof 1999, 22-24.

De meeste kloosterkastelen in de provincie Noord-Brabant in eerste instantie vanwege het kasteel of buitenhuis als Rijksmonument aangewezen. Dit neemt niet weg dat vanuit de Rijksdienst wel oog is voor de later aan deze huizen van de elite toegevoegde religieuze bebouwings- en betekenislaag. Inmiddels zijn in sommige gevallen deze religieuze bijgebouwen op de monumentenlijst geplaatst vanwege hun architectuurhistorische of cultuurhistorische waarde. Voorbeelden zijn de kloosterkastelen *Mariënkroon* en de *Abdij van Berne*. De eerste wordt in

de redengevende beschrijving uit 2001 als klooster benoemd en waardevol geacht omdat de gebouwen een uitdrukking zijn van een geestelijke ontwikkeling.¹² Over de Abdij van Berne wordt in de redengevende beschrijving uit 2001 gezegd dat ‘*met name de overgang van een meer herenhuisachtig karakter naar de meer gebruikelijke kloostertypologie*’ van belang is. ‘*Het abdijencomplex is van belang vanwege de herkenbare uitstraling en vanwege de typologische en functionele zeldzaamheid*’.¹³ Dit zou er op een voorzichtige omslag in het denken over kastelen met een religieuze functie.

Daarnaast stimuleert de huidige biografiebenadering ten aanzien van monumenten een waardering voor de historische gelaagdheid binnen de gebouwen. Zowel de historische laag van het oorspronkelijke kasteel als de latere laag als religieuze instelling spelen daarin een evenredige rol. Het gaat er om de gelaagdheid van het gebouw te behouden, want samen vormen de lagen het ‘verhaal’ van het object.¹⁴

Waar het nog aan ontbreekt, is aan een eenduidig beleid over hoe het beste met die gelaagdheid kan worden omgegaan en hoe de verschillende lagen tegen de achtergrond van het fenomeen *kloosterkastelen* kunnen worden gewaardeerd. Elk van deze monumenten wordt als een op zichzelf staand gebouw of complex bekeken, maar helaas wordt als vertrekpunt nog vaak het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis genomen. Hierdoor dreigt de later toegevoegde religieuze bebouwing te verdwijnen wanneer de religieuze functie van het gebouw ophoudt te bestaan.

2.2 Provinciaal beleid

Binnen de provincie Noord-Brabant vormt de *Beleidsregel Cultureel Erfgoed* het uitgangspunt voor het provinciale monumentenbeleid. Het eerste hoofdstuk gaat in op het Ruimtelijk Erfgoed en is van toepassing op historische gebouwen, waaronder kastelen en kerken, beschermde dorps- en stadsgezichten, historische groenstructuren en archeologische monumenten.¹⁵ Aparte aandacht bestaat er voor *zorgmonumenten*; gebouwen waarbij de kosten voor noodzakelijke restauratie en instandhouding niet in verhouding staan tot de gebruikswaarde of opbrengsten uit exploitatie.¹⁶

Als gevolg van het subsidieplafond is in het beleid wel aangegeven dat religieus erfgoed tot de prioriteiten behoort vanwege het *Jaar van het religieus erfgoed*. Deze algemene beleidsregel zou ook van toepassing kunnen zijn op de kloosterkastelen. Over herbestemming wordt niet expliciet gesproken maar in de doelomschrijving wordt er indirect wel naar verwezen. Doel van het monumentenbeleid is het *duurzaam, sober en doelmatig in standhouden van het onroerende erfgoed ten behoeve van een stabiele, maatschappelijk verantwoorde, bestemming*.

Het instrument dat de provincie hanteert in haar bescherming en omgang met deze monumenten is de Cultuurhistorische Waardenkaart, met daaraan gekoppeld de Archeologische Monumentenkaart. Hierop staan zowel de Rijks- als de gemeentelijke monumenten vermeld. Het beleid omvat onder andere het *opnieuw beleefbaar maken van (deels) verdwenen erfgoed door het herstel van verdwenen beplanting op landgoederen en het herkenbaar maken van oude kasteel- en kerkterreinen*. Daarnaast hanteert de provincie prioriteiten binnen het erfgoed, in het kader van het subsidieplafond. Een van de prioriteiten vormt de bescherming van erfgoed met een ensemblewaarde, een andere heeft betrekking op het religieus erfgoed en het herkenbaar maken van archeologische structuren die van bovenlokale betekenis zijn, waaronder kasteelterreinen.

Bovenstaande beleidsregel is niet alleen algemeen, want noemt kastelen en religieus erfgoed als aparte en bijzondere categorieën. Bovenstaand algemeen monumentenbeleid is daarmee zeker van toepassing op kloosterkastelen. Ook het meer specifieke beleid ten aanzien van kasteelterreinen, erfgoed met ensemblewaarde en religieus erfgoed zou van toepassing kunnen zijn op

12 Zie de redengevende beschrijving van Mariënkroon, 2001, RACM.

13 Zie de redengevende beschrijving van De Abdij van Berne, 2001, RACM.

14 Telefonische gesprekken met mevrouw Cornelissen-Bakker en mevrouw Van Santen; beide werkzaam bij de Rijksdienst als (senior) consulent voor respectievelijk de regio's Noord-Brabant-Oost en Noord-Brabant-West.

15 Provincie Noord-Brabant, 23-24 Beleidsregel Cultureel Erfgoed, maart 2008, 2-4.

16 Ibidem, 2.

kastelen en buitenplaatsen met een religieuze functie. Algemeen kan worden gesteld dat het doel van de monumentenzorg instandhouding door maatschappelijk (her)gebruik is. Op dit moment wordt vanuit de provincie Noord-Brabant bijzondere aandacht geschonken aan het kloosterbestand van de provincie en de toekomstige herbestemming waarmee veel van deze gebouwen in de nabije toekomst te maken zullen krijgen. Onder deze kloosters bevinden zich ook enkele kloosterkastelen die een specifieke kloosterfunctie hebben, waaronder Stapelen en Bijsterveld.

Ook in het provinciale ruimtelijke beleid komt herbestemming terug. Provincies hebben belangrijke bevoegdheden op het gebied van ruimtelijke ordening en krijgen hierdoor steeds meer te maken met de planologische monumentenzorg.¹⁷ Nadat de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening in juli 2008 van kracht werd heeft de provincie Brabant de *Interim Structuurvisie 2008* opgesteld. Deze visie bevat de hoofdlijnen voor het geactualiseerde ruimtelijke beleid voor Brabant dat in het laatste streekplan is vast gesteld. Daaruit blijkt dat herbestemming wordt ingezet als middel om reeds verstedelijkte gebieden intensiever te benutten terwijl door middel van herbestemming van karakteristieke gebouwen ook verstedelijking kan worden ingeperkt. Stad blijft stad, groen blijft groen.¹⁸ Het Brabantse ruimtelijke beleid wordt tevens ingezet tot behoud, herstel en versterking van cultuurhistorische landschapswaarden regionale gebiedsidentiteiten.¹⁹ Op basis van deze interim-structuurvisie kunnen lokale plannen op het gebied van ruimtelijke ordening worden getoetst. Bouwen in het buitengebied kan op basis van dit plan door de provincie worden afgekeurd. Met betrekking tot kloosterkastelen kan dit een rol spelen op het moment dat een nieuwe eigenaar van plan zou zijn om in de kasteeltuin, die grenst aan het buitengebied, te gaan bouwen. Wanneer dit niet past binnen het vastgestelde provinciale beleid, zouden de bouwplannen door gemeente of provincie kunnen worden afgekeurd.

De provinciale omgang met beschermde monumenten die op de Waardenkaart staan is overwegend passief. De provincie toetst plannen voor de wijziging van een monument en beoordeelt nieuwe gemeentelijke bestemmingsplannen die bijvoorbeeld als gevolg van functieverandering moeten worden aangepast.²⁰ Ook toetst de provinciale overheid deze nieuwe plannen aan haar eigen beleid op het gebied van ruimtelijke ordening. Ook binnen de provincie bestaat binnen het monumentenbeleid geen specifieke aandacht voor de kloosterkastelen. Ook voor kastelen en buitenplaatsen of religieus erfgoed in het algemeen bestaat (nog) geen specifiek beleid, ook niet waar het gaat om herbestemming van deze monumenten. Het lijkt erop dat kloosterkastelen nog niet voldoende worden beschouwd als unieke gebouwen, maar als kastelen en buitenplaatsen of als klooster. Hierdoor dreigt juist het unieke van de kloosterkastelen, namelijk dat ze beiden zijn, overschaduwd te worden. Wel zijn hier het algemene monumentenbeleid en het ruimtelijke beleid in het algemeen natuurlijk wel van toepassing op de beschermde onderdelen van de kloosterkastelen.

2.3 Lokaal beleid

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de instandhouding van rijksmonumenten; zij beslissen over een Monumentenvergunningaanvraag wanneer de eigenaar plannen heeft een monument te herstellen, verbouwen slopen of te wijzigen. Wanneer de gemeente in bezit is van een monumentenverordening waarin haar monumentenbeleid is vastgelegd, kan de gemeente zelfstandig, op verplicht advies van een Monumentencommissie, een monumentenvergunning afgeven. Zo niet, dan moet een gemeente de aanvraag voorleggen aan de Rijksdienst die de gemeente van advies voorziet.²¹

De gemeenten hebben sinds 1 januari 2009 hun eigen monumentenbeleid. Hoe intensief men zich hiermee bezig houdt, maar ook de mate waarin beleid is geformuleerd, hangt samen met

17 www.racm.nl/content/xml_racm/ps_overheid_semi_overheid.xml.asp.

18 Provincie Noord Brabant, Interim structuurvisie, juli 2008: 219-221.

19 Ibidem: 220-222.

20 Gesprek met dhr. dr. A. van Leeuwen, beleidsmedewerker cultuur, provincie Brabant.

21 Nelissen (red.), 1996, 31.

de omvang van een gemeente, een eventuele status als beschermd dorps- of stadsgezicht en het aanwezige aantal beschermde Rijksmonumenten binnen de gemeentegrenzen. Gemeenten hebben ten slotte ook de taak de restauratiebehoefte binnen hun grenzen te inventariseren.²² Per 1 januari 2009 is de monumentenwet 1988 aangepast in verband met de beperking van de ministeriele adviesplicht bij aanvragen om een monumentenvergunning. Bij de volgende ingrepen is de gemeente verplicht advies te vragen aan de Rijksdienst: afbraak of gedeeltelijke afbraak, ingrijpende wijzigingen vergelijkbaar met gedeeltelijk afbraak; reconstructie en herbestemming of wijziging van functie.²³

Ten aanzien van de kloosterkastelen stellen gemeenten zich over het algemeen passief op. Omdat de kloosterkastelen meestal privé-bezit zijn, heeft de gemeentelijke overheid weinig invloed op het daadwerkelijk behoud van de kloosterkastelen. Zoals we zullen zien betreft de rijksbescherming van de kloosterkastelen alleen het hoofdhuis (kasteel, landhuis) als Rijksmonument, waardoor het gemeentelijke beleid ten aanzien van kloosterkastelen zich veelal beperkt tot het beoordelen van aanvragen voor een bouwvergunning en monumentenvergunning en enige vorm van betrokkenheid binnen herbestemmingprocessen.²⁴ De mate van betrokkenheid varieert per gemeente en per monument. Zeker wanneer een kasteel of klooster binnen de gemeente en de lokale gemeenschap een belangrijke plek inneemt, blijkt dat de gemeentelijke betrokkenheid groter is.²⁵

Van een actief herbestemmingbeleid voor beschermde monumenten is binnen de meeste gemeenten geen sprake, zeker niet bij de kleine gemeenten. Haar taak binnen herbestemmingprocessen bestaat uit het meedenken met de verschillende betrokken partijen en het zoeken naar een gepaste nieuwe bestemming waarmee alle partijen het eens kunnen zijn. De gemeente zal de nieuwe plannen toetsen aan het vigerende bestemmingsplan en al dan niet een monumentenvergunning verlenen wanneer een monument als gevolg van de nieuwe functie verbouwd of gesloopt moet worden. Uiteraard moet de gemeente zich hierbij van deskundig advies laten voorzien. Wanneer een gemeente een monument wil beschermen kan ze dus deze twee middelen inzetten om te voorkomen dat het kloosterkasteel een volgens de gemeente niet-passende bestemming zou krijgen. Daarbij is het altijd schipperen tussen het vinden van een financieel solide nieuwe bestemming enerzijds en het behoud van het monument anderzijds. Meestal zullen de verschillende partijen concessies moeten doen om uiteindelijk bij een goede oplossing uit te komen. Voor een gemeente is het van belang dat in elk geval wordt voorkomen dat een pand (langdurig) leeg komt te staan, omdat leegstand voor het behoud van een monument altijd funest is.

Een actiever beleid vanuit de gemeente kan plaatsvinden via het opstellen van gebiedsvisies of streekplannen. Dit doet zij eventueel in samenwerking met andere gemeenten en de provincie. In een gebiedsvisie wordt een gebied in kaart gebracht waarbij onderdelen als geomorfologie, ruimtelijke ontwikkeling en structuren en cultuurhistorie worden besproken. De cultuurschiedenis van een gebied wordt dan als uitgangspunt genomen voor toekomstige ontwikkelingen. Ook de plannen voor de toekomst komen in een gebiedsvisie aan de orde. In deze visies zijn ook ruimtelijke structuren rond kloosterkastelen opgenomen. Daarmee kan de visie kiezen voor behoud van zo'n historische structuur of juist ruimte geven voor nieuwe ontwikkelingen die deze structuur zullen aantasten. Ook de aanwijzing van een gebied als beschermd dorps- of stadsgezicht is een actief gemeentelijk beleidsinstrument. Deze bescherming kan ook gevolgen hebben voor kloosterkasteelterreinen die binnen het te beschermen gebied gesitueerd zijn. Voor iedere aanpassing aan het gebouw is dan een gemeentelijke vergunning nodig, ook wanneer het gebouw zelf niet beschermd is.

Helaas is in het verleden gebleken dat op gemeentelijk niveau niet altijd de kennis aanwezig is om de herbestemming van grote gebouwencomplexen te begeleiden. Keuzes over wat wel en

22 www.racm.nl/content/xml_racm/ps_overheid_semi_overheid.xml.asp.

23 Regeling ministeriele adviesplicht bij het aanvragen om een monumentvergunning, Staatscourant 2008, nr. 2667.

24 Dit bleek uit gesprekken met medewerkers van de gemeente Laarbeek (kasteel Croy), Oirschot (kasteel Bijsterveld), St. Michielsgestel (kasteel De Ruwenberg).

25 Bijvoorbeeld te zien bij Gemert waar de gemeente Gemert-Bakel door de religieuzen onder druk werd gezet omdat zij dreigden het kasteel aan de hoogst biedende te verkopen.

wat niet moest worden behouden, werden genomen op basis van gebrekkige informatie. Een bewijs te meer van het belang van een instrument als het Kastelenlexicon.

Binnen de erfgoedwereld, en dus ook binnen gemeenten, heeft dit gebrek aan achtergrondkennis over het unieke hybride karakter van kloosterkastelen tot gevolg dat deze gebouwen óf als kasteel óf als klooster worden beschouwd. In beide gevallen kan dit de teloorgang van een bouw- en betekenislaag inhouden. In het verleden koos een gemeente veelal voor de snelste en eenvoudigste weg; sloop van alle onbeschermde onderdelen van het kloosterkasteelcomplex. Men was zich er onvoldoende van bewust dat daarmee ook een belangrijke betekenislaag van het gebouw verloren ging en daarmee de waarde van het gebouw als cultuurhistorisch document fundamenteel werd aangetast.

Om een beter begrip te kweken bij gemeentes voor deze bijzondere kloosterkastelen en te voorkomen dat op deze manier in de toekomst bij meer van deze monumentale complexen de interessante en waardevolle gelaagdheid rigoureus wordt weggepoetst, is kennis over deze objecten noodzakelijk. Alleen wanneer deze kennis bij gemeenten aanwezig is, kunnen zij gefundeerde keuzes maken over hoe met deze monumenten om te gaan. Het is daarom belangrijk dat wordt voorzien in deze behoefte aan kennis zodat gemeenten op basis daarvan een specifiek (herbestemming)beleid kunnen formuleren voor deze objecten.

3 ■ Kloosterlingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw

Klooster St. Catharinadal (kasteel de Blauwe camer), 1979. Foto: collectie NKS.

Uit de inventaris is gebleken dat de kastelen en buitenplaatsen binnen de provincie Noord-Brabant met name in de negentiende en twintigste eeuw een religieuze herbestemming kregen. Vooral in de periode tussen 1830 en 1950 werden veel kastelen en buitenplaatsen herbestemd voor religieuze doeleinden. Er zijn echter ook enkele uitzonderingen te noemen waarbij de kastelen al eerder in het bezit kwamen van een religieuze orde. Op die uitzonderingen gaan we niet nader in. De nadruk ligt op de religieuze geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw.

3.1 Kloosterorden en congregaties in Nederland vanaf de negentiende eeuw

Het kloosterleven zoals zich dat vanaf de derde eeuw na Christus ontwikkelde in de landen rond de Middellandse Zee, vormde de basis voor het kloosterleven in noordelijker gelegen landen, waaronder Nederland. Was Nederland rond het jaar 1000 nog een missiegebied, gedurende de Middeleeuwen ontwikkelde het Christendom zich tot een godsdienst die het bestaan volledig doordrong.²⁶ Als gevolg hiervan bloeide ook het kloosterleven in het gebied dat nu Nederland heet; begin zestiende eeuw moeten er ongeveer 450 religieuze gemeenschappen zijn geweest met zo'n 15.000 leden.²⁷

Aan dit bloeiende kloosterleven kwam in de tweede helft van de zestiende eeuw een einde door de Reformatie. De Unie van Utrecht (1579) bepaalde vervolgens dat binnen de Republiek vrijheid van religie gold, maar dat voor de katholieken geen vrijheid van godsdiensttoefening bestond. Als gevolg hiervan werden katholieke kerkgebouwen door gereformeerden geconfisqueerd en werden kloosters verboden. Eind zeventiende en begin achttiende eeuw was het kloosterleven bijna geheel verdwenen. Alleen in bestuurlijke enclaves binnen de Republiek of gebieden met een aparte status die niet onder de Staten-Generaal vielen, bleven de kloosters voortbestaan en werden zelfs nieuwe kloosters gesticht. Voorbeelden van dergelijke vrije heerlijkheden in Noord-Brabant waren Gemert, Boxmeer en Megen. Kloosters buiten deze vrije gebieden organiseerden zich soms ondergronds, zoals de bewoners van de Abdij van Berne.²⁸ Buiten deze enclaves hadden alleen de kloosters Sint Catharinadal (De Blauwe Camer) en Sint Agatha zich gedurende de achttiende eeuw weten te handhaven in respectievelijk Oosterhout en Cuijk.²⁹ In het geval van Sint Catharinadal speelde de bescherming die de kloosternonnen genoten van de familie Oranje-Nassau hierin een grote rol.

Noord-Brabant was een van de Generaliteitslanden binnen de Republiek. Het gebied stond onder rechtstreeks gezag van de Staten-Generaal in Den Haag en beschikte niet over een eigen gewestelijke Statenvergadering die de provincie vertegenwoordigde binnen de Staten-Generaal.³⁰ Noord-Brabant was overwegend rooms-katholiek en zou dit ook blijven.

Vanaf 1800 behoorde heel Noord-Brabant tot de Bataafse Republiek, inclusief de tot dan toe zelfstandig gebleven enclaves. In 1810 werd Brabant bij het Franse Keizerrijk gevoegd, waar nog steeds de opheffingsdecreten uit de eerste jaren na de Revolutie golden. Alleen voor kloosters met een charitatief werkterrein werd een uitzondering gemaakt in deze harde antireligieuze politiek. Ook Noord-Brabant kreeg met deze decreten te maken en rond 1812 waren bijna alle kloosters ontbonden, met uitzondering van de religieuze gemeenschappen die snel hun toevlucht zochten tot charitatieve activiteiten. De val van Napoleon in 1813 stelde de kloosterlingen in staat om hun gemeenschap te hervatten.

Hoewel de omstandigheden na het vertrek van de Fransen iets verbeterden, bleven ze voorlopig echter verre van ideaal voor de religieuzen.³¹ Koning Willem I (1813-1840) zette de Franse antikloosterlijke wetgeving voort, bekend als de zogenaamde *Kloosterbesluiten*. Nog steeds mochten geen nieuwe kloosters worden gesticht en was het bestaande kloosters verboden nieuwe leden op te nemen. Ook nu mochten slechts de orden die van maatschappelijk nut waren, dus

26 Blockmans, 2006: 84-85.

27 Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen: www.ru.nl/kdc/katholicisme/geschiedenis/geschiedenis/kloosterleven_in/.

28 Van 't Hof, 2008: 21.

29 Nissen, 1996 (deel 1): 350.

30 Blom en Lamberts, red., e.a., 2006: 126-128.

31 Bissen, 1996 (deel 1): 350.

actief in de armen- of ziekenzorg, hun werkzaamheden voortzetten. Als gevolg hiervan nam het aantal kloosterorden en congregaties dat zich maatschappelijk inzette in zorg of onderwijs opnieuw toe.

De omstandigheden verbeterden met de komst van de opvolger van Willem I, Koning Willem II (1840-1849). Hij onderhield goede relaties met invloedrijke rooms-katholieken en zorgde voor een versoepeling van de *Kloosterbesluiten*. Hij gaf de kloosterorden de vrijheid om weer nieuwe leden aan te nemen. Voor sommige religieuze gemeenschappen kwam deze redding net op tijd. Zo hervatten de Norbertijnen op het kasteeltje van Berne hun kloosterleven. Andere kloosterorden waren onder de onderdrukking gezwicht en uitgestorven. De groei van de reeds bestaande kloosterorden was niet onmiddellijk explosief maar voldoende om traditionele activiteiten op het gebied van de zielenzorg te hervatten.

Bijzonder is het ontstaan van een groot aantal nieuwe, vaak actieve, congregaties in de negentiende eeuw. Deze bestonden vaak al voor 1840. Om de antikloosterlijke wetgeving te ontduiken, manifesteerden deze gemeenschappen zich niet nadrukkelijk als religieuze orden of congregaties maar gebruikten ze een dekmantel. Zo waren er associaties van vrouwen die zich inzetten in onderwijs of verpleging. In die hoedanigheid werden deze gemeenschappen door Willem I getolereerd. Deze vrouwen legden om die reden ook geen geloften af en droegen geen habijt. Voorbeelden van deze vrouwengemeenschappen waren de in 1832 te Tilburg door pastoor Zwijssen opgerichte Zusters van Liefde, ook wel Zusters van Tilburg genoemd. Na 1840 werden ook nieuwe broedergemeenschappen gesticht, zoals de in 1840 gestichte Broeders van Liefde, ofwel Fraters van Tilburg.³²

Na 1841 werden steeds meer rooms-katholieke en protestantse scholen opgericht. Dit werd toegestaan zolang de kosten voor dit bijzonder onderwijs door de groepen zelf werden betaald. In Limburg en Brabant raakte het onderwijs hierdoor overwegend katholiek gekleurd. In 1842 kregen geestelijken toestemming om wekelijks een uur godsdienstonderwijs op de scholen te geven.

In 1848 trad een nieuwe grondwet in werking die de gelijkheid en vrijheid van alle godsdiensten in Nederland garandeerde. Kerkgenootschappen mochten voortaan hun eigen organisatie regelen. Vanaf dat moment konden de nieuwe congregaties zich werkelijk ontplooiën. Sommige van deze nieuwe congregaties maakten gedurende de negentiende eeuw een explosieve groei door. Een gevolg was dat de werkterreinen van de nieuwe congregaties zich uitbreidden. Verpleging, onderwijs op alle niveaus, zondagschool, bejaarden- en armenzorg werden nu ook tot hun taken gerekend. De nieuwe congregaties waren immers nog flexibel en konden hun werkterrein aanpassen aan de bestaande vraag en behoefte van een moderniserende maatschappij.³³ Desalniettemin werden deze nieuwe congregaties uiteindelijk pas in 1917 als volwaardige religieuze instituten erkend.³⁴

Als gevolg van de nieuwe positie van de katholieken werd in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. Nederland kreeg weer een aartsbisschoppelijk bestuur en werd verdeeld in vijf bisdommen die werden bestuurd door een aartsbisschop en vier bisschoppen: Utrecht, Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond. Evenals in de zeventiende en achttiende eeuw was er verschil tussen reguliere en seculiere geestelijken. De nieuwe bisschoppen hadden weinig behoefte aan de internationaal georiënteerde kloosterorden; er heerste een controverse tussen de bisschoppen en de kloosterlingen. Ook door pastoors werden de reguliere geestelijken beschouwd als concurrentie, aangezien zij soms taken van de pastoor overnamen en populairder waren onder de plaatselijke bevolking. De bisschoppen richtten als antwoord hun eigen congregaties op, die rechtstreeks aan hen verantwoording moesten afleggen. De eerder genoemde Zusters en Fraters van Tilburg zijn hier een voorbeeld van. Binnen vijftig jaar werd een groot aantal ziekenhuizen,

32 Selderhuis, 2006, 654; Nissen, 1996 (deel 1): 353-354.

33 Nissen 1996 (deel 1): 354-356.

34 Hoogbergen en Ackermans, 2002: 47.

bejaarden- en psychiatrische tehuizen en onderwijsinstellingen gerund door deze religieuze broeders en zusters.

Deze katholieke instellingen zouden een eerste aanzet vormen tot het ontstaan van een omvangrijke katholieke zuil in de twintigste eeuw.³⁵ Naast deze actieve orden en congregaties profiteerden ook de van oudsher contemplatieve kloosterorden van de nieuwe vrijheid van de rooms-katholieke kerk en het hernieuwde geloofsleven. Gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw kwam het kloosterleven in al zijn facetten tot volle bloei. Het aantal roepingen bleef hoog waardoor de kloostergemeenschappen en orden bleven groeien en nieuwe religieuze gemeenschappen ontstonden.³⁶

Het herstel van de vrijheid van de kloosterorden en congregaties en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie leidden onder de katholieke bevolking tot een opleving van het geloof. Dit leidde tussen 1860 en 1960 tot een bloeiperiode van het katholieke geloof, ook wel het *Rijke Roomse Leven* genoemd. Als gevolg van de groeiende kerk werden ook nieuwe kerken, kloosters en seminaries gebouwd, veelal in neogotische stijl. Hiermee greep men terug naar de middeleeuwse katholieke vormtaal en daarmee vormden de kerken en kloosters een verwijzing naar de bloeiperiode van het katholicisme.³⁷ Ook de belangstelling onder de Brabantse bevolking voor overzeese missiegebieden nam tussen 1915 en 1940 een vlucht met als gevolg de oprichting van een aantal congregaties die zich in verre landen inzetten voor de kerstening.³⁸ De kerk kreeg in allerlei facetten van de samenleving een steeds dikkere vinger in de pap.³⁹ Deze periode vormde een belangrijke stap in de katholieke emancipatie, nadat de katholieken eeuwenlang in hun geloofsuitingen waren beperkt.

De groei van de orden betekende een groeiende behoefte aan onderdak. De religieuze gemeenschappen zochten grote gebouwen om hun activiteiten in onder te brengen en kastelen waren daarvoor uitermate geschikt. Zo ontstonden kloosterkastelen. Tussen de laatste twee decennia van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw betrokken enkele jonge religieuze gemeenschappen de voormalige buitenhuizen Bouvigne, Croy, Eckart en De (Grote) Ruwenberg waar zij vervolgens vormingshuis, ziekenverzorging, armenzorg of seminarie onderbrachten. De Catechisten, Zusters van Liefde, Congregatie van de Broeders van de H. Norbertus en de Fraters van Tilburg die in deze kloosterkastelen hun intrek hadden genomen waren in Nederland opgerichte religieuze gemeenschappen. De kloosterkastelen Sint Catharinadal en Abdij van Berne waren al langer in het bezit van Nederlandse kloosterorden. Naast de Nederlandse congregaties en orden waren er religieuzen die vanuit het buitenland kwamen en in Nederland voormalige kastelen en buitenhuizen betrokken. Het gaat hier met name om uit Duitsland, Frankrijk en België gevluchte religieuze gemeenschappen die in Nederland tijdelijk een veilig heenkomen zochten omdat ze als gevolg van de antiklerikale politiek uit hun thuislanden waren verdreven.

Een grote religieuze kentering vond plaats vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog en zette rond de jaren zestig sterk door. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) had voor de meeste Nederlandse kloosters verregaande gevolgen. De versobering van het monastieke leven tekende zich af in de liturgie en een striktere naleving van de kloosterregel. Daarnaast was de versobering terug te zien in zowel het interieur als het exterieur van de religieuze gebouwen. Die ontwikkeling heeft zich de afgelopen decennia doorgezet. Vernieuwingen op kerkelijk en theologisch terrein en andere maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, zoals toenemende individualisering, democratisering en verschuiving binnen de gezagsverhoudingen veroorzaakten het verval van de kerk. Als gevolg hiervan kwam ook een einde aan het bloeiende kloosterleven. De toestroom van novicen en priesterleerlingen nam af waardoor de religieuze gemeenschappen steeds kleiner werden en vergrijsden. Dit proces zet zich nog door.

35 Selderhuis, 2006: 652-654.

36 Zie bijlage A voor een overzicht van de toename van Nederlandse en buitenlandse kloosterorden in Nederland.

37 Van Schaik, 2005: 100-102.

38 Nissen, 1996 (Deel 2): 319.

39 De Coninck, 2005: 47.

3.2 Buitenlandse kloosterorden en congregaties

Duitsland en de Kulturkampf

De hierboven beschreven ontwikkelingen ten aanzien van de kloostergemeenschappen en congregaties in Nederland geven een beeld van de toename en afname van het aantal kloostergemeenschappen in Nederland. Andere belangrijke ontwikkelingen die hieraan hebben bijgedragen speelden zich af binnen de Duitse politiek tussen 1871 en 1887. Als gevolg van de Duitse eenwording in 1871 waren de Duitse staten samengevoegd tot het Duitse Keizerrijk dat onder leiding van Pruisen stond. In de periode 1871-1887 ontwikkelde rijkskanselier Bismarck zijn tegen de katholieke kerk gerichte wetgeving, met als doel de macht van de katholieken in te perken.⁴⁰ Deze wetgeving staat bekend als de *Kulturkampf* en hield in dat eerst de Jezuïeten en vervolgens bijna alle religieuze orden en congregaties uit de Duitse staten werden weggejaagd.

De eerste wetten met een antikatholiek karakter werden in de periode 1871-1876 opgesteld vanuit Berlijn. De werking van de meeste wetten beperkte zich tot Pruisen, dat door uitbreidingen in de achttiende en negentiende eeuw in omvang was toegenomen tot de grootste en machtigste deel van het Duitse Rijk. Slechts enkele wetsvoorstellen werden ter goedkeuring aan de Rijksdag voorgelegd en uiteindelijk als rijkswetten doorgevoerd. Een van de rijkswetten die in 1872 in werking trad verbood de aanwezigheid en het functioneren van de Jezuïetenorde.⁴¹ Eigenlijk had deze wet alleen betrekking op Pruisen omdat in de rest van Duitsland deze orde al verboden was. De wet bevatte echter een bepaling waarin werd gesteld dat dit verbod ook op andere, aan de Jezuïeten verwante, orden betrekking had. Redemptoristen, Lazaristen, Priesters van de Heilige Geest en Dames van het Heilige Hart werden hiermee ook in hun bewegingsvrijheid beperkt.⁴²

De Jezuïetenwet werd opgevolgd door de Pruisische *Kloosterwet* van 31 mei 1875, die nagenoeg alle kloosterorden en congregaties verbood. Slechts voor de primair op ziekenverzorging gerichte orden en congregaties werd binnen Pruisen een uitzondering gemaakt. De laatste kregen echter met zo veel beperkende regels te maken dat ook zij naar het buitenland uitweken.⁴³ Hoogtepunt van de *Kulturkampf* waren echter de *Meiwetten* die in 1873 van kracht werden en de hoeksteen vormden van de Kulturkampfwetgeving. Deze wetten maakten een einde aan de grote mate van autonomie die de katholieke kerk in Pruisen bezat.⁴⁴ Doel van de Kulturkampfpolitiek was onder andere het tot stand brengen van een geseculariseerde maatschappij. Onderwijs en huwelijksvoltrekking moesten aan de invloed van de kerk worden onttrokken. Vanuit de liberalen was de Kulturkampfpolitiek een manier om hun Kultur aan de samenleving op te leggen. De Katholieke Kerk heeft zich echter van meet af aan verzet tegen de wetten. Daarbij wisten de bisschoppen zich niet alleen gesteund door de Paus, Pius IX, maar ook door het kerkvolk.⁴⁵

Als gevolg van de Kulturkampf werden bisschoppen in Duitsland gevangen genomen en werden boetes en andere straffen uitgedeeld aan reguliere en seculiere geestelijken. Als gevolg van de verboden en beperkingen waarmee kloosterorden en congregaties te maken kregen, vertrokken velen als ballingen naar omliggende landen. Met name na de invoering van de Pruisische Kloosterwet zochten veel religieuze gemeenschappen hun toevlucht tot Nederland. Hier kregen de Duitse vluchtelingen te maken met de Vreemdelingenwet die bepaalde dat vreemdelingen in Nederland in hun eigen levensonderhoud moesten kunnen voorzien en dat zij geen bedreiging voor de openbare orde mochten vormen. Extra wettelijke beperkingen tegen de komst van de Duitse vluchtelingen werden niet ingevoerd.⁴⁶ Wettelijk gezien waren de Duitse religieuzen dus welkom. Die instroom veroorzaakte wel een groeiende antikatholieke opstelling onder de protestanten. Hoewel in de politiek en binnen de Nederlandse kerk enkele negatieve geluiden klonken, bestond in de Tweede Kamer ten aanzien van de Duitse religieuzen een terughou-

40 Mülleijans, *Klöster im Kulturkampf*, 1992, 11.

41 In 1773 was de Jezuïetenorde door paus Clemens XIV verboden, op aandringen van verschillende vorsten. In 1814 werd de orde weer hersteld.

42 De Coninck, 2005:137-139.

43 Ibidem: 147.

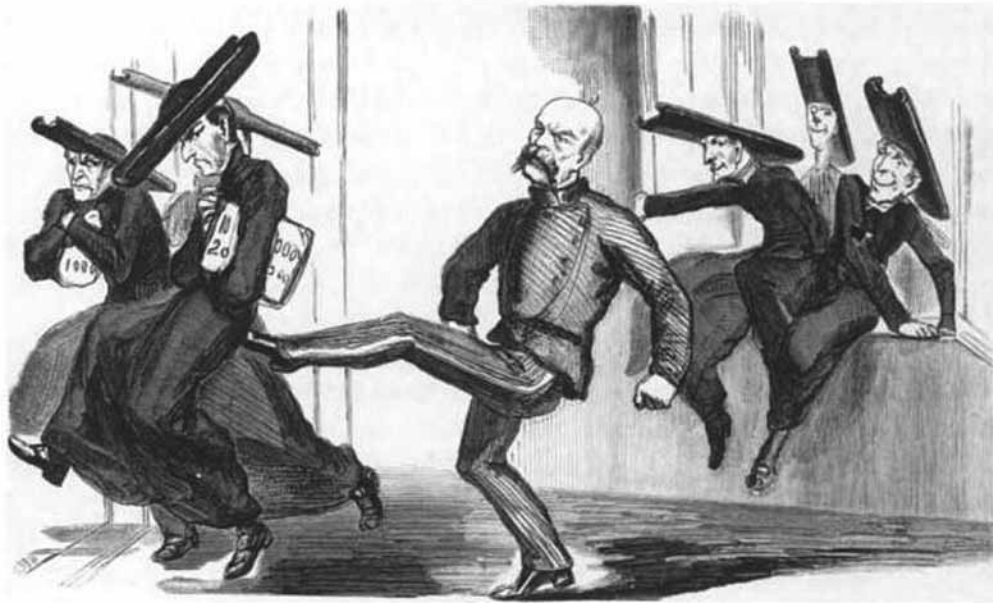
44 Ibidem: 142.

45 Ibidem: 154-155.

46 Ibidem: 217.

Bismarck en de Jezuïeten.

Spotprent op Bismarcks verdrijving van de Jezuïeten uit Duitsland.

De verdrijving der Zwarte Internationalen uit Duitsland.

dende, waakzame maar niet ongestuvige houding. Overigens werd in Nederland negatief op de Kulturkampf-politiek in het algemeen en in het bijzonder op de Jezuïetenwet, gereageerd. Men beschouwde dergelijke regels als niet effectief.

In Nederland vestigden de ballingen zich voornamelijk dicht bij de Duitse grens, veelal in Limburg.⁴⁷ Met name veel Jezuïeten vestigden hun opleidingsinstituten hier. Uit een brief van procureur-generaal Strens blijkt dat er veel vragen van Duitse kloosterlingen binnen kwamen met aanvragen voor het gratis verkrijgen van niet bewoonde 'buitengoederen' en het huren en kopen van gebouwen die in de plattelandsgemeenten gelegen waren.⁴⁶

Frankrijk en de antiklerikale wetgeving en België

Ook Frankrijk kreeg te maken met een zogenaamde antiklerikale politiek die zich richtte tegen de macht van de kerk. In twee golven, rond 1880 en 1903, werden ook hier vele kloosterlingen verdreven naar het buitenland, waaronder Nederland en België.

Na de Franse revolutie was de antiklerikale houding een van de kenmerken van de republieken. Zij verzetten zich tegen de dominante, autoritaire en sterk hiërarchische kerk die veel invloed had in de Franse politiek. Als gevolg hiervan werden kerkgoederen geconfisqueerd en werden de religieuze orden uit Frankrijk verjaagd. Daarbij keerden de aanhangers van de republiek zich voornamelijk tegen de Jezuïeten die werden beschouwd als de belangrijkste antirevolutionairen. Ze werden ervan beschuldigd propaganda te hebben verspreid waarin de religieuzen zich tegen de vrijheid en tegen de Franse Republiek keerden. Hiermee motiveerden de republikeinen hun strijd tegen de kloosterorden en congregaties.⁴⁹

Ook in Frankrijk werd rond 1879 en 1880 een antiklerikaal politiek programma ontworpen, bestaande uit verschillende wetten die de bewegingsvrijheid van de orden en congregaties aan banden legden. De kerk en in het bijzonder de religieuze kloosterorden en congregaties werden beschouwd als de zondebok voor alle klachten en problemen waarmee de maatschappij op dat moment te maken had. Door de gemeenschappen uit te drijven werd de samenleving ritueel gezuiverd.⁵⁰

47 Mülleijans, 24.

48 De Coninck; 316.

49 Grévy, 2005: 85-87.

50 Ibidem: 92.

In 1903 kwam onder de Franse minister-president Emile Combes opnieuw wetgeving tot stand, die een verbod op alle kloosterorden inhield. Doel was de radicale scheiding tussen kerk en staat. De nieuwe wet veroorzaakte een exodus van Franse religieuzen naar het buitenland.⁵¹ Terwijl de uit Duitsland verdreven kloosterlingen zich met name in het grensgebied tussen Duitsland en Nederland hadden gevestigd (Limburg), vonden de Franse religieuzen in grote getale een onderkomen in Noord-Brabant. Hoewel het Bisdom Breda niet erg toeschietelijk was en maar weinig 'vluchtelingen' toeliet, was het Bisdom 's-Hertogenbosch wel gastvrij naar de religieuze asielzoekers.

Deze religieuzen mochten zich echter niet willekeurig vestigen; ze hadden een bisschoppelijk fiat nodig. Om deze bisschoppelijke goedkeuring te krijgen moesten religieuze orden en congregaties aan drie voorwaarden voldoen. Ten eerste mochten ze financieel niet afhankelijk worden van het bisdom. Dit betekende dat de religieuzen zichzelf moesten kunnen bedruipen. Ten tweede mochten kloosterorden en congregaties er geen openbare kapel op na houden, omdat dit in het nadeel zou kunnen werken van de lokale parochiekerk. En ten derde mochten de activiteiten van deze religieuze nieuwkomers geen concurrentie opleveren voor reeds bestaande instellingen en voorzieningen op het gebied van onderwijs, verzorging en andere activiteiten.⁵² Nadat een orde of congregatie toestemming had gekregen van de bisschop om zich ergens te vestigen moest van de pastoor van de desbetreffende parochie eveneens toestemming worden verkregen. Als deze pastoor zich verzette kon zelfs de bisschop niks beginnen. Dergelijke voorwaarden werden opgesteld uit angst voor concurrentie. Een zeker evenwicht tussen de werkzaamheden van de klerikale religieuzen en de seculiere priesters moest behouden blijven om te voorkomen dat de religieuze orden en congregaties een soort tweede parochie zouden vormen.⁵³

Zoals gezegd stelde de wereldlijke overheid, afgezien van de algemeen voor buitenlanders geldende Vreemdelingenwet, geen specifieke eisen of verplichtingen aan de nieuwkomers; visa of andere papieren lijken niet nodig te zijn geweest. Hoe welkom een kloostergemeenschap was hing daarnaast onder andere af van de rijkdom van een orde, de mate van bemoeienis met de lokale bevolking en het gemeenschapsleven en de mate van concurrentie die zij veroorzaakte. Een kloosterorde die zich weinig buiten de kloostermuren begaf ontmoette weinig weerstand. Aan de andere kant bleven dan de betrekkingen met de lokale bevolking koel.⁵⁴

Ten slotte zien we dat ook sommige Belgische kloosterlingen naar Nederland vluchtten. Vanaf 1715 viel het huidige België grotendeels onder het gezag van de Oostenrijkse Habsburgers. De verlichte hervormingspolitiek van Jozef II die hij vanaf 1781 doorvoerde in de Oostenrijkse Nederlanden, waaronder het huidige België, omvatten onder andere een opheffing van de 'nutteloze' (contemplatieve) kloosters en een terugdringen van de 'overtollige' aantallen kloosterlingen. De rol van de kerk werd op verschillende gebieden ingeperkt.⁵⁵ Na de inlijving van de Oostenrijkse Nederlanden door de Republikeinse Fransen in 1793 voerde de Franse regering ook in het huidige België haar antiklerikale maatregelen door. In 1796 werden alle kloosters en abdijen opgeheven en hun bezittingen openbaar verkocht.⁵⁶ De wet van 19 fructidor V (1797) verplichtte alle geestelijken tot een eed van haat aan het koningschap en van trouw aan de constitutie. Wie de eed niet aflegde, mocht zijn geestelijk ambt niet meer uitoefenen. Velen weigerden echter en moesten vluchten, werden vermoord of doken onder. In 1798 kwam de Belgische bevolking in opstand, onder andere als protest tegen de antiklerikale maatregelen. Dit leidde tot de *Boerenkrijg*. Bij de onderdrukking van de opstand door de Fransen kregen de geestelijken het opnieuw zwaar te verduren.

Wellicht vormden deze ontwikkelingen voor sommige religieuze orden de aanzet tot een uitwijken naar Nederland, dat in tegenstelling tot België zijn zelfstandigheid tot 1811 had behou-

51 Ackermans en Hoogbergen, 2002, *Kloosters en Religieus leven; historie met toekomst*, 46.

52 Ibidem, 2002: 184-186.

53 Otten, Thelen e.a. red., 2004: 21-24.

54 Ibidem: 185.

55 Roegijs en Van Sas, 2006: 234-236.

56 Ibidem: 241-243.

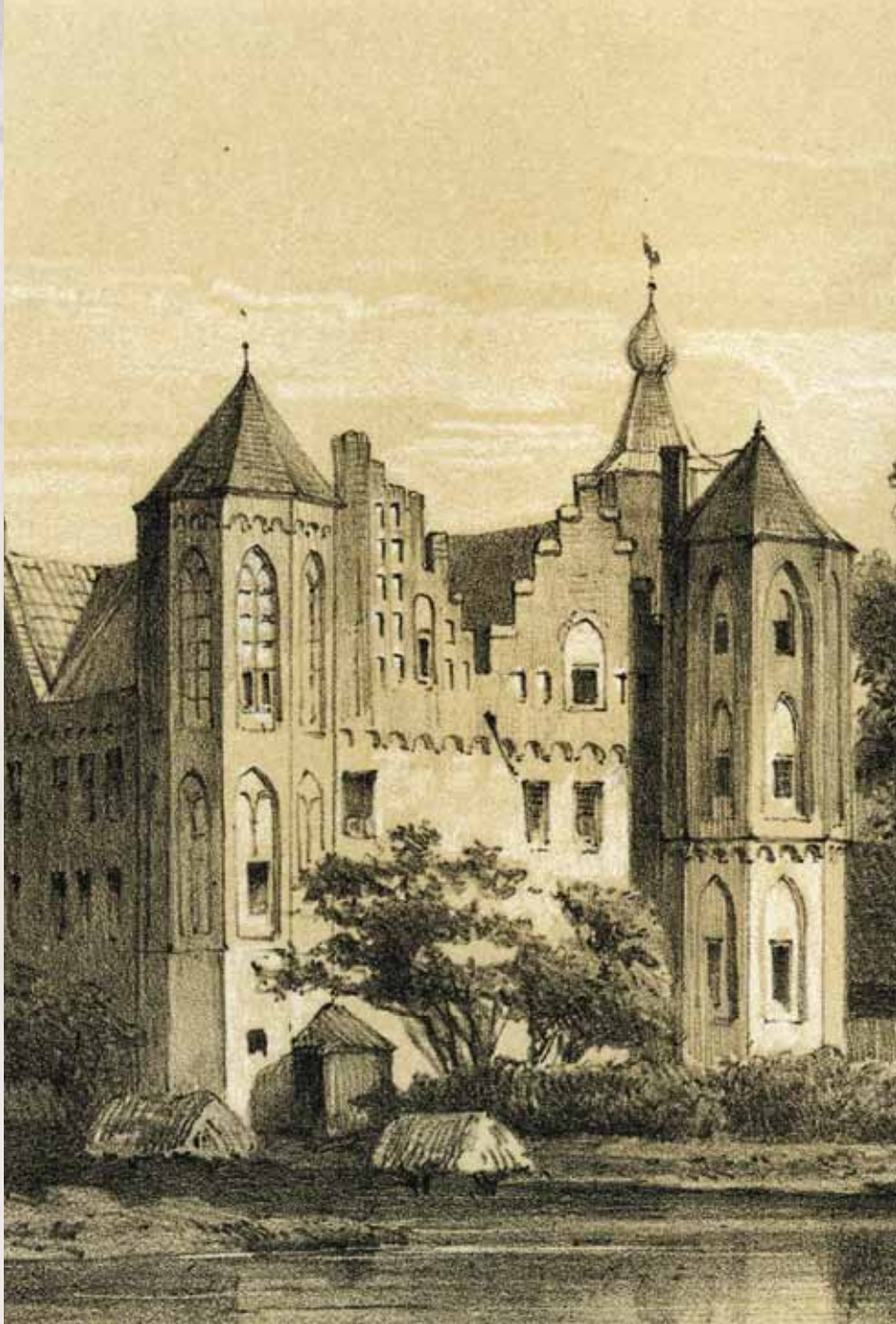
den. Later vormde ook de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), die in België voor een belangrijk deel werd uitgevochten, aanleiding voor Belgische paters om te vluchten naar het neutrale Nederland. Dit was het geval bij de congregatie van de Heilige Geest in Gemert en de Assumptio-nisten op kasteel Stapelen. Niet alleen zullen deze kloosterlingen zijn gevluht voor het geweld, maar wellicht probeerden de mannen binnen de orden op deze manier ook onder hun dienst-plicht uit te komen. Voor de naar Gemert gekomen missiepaters van de Heilige Geest die ook hun grootseminarie vanuit Leuven naar Nederland verplaatsten, heeft dit niet mogen baten; veel van de seminaristen werden opgeroepen voor dienst en zijn uiteindelijk aan het front om-gekomen.

3.3 Tot slot

Al met al zorgden verschillende politieke en maatschappelijke ontwikkelingen er dus voor dat de katholieken hun vrijheid herkregen, na een lange periode geweerd te zijn uit de openbare ruimte. Het aantal kloosterorden en congregaties groeide nog verder uit met de komst van buitenlandse, met name Duitse en Franse religieuzen, die vanuit hun thuisland verdreven wer-den en in Nederland (tijdelijk) een nieuw onderkomen zochten.⁵⁷ Na de periode van het Rijke Roomse Leven brak in Nederland een periode aan waarin de kerk een steeds minder promi-nente rol binnen de Nederlandse samenleving zou vervullen. Als gevolg hiervan is het aantal kloosterroepingen in de afgelopen zestig jaar sterk terug gelopen; het is niet meer vanzelfspre-kend dat iemand het klooster in gaat. Als gevolg hiervan werden de kloostergemeenschappen steeds kleiner. De toenemende vergrijzing draagt bij aan een verdere inkrimping van de kloos-tergemeenschappen. Het grote aantal kloosterlingen dat ooit op de kloosters woonde is nu te-ruggebracht tot vaak niet meer dan een handvol religieuzen van hoge leeftijd. Kloosterkastelen staan hierdoor grotendeels leeg. Ook het comfort van de kloosterkastelen laat vaak te wensen over; de veelal verouderde gebouwen zijn niet berekend op de woonwensen van de huidige be-jaarde bewoners. Het gevolg is dat de kloosterlingen de kloosterkastelen moeten verlaten en dat er dus moet worden gezocht naar nieuwe bestemmingen voor deze gebouwen.

57 De overwegend protestantse delen van ons land waren voor de orden niet aantrekkelijk voor vestiging.

4 ■ Van kasteel tot klooster

Kasteel Croy. Lithografie van P.A. Schipperus.

Uit: Jacobus Craandijk, Wandelingen door Nederland met pen en potlood, 1875.

4.1 Beschrijving van buitenplaatsen en kastelen

Uit de inventarisatie van kloosterkastelen is gebleken dat de religieuzen zowel kastelen als buitenplaatsen betrokken. Zowel over de definitie van de begrippen 'kasteel' en 'buitenplaats' als over het verschil tussen deze twee typen elitewoningen heerst veel discussie in het veld.⁵⁸ Het reikt te ver om hier deze volledige discussie uiteen te zetten, zeker omdat bouwhistorisch onderzoek nog steeds nieuwe gegevens oplevert waardoor deze discussie opnieuw wordt aangewakkerd. Het is voor dit onderzoek niet nodig ons in deze discussie te begeven. Het gaat erom dat er gebouwen waren die 'kasteel' of 'buitenplaats' werden genoemd en die in de negentiende en twintigste eeuw een religieuze herbestemming kregen. Om die reden wordt hier slechts een korte schets van de begrippen kasteel en buitenplaats gegeven.

Wat is een kasteel?

Kastelen werden gebouwd gedurende de periode die wij de middeleeuwen noemen (ca. 800-1600) waarbij het hoogtepunt voor deze gebouwen rond de dertiende en veertiende eeuw lag.⁵⁹ In de meest gangbare definitie wordt het begrip kasteel omschreven als een gebouw waarin verdedigingsfunctie en woonfunctie werden gecombineerd en waarbij de bewoners van het kasteel in een afhankelijkheidsrelatie tot één persoon of instelling stonden.⁶⁰ Deze representatieve woningen waren in het bezit van rijke landsvorsten (en hun families), lage adel of van bestuursambtenaren van kerkelijke of overheidsinstellingen.⁶¹ Zeker niet iedereen mocht dan ook zomaar een kasteel bouwen.⁶² De financiën van de gemiddelde middeleeuwer lieten dit ook niet toe; kastelen waren vaak de enige uit steen opgetrokken huizen in hun omgeving vanwege de kostbaarheid van dit materiaal. Vaak werden deze kasteelgebouwen slechts tijdelijk bewoond omdat de eigenaar in bezit van meerdere kastelen was. In de winter verbleef de eigenaar veelal in zijn stadswoning, waar het aangenamer en veiliger toeven was; de grote versterkte woningen op het platteland waren immers moeilijk te verwarmen en onbereikbaar in de winter.

De status en macht van de kasteel eigenaar kwamen tot uitdrukking in zijn woning; grote hoge torens moesten zijn concurrentie en onderdanen imponeren. De adellijke bewoner diende middels zijn kasteel te zorgen voor de veiligheid van het platteland en de plattelandbewoners. Deze verdedigingsfunctie van het kasteel komt onder andere tot uitdrukking in de dikke kasteelmuren, de aanwezigheid van een weergang of loopgang met kantelen en de schietgaten die in de torens waren aangebracht. Ook de vorm en de plaatsing van de torens en de gracht met omwalling waren verwijzingen naar het militaire karakter van een kasteel.

Ondanks de twee voortdurend terugkerende elementen van verdediging en woonfunctie hadden de kastelen een grote architectonische verscheidenheid, wat een eenduidige omschrijving van 'het kasteel' ingewikkeld maakt. Deze variëteit aan vormen had onder andere te maken met per land verschillende bouwontwerpen en bouwstijlen. Bestaande kastelen werden vaak regelmatig uitgebreid. Bestonden de vroegste kastelen uit een eenvoudige woontoren op een verhoging in het landschap, latere kastelen waren als gevolg van voortdurende uitbreidingen in veel gevallen uitgegroeid tot grote omgrachte burchten met meerdere torens, een ommuurde binnenplaats en robuuste donjon. Bij zo'n hoofdgebouw behoorden vaak verschillende bijgebouwen, zoals een poortgebouw, boerderijen en een voorburch voor het personeel.

Het kasteel bleek op een gegeven moment niet meer bestand tegen de komst van nieuwe uitvindingen als buskruit en het kanon. Met het aflopen van langdurige twisten over territorium en de komst van een sterker centraal gezag raakte ook de bestuurlijke rol van het kasteel uitgespeeld.⁶³ Het kasteel behield en versterkte vaak juist zijn woon- en representatieve functie. Vanwege het bezit van een voorvaderlijk kasteel (havezate, ridderhofstad) had de eigenaar, wanneer hij tenminste aan een aantal eisen voldeed, tot aan het eind van de achttiende eeuw bijzondere

58 Dergelijke begrippen zijn in onze tijd pas ontstaan om een fenomeen in de geschiedenis te duiden en bestuderen. Zelf spraken tijdgenoten destijds niet van kastelen of buitenplaatsen.

59 Gruben red. e.a. red., 2008: 65.

60 Olde Meierink e.a., 1996, 15.

61 Olde Meierink, 1996, 17.

62 Gruben red. e.a. red., 2008, 38.

63 Ibidem: 71-73.

historische voorrechten, zoals het deelnemen aan het gewestelijke bestuur en vrijstelling van belasting. Om zijn bijzondere positie tot uitdrukking te brengen gaf de eigenaar, zelfs als zijn voorvaderlijk huis zich vrijwel niet meer van buitenplaatsen van stedelingen onderscheidde, er de voorkeur aan om kasteelachtige elementen zoals grachten, torens en poorten, te handhaven.

Wat is een buitenplaats?

De latere buitenhuizen waren, eigenlijk net als de kastelen, een uitdrukking van de leefwijze en het consumptiegedrag van de rijke elite. Deze royale woningen werden in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw gebouwd in opdracht van rijke stedelingen die, naast hun stadswoning, ook een zomerverblijf op het platteland wensten om de mooie zomerdagen door te brengen. Deze comfortabele buitenhuizen waren meestal gelegen in een tuin of parkachtige omgeving met in de nabijheid enkele bijgebouwen. Het volledige complex van huis, tuin en park met bijgebouwen wordt *buitenplaats* genoemd. Vaak werden deze buitenplaatsen geheel nieuw aangelegd, maar het kwam ook voor dat kastelen werden opgekocht en aangepast aan de woonwensen van de koper. Via zo'n nieuw verworven kasteel en het dragen van de bijbehorende titels hoopte de koper zich vervolgens een status aan te meten die salonfähig was.

Hieruit blijkt dat ook de buitenplaatsen door hun eigenaren gebruikt werden als een manier om met hun positie en rijkdom te pronken. De woningen met hun prachtig aangelegde geometrische of landschappelijke tuinen belichaamden de smaakcultuur van de elite. Deze werd sterk beïnvloed door de klassieke beschaving waarmee de elite op hun reizen naar Italië en Griekenland in aanraking kwam.⁶⁴ In de bouwstijl en de tuinaanleg die zich in Nederland in de zeventiende eeuw ontwikkelde zijn die invloeden duidelijk terug te zien, bijvoorbeeld het Hollands classicisme. Maar ook in het interieur en de vormgeving van de meubels werd telkens weer gerefereerd aan de klassieke vormtaal. Rond deze buitenplaatsen ontstond zo een hele cultuur die als uitdrukking van de identiteit van de elite uit die tijd kan worden beschouwd.

Hoewel ook ten aanzien van het begrip buitenplaats geen overeenstemming bestaat over de exacte definitie, kan over het algemeen wel worden gesteld dat de samenhang tussen het buitenhuis en haar groene parkachtige omgeving een belangrijk kenmerk is. Binnen het Hollands classicisme was de compositorische eenheid van huis en tuin van groot belang. Dit volgens het beschavingsideaal waarin de natuur in volmaakte harmonie met de kunsten was onderworpen aan de goddelijke rede.⁶⁵ In aansluiting op de neoklassieke villastijl waren de tuinen in strakke geometrische vormen aangelegd met voldoende zichtassen die allemaal uitkeken op het huis. Later werden deze formele tuinen onder invloed van de romantiek vervangen door meer landschappelijk aangelegde parken die de illusie van ongerepte natuur moesten opwekken.⁶⁶ Destijds waren er dus ook in de smaakcultuur van de elite al 'trends' te ontdekken.

4.2 Religieuzen op het kasteel

Het waren deze kastelen en buitenplaatsen die door de nieuwe religieuze orden of de uit het buitenland afkomstige kloosterlingen vanaf de negentiende eeuw werden betrokken. Veel kastelen en buitenplaatsen waren na 1800 leeg komen te staan. Door de nieuwe organisatie van het Koninkrijk der Nederlanden verloren vele kastelen hun bestuurlijke en financiële voordelen. De algemene verarming door de Bataafs-Franse tijd (1795-1813) had van het bezit en het onderhoud van een buitenplaats voor de elite een financiële aderlating gemaakt. Veel van de oude statussymbolen werden afgestoten en kwamen onder de slopershamer. De rest kwam in de verkoop. Het antwoord op de vraag waarom kastelen en buitenplaatsen in de negentiende en twintigste eeuw plotseling op relatief grote schaal juist in handen kwamen van religieuze orden hangt hier nauw mee samen. Net in de periode waarin zij onderkomen zochten, kwamen veel

64 Dergelijke reizen staan bekend als de Grand Tour. Van der Laarse, 2005, 65-68.

65 Van der Laarse, 2005, 68.

66 Ibidem: 68-70.

Kasteel Boxmeer in Boxmeer. Te zien is één van de zijvleugels van het voormalige buitenhuis. De andere zijvleugel is gesloopt.
Foto: collectie NKS.

huizen vrij vanwege de veranderde betekenis en de hoge kosten.⁶⁷ Het kwam ook voor dat een familie door middel van bijvoorbeeld een huwelijk plotseling nieuw onroerend goed in haar bezit kreeg waardoor zij de keuze kreeg tussen bewoning van twee of meer kastelen of buitenhuizen. Soms koos men er dan voor om één woning als woonhuis te betrekken en het andere te verkopen of te verhuren. Kasteel Dussen werd op deze manier door de elders wonende eigenaresse, gravin d'Ursel, aan de uit Frankrijk verdreven zusters Karmelietessen ter beschikking gesteld. Ook de helft van kasteel Henkenshage werd tussen 1808 en 1818 door de eigenaar, De Brueys uit Den Haag, verhuurd aan uit België verjaagde zusters Augustinessen.

De nieuwe kloosterorden zochten een dak boven hun hoofd, liefst een dak dat een klooster waardig was. Men kan zich voorstellen dat met name de uit het buitenland gevluchte religieuzen echter niet al te kieskeurig konden zijn. Hun zoektocht naar asiel verliep toch al niet altijd even soepel; in het ergste geval vertrok zo'n kloosterorde op de bonnefooi naar een buurland om vervolgens terecht te komen in een vervallen hotel of verlaten landgoed.⁶⁸ Daarbij was het aantal religieuzen dat als gevolg van de agressieve wetgeving op drift was geraakt in West-Europa behoorlijk groot. Deze 'asielzoekers' weken grotendeels uit naar dezelfde landen waardoor ook nog een zekere concurrentie ontstond in de zoektocht naar een geschikt (tijdelijk) onderkomen.⁶⁹

Het merendeel van de kastelen kwam in het bezit van kloosterorden via verkoop. Voorbeelden hiervan zijn de kastelen Bijsterveld, Onsenoort (Mariënkroon), Stapelen, Eckart, De Grote Ruwenberg en Gemert. Een kleinere groep kastelen en buitenplaatsen kwam via schenking, verhuur of een tijdelijke ter beschikkingstelling in handen van kloosterorden. De laatste bewoonster van kasteel Croy had bijvoorbeeld via testamentaire bepaling geregeld dat het kasteel na haar dood toe zou komen aan het lokale armenbestuur van Stiphout. Het kasteel moest dienst gaan doen als verzorgingstehuis voor twintig Stiphoutse en tien Aarle-Rixtelse ouderen. Deze zorg namen de Tilburgse Zusters van Liefde op zich, die op het kasteel woonden en werkten. Daarmee kreeg het kasteel naast bejaardenhuis ook een kloosterfunctie. Kasteel Boxmeer kwam in 1896 in eerste instantie via verhuur in gebruik van de zusters der Christelijke Scholen van

67 Hoogbergen en Ackermans, red. e.a., 2002:184.

68 Hoogbergen en Ackermans, 2002: 181.

69 Ibidem: 183 In een brief van januari 1903 worden de zusters in Luneville zelfs aangespoord snel stappen te ondernemen: 'als de Franse dames nog een wijkplaats willen vinden in Nederland, dat overspoeld wordt door uitgewezen kloostergemeenschappen'.

Barmhartigheid. In 1897 kochten ze op hun beurt het gebouw van de parochie. De kloosterkastelen Sint Catharinadal (Blauwe Camer) en de Abdij van Berne (Slotje Berne) vormen een uitzondering binnen de hier besproken kloosterkastelen. Deze kastelen waren al langere tijd in het bezit van de kloosterorden die er momenteel nog steeds verblijven. Zo werd het kasteeltje de Blauwe Camer al in 1647 door de zusters Norbertinessen in gebruik genomen als klooster Catharinadal. En het voormalige 'speelhuis' van Berne, inmiddels onderdeel van een groter kloostercomplex, zou ook al sinds lange tijd in het bezit zijn van de Norbertijnen alvorens zij het in 1857 betrokken.

Dat de geschiedenis van de Brabantse kloosterkastelen vooral verbonden lijkt te zijn met de Franse antiklerikale wetgeving in de periodes rond 1880 en 1903, blijkt uit het feit dat het met name de uit Frankrijk en België gevluchte kloosterorden waren die in Noord-Brabant de kastelen en buitenplaatsen opkochten. De periode waarin veel van deze kastelen en buitenhuizen een religieuze herbestemming kregen hangt dan ook grotendeels samen met de periode van Franse antiklerikale politiek. Het lijkt voor de hand te liggen dat deze uit het buitenland gevluchte kloosterlingen snel een woning zochten die groot genoeg was als huisvesting voor een kloosterorde of congregatie. Een kasteel of buitenhuis lijkt vanuit dit idee een logische overweging. Ook het feit dat veel van die kastelen en buitenplaatsen gelegen waren op het platteland of aan de rand van een dorp of stad, waarmee de benodigde rust gegarandeerd was, zou de keuze voor een kasteel als (tijdelijke) huisvesting van kloosterlingen hebben kunnen bepalen. De grote terreinen boden daarnaast volop mogelijkheden voor eventuele uitbreidingen van het 'klooster'.

Anders dan deze algemene motieven blijkt het lastig om de precieze beweegredenen te achterhalen die deze orden ertoe aanzetten om hun toevlucht te nemen tot een specifiek kasteel of buitenhuis.

Duidelijk is dat de grote hoeveelheid ruimte die de kasteelgebouwen en buitenplaatsen kenmerkte een van de redenen kan zijn dat deze panden geschikt werden geacht als onderkomen voor een kloosterorde. Hoe groot de groepen waren die vervolgens hun intrek namen op de landgoederen is, bij gebrek aan gegevens, lastig vast te stellen. Het lijkt er op dat orden en congregaties in grootte varieerden van rond de twintig tot zestig religieuzen. Daar moeten eventueel de verpleegden of leerlingen en het personeel nog bij worden opgeteld.⁷⁰ Voor zowel de religieuzen als de zieken en leerlingen moest slaap-, eet-, en recreatieruimte beschikbaar zijn. Ook diende er ruimte te zijn voor een grote keuken, provisiekers en uiteraard plek voor de inrichting van een kapel en sacristie. Afhankelijk van het type orde was ook ruimte nodig voor de inrichting of aanleg van bijvoorbeeld een internaat, armen- of ziekenverzorgingstehuis. Zeker in de hoogtijdagen kon een klooster bestaan uit soms wel honderd personen. Dit zorgde voor een zwaardere belasting van het oude kasteelgebouw of buitenhuis en een gebrek aan ruimte. Tijdens dergelijke bloeiperiodes werden dan ook vaak stukken aan het kloosterkasteel aangebouwd.⁷¹

Ook de rust en natuurlijke omgeving werden aantrekkelijk bevonden door de religieuzen. Dat blijkt uit een uitspraak van de uit Frankrijk gevluchte paters Montfortanen, die op zoek waren naar een plek voor de vestiging van een grootseminarie, de hogere opleiding tot priester. Zij onderzochten advertenties en stuitten zo op het te koop aangeboden kasteel Oud Bijsterveld. Ze vonden het onmiddellijk een ideale locatie. De reden dat Bijsterveld de paters aansprak zou te maken hebben *met de malse weiden en prachtige eiken die op een 'aards paradijs' leken*.⁷² Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat een dergelijke groene omgeving dus zeker een belangrijke rol speelde in de keuze voor een kasteel als onderkomen voor een klooster en in dit geval grootseminarie.

Ten slotte zien we bij het kasteel Onsenoort, dat in 1903 werd gekocht door Franse Cisterciënzers, nog een interessante overweging die meespeelde in de keuze voor kasteel of buitenplaats.

70 Hoogbergen en Ackermans, red. e.a., 2002:182. In de Abdij van Berne groeide het aantal broeders tot 96 in 1935. Zie Berneboek, 1934: 90-110.

71 Herkenbaar bij de kastelen Berne, Boxmeer, Eckart, Onsenoort en Bijsterveld.

72 Mijland e.a., 1991: 346.

Voor deze monniken was het duidelijk dat hun verblijf in Brabant bedoeld was als tijdelijke oplossing. Wanneer de situatie in hun moederland het weer toe zou laten zou de kloosterorde terug keren naar Frankrijk. Hieruit blijkt dat de religieuzen niet de bedoeling hadden om in Nederland een geheel nieuw klooster te stichten, waardoor de bouw van een geheel nieuw kloostercomplex ook niet noodzakelijk was. Het kasteel dat de monniken kochten was een prima tijdelijk alternatief. Bijzonder is dat deze Cisterciënzers ook een groot deel van het bij het kasteel behorende land kochten. Kastelen en buitenhuizen werden vaker inclusief landerijen verkocht. Dit land hadden de meer gesloten kloosterorden nodig voor het verbouwen van groenten en als weiland voor hun vee, zodat de religieuzen in hun eigen behoeften konden voorzien. Deze beschikbare landbouwgronden die samen met het kasteel werden verkocht vormden dus een andere interessante meerwaarde van kasteel en buitenhuis.

Er kunnen kortom meerdere redenen worden aangewezen die ervoor hebben gezorgd dat religieuzen hun intrek namen op kastelen en buitenplaatsen, waar ze niet alleen hun klooster maar ook hun wereldlijke arbeid in de vorm van school of ziekenhuis onderbrachten. Om precies te kunnen achterhalen welk overwegingen hebben meegespeeld bij het maken van deze keuze zou het interessant zijn om in de afzonderlijke kloosterarchieven van de verschillende religieuze gemeenschappen onderzoek te verrichten. Waarschijnlijk bevinden zich daarin nog documenten die meer inzicht geven in de besluitvormingsprocessen die met deze verhuizingen gepaard gingen.

4.3 Basisbehoeften voor een religieus leven

De aanschaf van een kasteel of buitenplaats was pas de eerste stap in een proces van aanpassing. Het gebouw moest van binnen en buiten op de nieuwe functie worden toegesneden. De zogenaamde *kloosterkastelen* die dan ontstaan, hebben in de loop der tijd nog vele veranderingen ondergaan doordat de gebouwen voortdurend werden aangepast aan veranderende behoeften. Hier zal worden gekeken naar de kenmerken van een kloostercomplex die het gebouw geschikt maken voor een religieus leven.

Het leven van een moniaal, monnik, pater, broeder of zuster staat in het teken van God. Hoe dit invulling krijgt in het dagelijks leven kan verschillen per kloosterorde of congregatie, afhankelijk van het feit of een orde overwegend actief dan wel contemplatief is. De religieuzen die in een klooster wonen, leven in een gemeenschap en hebben de kloosterbeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid afgelegd. Wat deze beloften precies inhouden en hoe deze drie onderdelen inhoudelijk worden uitgelegd verschilt per gemeenschap en staat vastgelegd in de regel die het dagelijkse leven van de desbetreffende orde of congregatie bepaalt.⁷³ Die kloosterregel dient als leidraad voor het gemeenschappelijke kloosterleven. Voorbeelden zijn de regel van Augustinus en de regel van Benedictus. Met name de laatste verschaft de kloosters een vaste regel en wordt daarom wel beschouwd als de vader van het westerse kloosterleven.⁷⁴ Verschillende orden en congregaties kunnen dezelfde regel aanhangen. Zo wordt de regel van Augustinus gevolgd door zowel de Augustijnen als de Norbertijnen als de Dominicanen.

Mannen en vrouwen leven over het algemeen gescheiden in mannen- en vrouwenorden en -congregaties. Verder is er een onderscheid tussen kloosterlingen die niet gewijd zijn tot priester (*broeder, frater of zuster*) en kloosterlingen die wel zijn gewijd, de *priesters of paters*. Een vrouw kan geen priesterwijding ondergaan en aan een vrouwenklooster is daarom altijd een priester verbonden die de eucharistieviering verzorgt. Aan het hoofd van een orde staat de abt c.q. abdis die wordt bijgestaan door zijn of haar plaatsvervanger, de prior of priorin. Een vrouwenklooster wordt geleid door een (moeder) overste.

73 Van 't Hof, 2008: 18.
74 Daeter, 1990: 82.

Kasteel Boxmeer in Boxmeer, thans verzorgings-tehuis Sint Anna. Op de foto is duidelijk te zien hoe het complex zich steeds verder heeft uitgebreid. De vleugel van het achttiende eeuwse huis is hierop nauwelijks meer herkenbaar. Op de voorgrond is wel nog het water van een oude rivierarm te zien die dienst deed als natuurlijke gracht.

Er bestaat een onderscheid tussen actievere en meer contemplatieve orden en congregaties. Contemplatief wil zeggen dat het beschouwend leven centraal staat. Deze kloosterlingen richten een sterk naar binnen gericht leven waarbij een groot deel van de dag wordt besteed aan bidden en meditatie. Arbeid wordt meestal binnenshuis verricht en bestaat uit vertalen, het maken van kaarsen, het binden en restaureren van boeken of het maken van religieuze gewaden. In de middeleeuwen verrichten de monniken veel 'kopieerwerk' van boeken. Voor de meer actieve orden en congregaties is de arbeid in de maatschappij juist een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. De religieuzen van deze gemeenschappen zijn van oudsher meestal actief in de zieken- en zielenzorg, het onderwijs en de missie.⁷⁵ Belangrijk is het evenwel om juist een evenwicht te vinden tussen *Ora et Labora*, bidden en werken. Want hoewel kloosters volgens de regel van Benedictus in hun eigen onderhoud moesten kunnen voorzien, mocht ook het bidden niet vergeten worden.

Sinds de dertiende eeuw wonen in Nederland meer actieve dan contemplatieve religieuzen. Voor de actieve gemeenschappen gold de gelofte *stabilitas loci* minder strikt dan voor de contemplatieven, die hun hele leven op dezelfde locatie en binnen de kloostermuren moesten verblijven. De actieve kloosterlingen daarentegen konden worden overgeplaatst en het was velen van hen toegestaan zich buiten het klooster te begeven. Dit veranderde na 1580 omdat binnen de nieuwe Republiek de katholieke godsdienst in het gedrang kwam en de aanwas van kloosters verboden werd.

De leefwijze die een kloosterorde volgde, kwam onder andere tot uiting in het kloostergebouw waarin zij leefde. Het belangrijkste kenmerk was (en is) de aanwezigheid van een kapel en eventueel een sacristie waar de getijden werden gezongen en eucharistievieringen plaatsvonden. Daarnaast weerspiegelden de kloostergebouwen de verschillende kanten van het kloosterleven. Zo bevonden zich gezamenlijke ruimtes in het gebouw, waaronder de keuken, refter, werkplaatsen en eventueel een recreatiezaal, maar ook eenpersoonsslaapkamers, cellen, waar de religieuzen zich in gebed terugtrokken en sliepen. Omdat de orden in hun eigen levensonderhoud moesten kunnen voorzien en (handen)arbeid bovendien een belangrijk onderdeel van het religieus leven was, bevonden zich in en rond het kloostergebouw werkruimtes. Dit konden

75 Van 't Hof, 2008: 18.

Kasteel Boxmeer in Boxmeer. Interieur van het van het achttiende eeuwse huis, waarvan een groot deel ongeschonden is gebleven, hetgeen helaas niet altijd het geval is. Hier is de statige trap te zien in het trappenhuis.

letterlijk werkplaatsen zijn waar hosties werden gebakken of religieuze kunst werd gemaakt, maar ook moestuinen, tuinen of boerderijen waar vee werd gehouden. In het geval van de actieve congregaties bevonden zich aparte gebouwen naast het klooster waar leerlingen intern een opleiding volgden of waar de patiënten waren ondergebracht. Het kloostergedeelte waar de religieuzen woonden en leefden was altijd afgezonderd van dit meer wereldlijke deel.

Afhankelijk van de mate waarin een orde een contemplatief leven voorstond, was een kloostercomplex in zijn geheel afgezonderd van de wereld doordat het buiten het dorp lag en met muren was afgesloten. Vaak had een dergelijk klooster ook behoorlijke hoeveelheden (landbouw)grond in het bezit die het verpachtte aan boeren. Op die manier waren deze orden zelfvoorzienend.

Het klooster

De kloosterbouw van de middeleeuwen was in het gebied ten noorden van de Middellandse zee gebaseerd op de klassieke Romeinse architectuur. Kenmerkend voor een kloostergebouw was de plattegrond die gebaseerd was op het atrium en de basilica. Deze architectuur zou zich nog verder ontwikkelen. De romaanse en later gotische bouwstijlen zouden vanaf de middeleeuwen in de eerste plaats de stijlen voor kerken en kloosters blijven.

Een orde als de Cisterciënzers had een duidelijk bouwprogramma voor haar kloosters, waarbij de grondvorm van alle cisterciënzerkloosters en abdijen grotendeels gelijk was. De sobere architectuur van de gebouwen was zo ontworpen dat deze aansloot op de praktische en sociologische aspecten van een religieus leven en dit leven daardoor zelfs bevorderde.⁷⁶ De ruimte die omgeven was door een aaneengesloten bebouwing binnen een omheining was de basis van de

⁷⁶ Leroux-Dhuys en Gaud, 1999: 39 en 51.

cisterciënzer kloosters. De verschillende gebouwen met hun verschillende functies vormden zo een soort vierkant.

Zo'n kruisgang of kloostergang was van oudsher ook een belangrijk onderdeel van de Benedictijner kloosters. Een kloostergang die als een vierkant het pandhof omsluit zien we in de plattegrond van veel kloosters terug. In veel gevallen vormt dit het centrum van een kloostergebouw via welke de religieuzen toegang hebben tot verschillende ruimtes. De kloostergang is in die zin een soort verbindingsgang tussen kapel, refter, slaapcellen en werkvertrekken. De nieuwe congregaties hebben onder andere de bouwwijze van hun kloosters ontleend aan de oude orden en bouwtraditie waardoor ook in de nieuwe kloosters de traditionele kloostergang is terug te vinden.⁷⁷

In het algemeen hanteerde men voor de kloostergebouwen uit de middeleeuwen een rechthoekige plattegrond met een kapel en een kloostergang. De kapel of kerk had een basiliekvorm en had een grootte die afhing van de omvang van de kloostergemeenschap. Aangrenzend aan de kapel of kerk bevond zich de kapittelzaal waar de vergaderingen van de kloostergemeenschap plaatsvonden. Er was een slaapzaal – gemeenschappelijk- of er waren slaapcellen, die uitkwamen op het *dormitorium* en een refter waar werd gegeten. Andere functies die in het klooster konden zijn ondergebracht waren een ziekenzaal, bibliotheek, novicenhuis, brouwerij, bakkerij, abtswoning, schoolgebouw en moestuinen, kruidentuinen en dienstgebouwen.⁷⁸ Al deze gebouwen lagen op het kloosterterrein dat in veel gevallen door de kloostermuur was afgesloten van de buitenwereld. Hierdoor had een kloostercomplex wel iets weg van een zelfstandig functionerend kasteelterrein.

4.4 Verandering van kasteelterreinen als gevolg van de religieuze herbestemming

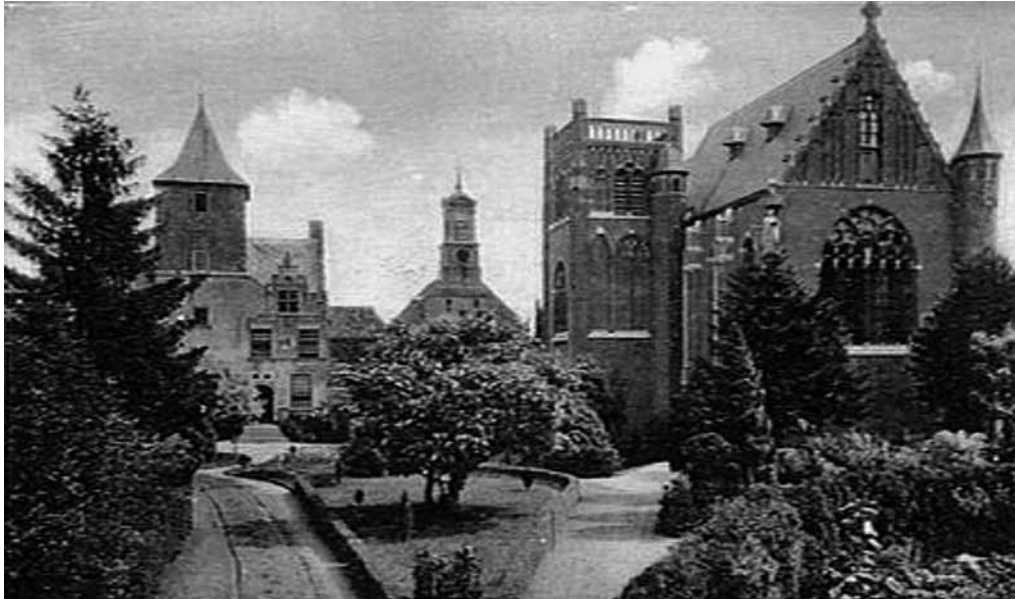
Op basis van de kenmerken van een religieus leven binnen de kloostermuren zoals dit hierboven kort beschreven is, lijkt het niet vreemd dat kastelen en buitenplaatsen door monniken en nonnen werden beschouwd als goed alternatief voor een echt klooster.

Ruimte, rust, natuur en landbouwgronden waren immers kenmerken van deze kasteelterreinen en het hoefde niet ingewikkeld te zijn deze gebouwen tot een klooster te transformeren. Grote

⁷⁷ Gorrisse red., 2002: 48.
⁷⁸ Daeter, 1990: 17-20.

Klooster St. Catharinadal
(kasteel De Blauwe Camer)
in Oosterhout in 1934.
Luchtfoto: KLM Aerocarto.

Sint Catharinadal (kasteel De Blauwe Camer) in Oosterhout. Het gebouw links op de foto, met toren en trapgevel, is het oorspronkelijke kasteelgebouw. Rechts op de foto staat de neogotische kapel uit 1905 afgebeeld. Een voorbeeld van een buitenproportioneel grote kapel waarnaast het kasteel haast weg valt. (Foto ongedateerd)

en hoge ruimtes boden plek aan veel mensen en soms waren zelfs de 'kloostermuur', de vroegere kasteelmuur, en een kapel al in een kasteel aanwezig. Dit betekende echter niet dat de kastelen en buitenhuizen onmiddellijk klaar voor gebruik waren. Uit bovenstaande omschrijving blijkt wel dat een religieus leven de nodige eisen aan een gebouw stelde die enerzijds te maken hadden met de praktische kant van een religieus bestaan en anderzijds voortkwamen uit de spirituele behoeften die met zo'n bestaan samenhangen.

Om van een kasteel een klooster te maken waren dan ook aanpassingen nodig, zowel ten aanzien van het interieur als het exterieur. Eenmaal *kloosterkasteel* zou het gebouw blijven veranderen als gevolg van uitdijende gemeenschappen en nieuwe wensen en behoeften. De mate waarin een kloosterkasteel in de loop der tijd veranderde, varieert. Soms vonden er slechts veranderingen plaats aan het interieur, andere keren werd er zo veel bijgebouwd dat het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis praktisch volledig ingekapseld raakte en nauwelijks meer herkenbaar was. Dit laatste is bijvoorbeeld goed terug te zien bij de kloosterkastelen Boxmeer, Onsenoort en Bijsterveld. Over het algemeen geldt, dat hoe langer een kasteel zijn religieuze functie behield, des te meer veranderingen op het kasteelterrein en aan het interieur plaatsvonden.⁷⁹

Naast de vele verbouwingen en aanbouwen die de kloosterkastelen ondergingen, werd er ook gerecycled. De religieuzen maakten gebruik van datgene wat reeds aanwezig was, zoals kasteelmuren, tuinen, kapel en bijgebouwen. Oude dienstgebouwen werden, eventueel na te zijn aangepast, gebruikt als drukkerij (Onsenoort, 1904) of als noviciaatgebouw en ook een koetshuis kon worden herbestemd, bijvoorbeeld tot onderkomen van docenten voor de bij het klooster behorende priesteropleiding (Kasteel Stapelen, 1965). In die zin zou je kunnen stellen dat deze religieuze herbestemming heeft bijgedragen aan het behoud van dergelijke gebouwen, hoewel we nooit zullen weten wat er anders met deze gebouwen zou zijn gebeurd.

Interieur

Ten aanzien van de veranderingen die de interieurs van de kastelen en buitenplaatsen in de loop der tijd onder invloed van de religieuzen hebben ondergaan, is relatief weinig geschreven. Op basis van enkele omschrijvingen blijkt echter dat ook de interieurs het soms zwaar te verduren kregen, zeker wanneer deze door de groeiende gemeenschappen steeds zwaarder belast

⁷⁹ In het geval van Croy, dat tussen 1873 en 1976 in gebruik is geweest als verzorgingstehuis voor (arme) bejaarden, geleid door zusters van verschillende orden, gaat deze regel niet op. Het interieur is aangepast maar het kasteelterrein en het gebouw zijn relatief ongeschonden gebleven.

Sint Catharinadal (kasteel De Blauwe Camer) in Oosterhout. Nogmaals links het oorspronkelijke kasteel. Rechts is in 1964 een meer ingetogen en daardoor minder herkenbare kapel gebouwd. Hiervoor werd de neogotische kapel gesloopt. Foto 1998, collectie NKS.

werden. Gebouwd als onderkomen voor één familie, kwam er opeens een hele gemeenschap te wonen. In sommige gevallen werd het oorspronkelijke kasteelgebouw of buitenhuis als representatief onderkomen voor de proost of abdis of als kantoor benut, terwijl het werkelijke kloosterleven zich elders afspeelde. Dit was bijvoorbeeld in eerste instantie het geval bij Sint Catharinadal (de Blauwe Camer). Het oude kasteelgedeelte deed dienst als woning voor de proost en werd als enige onderdeel van het kloostercomplex minder sober ingericht. In 1724 werd zelfs goudbehang aangebracht in een van de kamers. Het kasteel werd dus alleen maar fraaier.⁸⁰ Later werd ook het kasteeltje zelf als klooster ingericht en betrokken door zusters.

Andere interieurs werden echter in negatieve zin belast; vanwege de religieuze herbestemming moesten de interieurs bijvoorbeeld worden aangepast aan een functie als hospitaal. In het buitenhuis Boxmeer werd in een van de kamers zelfs een operatieruimte ingericht. De oude 'ridderzaal' werd in de begintijd gebruikt als kapel. Toen deze kapel te klein werd, is in 1935 een nieuwe kapel gebouwd, die na de Tweede Wereldoorlog werd vervangen door een grotere moderne kapel. Toen werd de oude kapel als ziekenhuisvleugel ingericht. Het oude kasteelgedeelte werd al snel te klein. Toen is waarschijnlijk besloten dat dit deel een kloosterfunctie zou krijgen. Op de tweede verdieping bevonden zich de slaapkamertjes van de zusters en op de eerste verdieping waren een spreekkamer, theorielokaal en muziekkamer ingericht.⁸¹ Ondanks deze verbouwingen is het monumentale Franse interieur in Lodewijk XVI stijl met stucplafonds en enkele wandbetimmering en bijzonder trappenhuis intact gebleven.⁸² Onmiddellijk na de aankoop is het oude gedeelte uitgebreid met nieuwe vleugels, waarin naast het ziekenhuis ook het noviciaat werd ondergebracht. Nog steeds wordt het complex uitgebreid.

In het geval van Eckart is als gevolg van de religieuze herbestemming, waarbij het kasteel een zorgfunctie kreeg, de achteringangpartij verbreed zodat er gemakkelijker rolstoelen en bedden doorheen konden. Ook het interieur van kloosterkasteel Croy werd als gevolg van zijn religieuze herbestemming van binnen aangepast. Er kwamen slaapvertrekken voor de mannelijke en vrouwelijke bejaarde bewoners en ook eetzaal en recreatieruimten werden voor hen gerealiseerd. Daarnaast werd de oude kapel weer in gebruik genomen en werden een sacristie en slaapcellen met refter voor de religieuze nonnen gerealiseerd. Het oude interieur is als gevolg hiervan grotendeels verdwenen. Functionaliteit ging voor schoonheid.

⁸⁰ Sponselee-De Meester, 170-175.

⁸¹ Zie het panddossier van kasteel Boxmeer en de bouwtekeningen bij de Rijksdienst met de situatie van 1945.

⁸² Waardestelling van de Rijksdienst uit 2004; zie panddossier kasteel Boxmeer.

De aanwezigheid van een kapel is, zoals we al zagen, een van de belangrijkste voorwaarden voor een religieus leven. In sommige gevallen waren deze kapellen al in het oude kasteel of buitenshuis aanwezig. Een mooi voorbeeld was de kapel van kloosterkasteel Oud Bijsterveld, die bijna niet meer als zodanig herkenbaar was en door de laatste eigenaren gebruikt werd als schuur. De tien grote boogvensters, drie altaren en sacristie verraadden echter de eigenlijke functie als kapel, die de paters Montfortanen herstelden.⁸³ Voor de geestelijken was de restauratie van deze kapel, gelegen aan de oostzijde van het hoofdgebouw, van groot belang. Ook in kasteel Stapelen was al een kapel aanwezig, de Sint Joriskapel of H. Bloedkapel, waaraan zelfs 'een wonder' verbonden was. Deze kapel bestaat uit muren die zeventiende-eeuws of ouder zijn, net als de muren van de naastgelegen ridderzaal. De kapel is enkele malen gerestaureerd, onder andere rond 1964 en is nu nog steeds in gebruik.⁸⁴ De slotkapel die in het slotje van de Abdij van Berne aanwezig was, is daarentegen nooit gebruikt door de nieuwe kloosterlingen die hier in 1857 neerstreken. De kapel werd tijdens een grote verbouwing rond 1869 afgebroken. Een lokale timmerman had op dat moment het interieur van het slotje al zodanig aangepast dat een gedeelte van de zaal aan de zuidkant van het kasteeltje als kapel functioneerde.

Ook een bijgebouw kon als kapel worden ingericht. Dit zien we bijvoorbeeld terug bij kloosterkasteel Eckart waar het koetshuis werd omgetoverd tot kapel voor de verpleegden. De religieuzen beschikten in het kasteel over een eigen huiskapel, die nog stamde uit de tijd van de laatste bewoners.⁸⁵

Naast deze voorbeelden waarbij de kapel binnen het kasteel of buitenshuis in een bijgebouw werd ingericht, zijn er ook kloosterkastelen waarbij de kapel uiteindelijk als een apart onderdeel naast het oude kasteelgebouw nieuw werd opgetrokken. Eén voorbeeld hebben we al gezien in kasteel Boxmeer. Andere voorbeelden zien we terug bij kloosterkastelen Marienkroon (Onsenoort), de abdij van Berne, Bijsterveld, Gemert en de voormalige en inmiddels gesloopte kapel van De (Grote) Ruwenberg. Vaak werden later aparte kapellen op het kasteelterrein gebouwd. Daaruit kan worden afgeleid dat de kapellen binnen het kloosterkasteel in veel gevallen tijdelijke oplossingen waren.

Behalve aan een kapel was er behoefte aan een grote keuken, refter, recreatiezaal, bestuurskamer, provisiekelders en slaapcellen. Deze werden veelal in de kloosterkastelen zelf gerealiseerd met als gevolg dat een nieuwe indeling van de ruimtes plaatsvond en interieurs werden aangepast voor hun nieuwe functie. Van kasteel Eckart is bekend dat men het decoratieve interieur

83 Mijland e.a., 1991: 345-350.

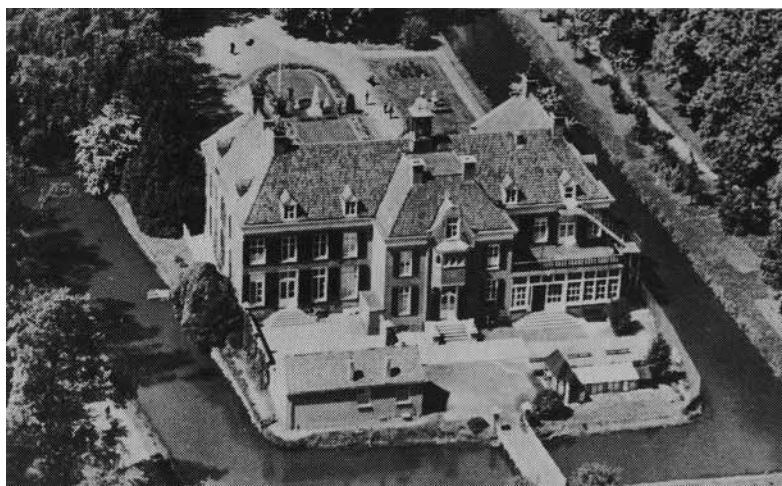
84 Becx, 1999: 35-40 en het panddossier en tekeningearchief van kasteel Stapelen bij de Rijksdienst.

85 Op den Buijs, 1988: 223.

Sint Catharinadal (kasteel De Blauwe Camer) in Oosterhout. De oude Schole, anno 1826. Ansichtkaart.

Buitenplaats Eckart in Eindhoven. Luchtfoto van het hoofdgebouw van de buitenplaats. (Foto onge-dateerd.) Ook hier is de oorspronkelijke gracht nog aanwezig.

met schouwen van 'kostbare materialen', hoewel zeer mooi, verving voor een minder kostbaar, maar 'desondanks smaakvol' interieur. Zo werd de voormalige studiekamer van de laatste bewoner, dhr. Smits-van Oyen, in gebruik genomen als eet- en woonkamer voor 40 personen. Het mooie interieur met kostbaar meubilair en oude schilderstukken werd vervangen door degelijke en eenvoudige houten meubels en houten wandbetimmering. Oude bijgebouwen zoals de personeelsgebouwen van buitenhuis Onsenoort, werden bijvoorbeeld ingericht als drukkerij. En het voormalige koetshuis van kasteel Stapelen werd rond 1965 verbouwd waarna er een refectorie, keuken en bijkeuken op de begane grond werden ingericht terwijl op de eerste verdieping extra slaapzalen werden ondergebracht. Het idee was dat in dit gebouw onder de priesterleraren van het internaat konden verblijven.⁸⁶ De oude stallen van kasteel Bijsterveld werden omgebouwd tot recreatiezaal voor de leerlingen van het seminarie.⁸⁷

Een van de redenen dat de interieurs waarschijnlijk niet ongeschonden zijn gebleven, lijkt samen te hangen met een behoefte aan een zekere soberheid die paste bij de gelofte van armoede. Deze gelofte lijkt in schril contrast te staan met de decadentie die geassocieerd wordt met de elitewoningen waarin de kloosterorden en congregaties hun intrek namen. De interieurs van de kastelen en buitenhuizen vormden een toneel waarop men kon pronken met zijn rijkdom. Een goede religieus had juist met dergelijke uiterlijkheden weinig van doen. Een kloosterkende een sober interieur dat gericht behoorde te zijn op functionaliteit.

Volgens een zeker verhaal zou een Franse priester met de naam Berthier om die reden kasteel Boxmeer als mogelijk onderkomen voor zijn nieuwe klooster hebben verworpen. De priester achtte het ongeschikt als priesterseminarie omdat hij zo'n kasteel niet vond passen bij de nederigheid en armoede waarnaar kloosterlingen streefden.⁸⁸ Ook de behoefte aan een meer sober interieur in kloosterkasteel Eckart verwijst naar deze behoefte aan een zekere 'armoede'.

Eenzijds lijkt het er dus op dat binnen de kloostergebouwen een versobering heeft plaatsgevonden van de bestaande monumentale inrichting van het kasteel of de buitenplaats. Anderzijds lijkt het er ook op dat de kloosterlingen deze pracht en praal juist zagen als passend bij de allure van een klooster, een gebouw tenslotte dat in het teken stond van God. Dit past in de lijn van de neogotische smaak die in de negentiende eeuw hoogtij vierde onder katholieken. Juist de neogotiek streefde geen soberheid na. Waarschijnlijk verschilde het per congregatie of orde hoe men tegen het interieur aankeek en hoe men er mee omging.

Niet altijd hoefde de religieuze functieverandering ten koste te gaan van het oude kasteelinterieur. In het geval van kasteel Oud Bijsterveld zou in elk geval de oorspronkelijke structuur van het oorspronkelijke buitenhuis nog redelijk intact zijn gebleven en van het bijbehorende

86 Document van 15 juli 1965, getekend door dhr. Veken uit panddossier van kasteel Stapelen.

87 Mijland e.a., 1991: 345-350.

88 Van der Brand, 1991 en Panddossier kasteel Boxmeer te Boxmeer in archief Rijksdienst.

Huis Eckart in Eindhoven. Afgebeeld is het voormalige koetshuis, dat in de jaren veertig werd ingericht als kapel voor de verpleegden op Eckart, ofwel verzorgingstehuis Sint Jozefdal.

interieur zouden waardevolle elementen bewaard zijn gebleven. Daartoe behoren onder andere de bijzondere hoofdtrap en een kabinet in een achthoekige torenachtige uitbouw. Mogelijk bevinden zich achter en boven latere wanden en plafonds nog meer overblijfselen van het oude interieur.

Over het algemeen werd er dus heel wat verbouwd en vertimmerd aan de kastelen en buitenhuizen alvorens deze voldeden aan de wensen van de nieuwe bewoners. Zo blijkt dat Catharinadal voor een bedrag van 30.000 gulden werd verbouwd alvorens de zusters erin trokken, en ook Eckart en Oud Bijsterveld werden aangepast, de laatste voor 20.000 gulden, voordat de religieuzen er hun intrek in namen. Daarmee was de bouwwoede nog niet voorbij; naarmate het aantal bewoners van een klooster of het aantal zieken of leerlingen in het bijbehorende ziekenhuis op seminarie groeide werd ook weer een extra vleugel bijgebouwd. Latere modernisering van de interieurs heeft het nog aanwezige oude kasteelinterieur verder aangetast.⁸⁹

Nieuwbouw op kasteelterrein of buitenplaats

Als gevolg van de nieuwe functie veranderde het interieur van de kastelen en buitenhuizen in meer of mindere mate. De voor de buitenwereld opvallendste veranderingen aan deze gebouwen voltrokken zich echter aan de buitenkant en wel op de terreinen van de nieuwe kloosterkastelen. In een geval als Croy gebeurden niet zo veel aan de buitenkant; er werd een klokkentorentje op het dak van het kasteel geplaatst en dat was het. De meeste terreinen ondergingen echter ingrijpendere veranderingen doordat er rond het kloosterkasteel en soms ook aan het kloosterkasteel nieuwe bebouwing werd opgetrokken.

Zoals we zagen werd in de directe nabijheid vaak een grote kapel opgetrokken waar de kloosterlingen hun gebedstijden konden zingen. Ook de zusters, die het klooster Catharinadal betrokken, hadden behoefte aan zo'n gebedsruimte. Het was in de zeventiende en achttiende eeuw echter verboden voor katholieken om een als kerk herkenbaar gebouw neer te zetten en hier de mis te vieren. Daarom werd de kerk tot 1800 ondergebracht in een van de kloosterpanden zodat deze voor de buitenwereld niet als zodanig herkenbaar zou zijn.⁹⁰ In latere periodes werden de kapellen echter duidelijk als zodanig vormgegeven. Dat de plaatsing van deze nieuwe kapellen ten opzichte van het oude kasteel of buitenhuis niet altijd even zorgvuldig werd uitgemeten bewijst kloosterkasteel Gemert. De kapel ligt pal voor de entree naar het binnenplein van het buitenhuis en de in het ontwerp van het buitenhuis nagestreefde symmetrie werd hierdoor

⁸⁹ Sint Catharinadal / De Blauwe Camer: het zou met name de restauratie en modernisering in de twintigste eeuw zijn geweest waardoor het oude interieur grotendeels verloren is gegaan.

⁹⁰ Gorisse, 2002: 100-101.

verbroken. Daarbij wordt het op deze manier nogal vol op het plein tussen het oude landhuis en de donjon met poort.

Naast de komst van een kapel en sacristieruimte moest een kasteel of buitenplaats ook op andere terreinen worden aangepast aan zijn nieuwe functie. Zo werd onmiddellijk begonnen met de bouw van een novicenvleugel bij kloosterkasteel Boxmeer om de nieuwe aanwas religieuzen te kunnen huisvesten en ook op het terrein van kasteel Bouvigne werd onmiddellijk gebouwd nadat de Pius X-beweging er haar vormingscentrum had ondergebracht. Bij klooster Catharinadal werd voor de nonnen bij het kasteeltje onmiddellijk een kloostergebouw opgetrokken.

Ondanks de grote hoeveelheid ruimte die met de kastelen en buitenplaatsen beschikbaar werd, was er dus blijkbaar toch behoefte aan meer ruimte. De terreinen werden aangepast aan de praktische en spirituele behoeften van de religieuze bewoners. Dit betekende bijvoorbeeld dat in het kader van zelfvoorziening in 1932 een kortgevelboerderij bij kloosterkasteel Bijsterveld werd gebouwd en in de tweede helft van de twintigste eeuw werden hier ook verschillende werkplaatsen aangelegd. Bij Catharinadal werd een put geslagen van waaruit het water via loden pijpleidingen naar de keuken werd geleid. Ook werden hier een nieuwe koeienstal en een nieuw varkenshok gebouwd. Later zouden hier nog drie visvijvers aan worden toegevoegd.⁹¹ Op het terrein van Mariënkroon verrees een kas voor het kweken van bepaalde groenten en planten.

Afhankelijk van het type kloosterorde dat in een kasteel haar intrek nam, werd rond het kloosterterrein, ofwel het voormalige kasteelterrein, een muur opgetrokken met een toegangspoort om de buitenwereld op afstand te houden. Dit zien we gebeuren bij kloosterkasteel Sint Catharinadal, waar in 1858 een hoge muur rond het terrein werd aangelegd als gevolg van het strenge

91 Bijsterveld: herontwikkelingsplan; Catharinadal: Sponselee - De Meester, 2004: 165-170.

92 Onmiddellijk werden bomen gerooit en werd er een nieuwe toegangslaan naar het kasteel/ klooster aangelegd. Rond het kasteelterrein werd een muur met poort gebouwd (Leijten, 2004, 75).

Huis Eckart in Eindhoven. Afgebeeld is de kapel van de paters, die was ingericht in het hoofdgebouw zelf, waar de paters ook woonden.

Huis Eckart in Eindhoven. Afgebeeld is het interieur van de voormalige biljartzaal zoals die er rond 1907 uitzag voor de komst van de paters in 1937.

regime onder proost Brouwers. Ook het terrein van klooster Mariënkroon werd na de komst van de Cisterciënzers ommuurd met een kloostermuur die nog steeds zichtbaar is.⁹² Buiten de muur van Mariënkroon lagen de landerijen van het klooster om in het levensonderhoud te voorzien.

Naast Onsenoort beschikten de kloosters Sint Catharinadal (de Blauwe Camer), Oud Bijs-terveld en Dussen over eigen boerderijen. Hoewel het bezit van een eigen boerderij niet was voorbehouden aan de kloosters van een contemplatieve orde, was het vaak zo dat juist deze kloosters, die vanwege hun contemplatieve aard geen inkomsten konden genereren uit een nevenfunctie als internaat of ziekenzorg, over eigen boerderijen en weilanden beschikten.⁹³ Soms waren dit nog oude kasteelboerderijen of andere bijgebouwen maar in andere gevallen werden de boerderijen nieuw opgetrokken. Om een extra zakcentje te kunnen verdienen kwam het voor dat op het kloosterterrein een drukkerij werd gerund. Dit is te zien in het kloosterdorp Steyl, en zien we ook terug bij Onsenoort, waar de drukkerij is ondergebracht in een van de voormalige bijgebouwen van het kasteel.⁹⁴

Met name contemplatieve orden beschikten bij hun klooster over een besloten tuin waar de kloosterlingen konden mediteren en bidden tijdens het wandelen of zich konden terugtrekken in een van de hiervoor ingerichte plekjes. Een dergelijke tuin is destijds aangelegd bij kasteel Onsenoort en nog steeds is dit terug te zien. De tuinarchitectuur staat in het teken van gebed en meditatie en vormt als zodanig een eenheid met het kloostergebouw. In de tuin zijn typische elementen uit een kloostertuin terug te vinden, zoals een Lourdesgrot en een calvarieberg. Ook de zusters Karmelietessen lieten de tuin bij kasteel Dussen in 1901 aanpassen. Soms werden er begraafplaatsen ingericht op het 'kloosterterrein' en moestuinen ingericht en kassen geplaatst voor het telen van groenten en fruit.⁹⁵

Andere kastelen en buitenplaatsen werden weliswaar bewoond door religieuzen - en hadden in die zin ook een kloosterfunctie - maar in deze gebouwen werden daarnaast ook andere functies ondergebracht, zoals scholen, internaten, seminaries, armenzorg, ouderenzorg en psychiatrische verzorgingscentra. In veel gevallen kreeg de zorgfunctie in de loop der jaren een iets an-

93 Sponselee- De Meester: 2004: 182-184. De abdij van Berne (kasteel Berne) is een voorbeeld van een niet strikt contemplatief klooster dat in het bezit was van een eigen boerderij.

94 Panddossier kasteel Onsenoort/ Mariënkroon, Rijksdienst

95 Onsenoort: kas en landerijen.

Huis Eckart in Eindhoven. De voormalige biljartzaal in het buitenhuis werd in gebruik genomen als dagzaal voor de paters. Foto is van rond 1940. Te zien is hoe het interieur van de biljartzaal op de vorige foto links vervangen is door een meer sobere inrichting.

dere invulling, maar de religieuze bestemming bleef gelijk. Het kwam voor dat de zorgfunctie of internaatfunctie in het kasteel of buitenplaats zelf werd ondergebracht, zoals in het geval van kasteel Croy, en (in eerste instantie) de kastelen Boxmeer en Eckart. In de meeste gevallen echter werden in de loop der jaren steeds meer bijgebouwen opgetrokken om het groeiende aantal leerlingen, patiënten en religieuzen op te vangen. Zo werd bij kasteel Stapelen een seminariegebouw aangelegd in de directe nabijheid van het kasteel en ook bij kasteel de Grote Ruwenberg verrees in de loop der tijd steeds meer gebouwen waar de leerlingen van het jongensinternaat konden wonen en les kregen. Bij de abdij van Berne werd vanaf 1888 begonnen met de bouw van een gymnasium voor jongens. Kasteel Stapelen werd uitgebreid met een gebouw opgericht waarin het klein seminarie werd ondergebracht. Deze uitbreidingen vormden soms op den duur één geheel met het oude kasteel of buitenplaats, zoals bij kasteel Boxmeer, Berne, Oud Bijsterveld, Onsenoort, Gemert en de oude bebouwing van de Grote Ruwenberg. Op die manier raakte het oude kasteel ingebouwd en werd onderdeel van een vaak in eclectische stijl opgebouwd kloostercomplex.

In andere gevallen bleven de oude kastelen of buitenplaatsen wel los staan van de nieuwbouw die in de directe omgeving van kasteel of buitenplaats werd opgetrokken. Voorbeelden hiervan zijn kasteel Eckart, Stapelen en Bouvigne. Het voormalige kasteel of buitenhuis is in deze gevallen als zodanig herkenbaar gebleven. Nadat in 1930 de Pius X-beweging haar intrek had genomen in kasteel Bouvigne werden op het kasteelterrein enkele bijgebouwtjes opgetrokken, waaronder een kapel een vakantiehuisje, een school en werkplaatsen. Ook bij Eckart werd steeds meer bijgebouwd op het terrein van het buitenhuis. En bij kasteel Stapelen werd in de jaren dertig van de vorige eeuw begonnen met de bouw van een internaat, dat tot die tijd in het klooster (dus kasteel) zelf was ondergebracht. Het nieuwe gebouw werd in de voormalige kasteeltuin gesitueerd.⁹⁶

In sommige gevallen heeft de bebouwing op het kasteelterrein de oude kasteelgebouwen en buitenhuizen wellicht in grote mate onaangestast gelaten, het historische terrein waarop deze

96 Becx: 1999, 35-40.

gebouwen zich bevinden en de unieke relatie tussen het gebouw en het omliggende groen is door de nieuwbouw evengoed aangetast. Plotseling werd er gebouwd op plaatsen die nooit eerder waren bebouwd, bijvoorbeeld in de voormalige tuin van het oude buitenhuis. Ook grachten werden gedempt om ruimte te creëren voor uitbreidingen van het klooster. Zoals gezegd heeft de kapel bij Gemert de symmetrie van het oude buitenhuis aangetast.

Met behulp van de kadastrale kaarten is goed te zien welke transformatie de kasteelterreinen en buitenplaatsen hebben ondergaan. Het groene karakter dat zo kenmerkend was voor de buitenplaatsen is in veel van de hier beschreven gevallen nagenoeg verdwenen of ernstig aangetast. De vele bijgebouwen die, vaak zonder er veel aandacht aan te schenken, werden aangelegd in de directe omgeving van het kasteel veroorzaken een verrommeling van het oude kasteelterrein of de voormalige buitenplaats. In veel gevallen werden de oude grachten hiervoor gedempt. Het buitenproportioneel grote seminariegebouw dat in de voormalige kasteeltuin rond Stapelen werd opgetrokken (1927-1958) illustreert hoe men destijds vanuit functionele overwegingen te werk ging. Het lijkt erop dat de orden naar hartelust bouwden zonder in de gaten te hebben welke effecten dit had op de beleving van de oude kastelen en buitenplaatsen.

Sommige kastelen en buitenplaatsen met kloosterfunctie hebben onderdak verleend aan verschillende kloosterorden of religieuze bewegingen. Het beste voorbeeld is Gemert, dat gebouwd is door de Duitse Orde, tussen 1881 en 1914 bewoond is geweest door Franse Jezuïeten (met een onderbreking tussen 1900 en 1901 toen het kasteel werd verhuurd aan de uit Frankrijk gevluchte Paters Assumptionisten) en vanaf 1916 wordt bewoond door de Congregatie van de Heilige Geest. Ook op kasteel Croy en kasteel Eckart is de zorg in handen geweest van verschillende orden en kasteel Onsenoort is nog vrij recent, in 2006, gedeeltelijk overgaan naar de Focolarebeweging. Met name in het geval van Gemert en Onsenoort hebben de nieuwe inwoners hun stempel gedrukt op het kasteelterrein. Zo hebben de Jezuïeten tussen 1907 en 1909 een nieuwe vleugel laten aanbouwen op de plek van de voormalige economiegebouwen. Meteen in 2006 breidde de Focolarebeweging hun deel van het klooster uit met een nieuwe vleugel.

Voorlopig kunnen we concluderen dat alle kastelen en buitenplaatsen meer of minder ingrijpend zijn veranderd onder invloed van hun nieuwe religieuze bestemming. De religieuzen dachten puur functioneel. De veranderingen gebeurden niet op basis van een vooraf opgesteld uitbreidingsplan. Als er een vleugel bij moest worden gebouwd dan gebeurde dit op een plek waar nog plaats was en volgens de wensen van dat moment. Uiteraard werden bouwtekeningen gemaakt maar er werd meestal weinig rekening gehouden met de ruimtelijke karakteristieken van het kasteel of buitenhuis. Hierdoor kunnen de bouwstijlen binnen een kloosterterrein sterk uiteenlopen.

Met betrekking tot de religieuze herbestemming kan een onderscheid worden gemaakt tussen de aantasting van de oude kastelen en buitenplaatsen zelf, zowel het interieur als het exterieur. Daarnaast zijn in de meeste gevallen ook het kasteelterrein of buitenplaats aangetast. Oude tuinen zijn door nieuwbouw of nieuwe tuinarchitectuur veranderd met als gevolg dat oude zichtassen of lanen zijn onderbroken. Ook is de bijzondere relatie tussen kasteel of buitenplaats en groene omgeving door de verrommeling van de terreinen verstoord.

4.5 Kasteel of klooster?

Als gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen van kasteelterreinen en buitenplaatsen zijn in de loop der jaren gebouwencomplexen ontstaan die een hybride karakter hebben. Ze zijn vaak zowel kasteel of buitenhuis als religieus erfgoed. Daarbij is het per object de vraag wat

precies de overhand heeft gekregen. In sommige gevallen is het oorspronkelijke kasteel nog zeer herkenbaar; het is nog steeds een losstaand gebouw. Het kan ook zijn dat het is ingebouwd, al dan niet met behoud van het karakteristieke uiterlijk. Binnen de kloosterkastelen is vanwege de verschillende ontwikkelingen die de gebouwen hebben doorlopen een grote verscheidenheid aan vormen en architectuur ontstaan. Geen enkel kloosterkasteel is hetzelfde.

Op de vraag wat deze gebouwen nu precies zijn, kasteel of klooster, is dan ook geen algemeen antwoord te geven. Er zou een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen *gebouw* en *functie*. De kastelen waaruit de kloosterkastelen zijn ontstaan, zijn immers niet meer in gebruik als kasteel; ze hebben hun militaire en traditionele woonfunctie verloren. Desondanks noemen wij deze gebouwen wel nog steeds kasteel. Nadat de kastelen een religieuze herbestemming kregen zouden de gebouwen nog steeds als kasteel kunnen worden beschouwd, maar dan met een (religieuze) kloosterfunctie. Het gebouw wordt dan misschien nog aangeduid als kasteel, de functie is dan die van een klooster.

Wanneer echter de ontwikkeling en uitbreiding van het klooster maar lang genoeg voortduurt lijkt er een bepaald moment te zijn waarop de nieuwe kloosteruitbreidingen het oorspronkelijke kasteelgebouw overstemmen. Het gebouw kenmerkt zich dan in bepaalde gevallen niet meer als kasteel maar meer als kloostercomplex. Kasteel Ruwenberg en Boxmeer zijn voorbeelden van respectievelijk een kasteel en een buitenplaats die na de vele uitbreidingen slechts een klein onderdeel van het gehele kloostercomplex vormden. Ergens in de ontwikkeling van kasteel tot klooster zou dus een omslagpunt kunnen worden aangewezen, waarna de kloosterfunctie de overhand kreeg op het kasteelgebouw. Dit geldt echter niet voor alle kloosterkastelen. Zo is het voormalige kasteel Stapelen, dat inmiddels al ruim negentig jaar als klooster functioneert, in uiterlijke verschijningsvorm nog steeds op het eerste gezicht vooral een kasteel en vertoont het kloosterkasteel in Gemert nog steeds in de eerste plaats buitenplaatsachtige trekken.

Wanneer het oorspronkelijke kasteel onherkenbaar is geworden is het lastiger om nog van kasteel te spreken. Hetzelfde geldt ook voor het klooster; wanneer deze functie nauwelijks in het gebouw is terug te zien, is het moeilijk om van klooster te spreken. Dit heeft gevolgen voor wat er in geval van herbestemming behouden moet worden. In zulke gevallen was in het verleden de verleiding groot, om de religieuze bebouwing te slopen en terug te keren naar het kasteel. Anderzijds bestaat er ook een gevaar dat het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis verloren gaat doordat de betekenis als klooster de overhand heeft gekregen. Kennis van de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebouw is dan ook een belangrijke basis voor ieder herbestemmingproces.

5 ■ Casestudies

Klooster Mariënkroon (Kasteel Onsenoort), 1979. Foto: collectie NKS.

Om inzicht te krijgen in de vraag hoe in het verleden met functieveranderingen in kloosterkastelen is omgegaan zijn vier casestudies gekozen. Ze beslaan de periode 1980-2007. De omgang met de ‘religieuze laag’ vormt in het bijzonder het aandachtspunt: is deze bouw- en betekenislaag in stand gehouden of weggepoetst? Welke herbestemming hebben de kloostergebouwen precies gekregen?

De vier hier beschreven kloosterkastelen representeren vier verschillende wijzen van religieuze herbestemming uit het verleden en geven een beeld van de verschillende manieren waarop met kloosterkastelen werd omgesprongen op het moment dat ze hun religieuze functie verloren.

Croy is een voorbeeld van een kloosterkasteel waarbij het kasteelterrein relatief onveranderd is gebleven en dat nadat het zijn functie als verzorgingscentrum verloor, geheel is herbestemd. Kloosterkasteel Mariënkroon (Onsenoort) representeert het buitenhuis - met middeleeuwse kasteeltoren - dat in de loop der tijd als gevolg van zijn kloosterfunctie steeds verder werd uitgebreid. Uiteindelijk ging het oorspronkelijke buitenhuis voor het oog verloren en raakte de middeleeuwse toren ingebouwd. Dit kloosterkasteel is in 2006 gedeeltelijk herbestemd nadat een deel leeg kwam te staan.

Ook De (Grote) Ruwenberg is een voorbeeld van een kasteel werd omringd met nieuwbouw waarin onder meer een internaat werd onder gebracht. Toen in 1988 het gebouw werd herbestemd als opleidings- en conferentieruimte werd deze ‘nieuwe’ bebouwing geheel gesloopt. Ten slotte een beschrijving van kloosterkasteel Gemert, waarvan op dit moment planvorming over herbestemming plaatsvindt. Het biedt een actueel beeld hoe op dit moment tegen kloosterkastelen wordt aangekeken nadat zij hun religieuze functie hebben verloren.

5.1 Kloosterkasteel Croy

Tijdslijn

- 1871: Dood laatste particuliere bewoonster jonkvrouw Constance C.W. van der Brugghen.
- 1873: Eerste herbestemming: Verzorgingstehuis voor bejaarden en arme hulpbehoevenden onder leiding van de Tilburgse congregatie Zusters van Liefde. Eigenaar is het Armenbestuur.
- 1963: Armenbestuur gaat over in Stichting Geloof, Hoop en Liefde. Deze stichting is nog steeds eigenaresse van kasteel Croy.
- 1967: Zusters van het Kostbaar Bloed nemen de verzorging van de ouderen over.
- 1976: Einde functie verzorgingstehuis. Eigenaresse blijft de Stichting Geloof, Hoop en Liefde.
- 1977: Tweede herbestemming: Verhuur aan Stichting *Bouwen aan een nieuwe Aarde*. Kasteel wordt in gebruik genomen als vormingscentrum voor groepen bewoners.
- 1988: Derde herbestemming: Croy krijgt kantoorfunctie. De eerste jaren was er een automatiseringsbedrijf gehuisvest in het kasteel. Op dit moment doet het kasteel dienst als kantoorruimte en zijn er enkele consultancybedrijven in gevestigd.

Voorgeschiedenis

De eigenzinnige laatste particuliere bewoonster van kasteel Croy, jonkvrouw Constance C.W. van der Brugghen, was in 1871 bekeerd tot het katholieke geloof en liet haar hele bezit, bestaande uit het kasteel met bijgebouwen, 13 boerderijen en 200 ha land na aan het armenbestuur met de bedoeling om van de opbrengsten van het bezit oude mensen gratis op het kasteel te laten verzorgen. In haar testament had Constance laten vastleggen dat het kasteel na haar dood onderdak zou moeten bieden aan 20 ouderen uit Stiphout en 10 ouderen uit Aarle-Rixtels. Dit testament zou ook op latere herbestemmingen een stempel drukken.

Vanaf 1873 vestigden drie zusters van de Tilburgse congregatie Zusters van Liefde zich op kasteel Croy om de zorg van de hulpbehoevenden op zich te nemen.⁹⁷ Die taak werd vanaf 1967 overgenomen door de Zusters van het Kostbaar Bloed. Eigenaar van het kasteel, het Armenbestuur, was inmiddels in 1963 overgegaan in de stichting *Geloof, Hoop en Liefde*.

Het kasteel

Hoe de situatie van het kasteel er rond 1900 heeft uitgezien, is wegens een gebrek aan bronnen niet eenvoudig te achterhalen. Uit 1953, de tijd van het verzorgingstehuis, zijn wel bouwtekeningen te vinden.⁹⁸ Hierop is duidelijk te zien hoe de verschillende verdiepingen - souterrain, begane grond en eerste verdieping - waren ingedeeld. In de kelder bevonden zich de slaap- en dagverblijven van de mannen en de grote keuken, de broodkeuken en opslagplaatsen van levensmiddelen. Op de begane grond lagen de voorzieningen die voor de zusters belangrijk waren om hun religieuze leven te kunnen leiden, zoals de kapel en sacristie. Deze kapel was overigens al in de zestiende eeuw in het kasteel aanwezig, maar werd sinds de Reformatie lange tijd niet als zodanig gebruikt.

In 1873 werd deze ruimte, na de dood van de laatste bewoonsters, opnieuw als kapel ingericht en in gebruik genomen door de zusters.⁹⁹ Ook de refter en de kamer van de moeder-overste lagen op de begane grond. Op de eerste verdieping lagen enkele slaapkamers (van de zusters), de slaap- en dagverblijven van de vrouwen en de kamers van de eerwaarde rector. Hieruit blijkt onder andere dat de zusters in aparte ruimtes leefden, aten en sliepen. Als gevolg van deze religieuze herbestemming werd de oorspronkelijke indeling van het kasteel aangepast; de ruimten werden door middel van wandjes verdeeld in vele kleine kamertjes waar alle bewoners konden worden ondergebracht, inclusief de zusters.¹⁰⁰ De prachtige jachtkamer die zich in een van de kasteeltorens op de begane grond bevond werd behouden als spreekkamer en is nog steeds aanwezig.

97 Deze drie zusters die behoorden tot de congregatie *Zusters van Liefde*, bewoonden inmiddels huis Mariëngaarde in Aarle-Rixtel.

98 Zie het foto- en tekenarchief van de Rijksdienst: kasteel Croy te Aarle-Rixtel.

99 Van Beek en Daniëls, 2007: 24.

100 Ibidem: 27.

Latere herbestemmingen

In 1976 besloot de provincie Noord-Brabant dat het kasteel niet meer geschikt was als verzorgingstehuis omdat het interieur niet meer voldeed aan de moderne woon- en veiligheidseisen.

Hoofdgebouw kasteel Croy in Stiphout, 2008. Aan het uiterlijk van kasteel Croy is als gevolg van het religieuze gebruik, 1873-1976, nauwelijks iets veranderd. Aanpassingen vonden voornamelijk binnen plaats, waardoor van het oorspronkelijke kasteelinterieur weinig meer resteert.

Kasteel Croy in Stiphout. Interieur van de overdekte vestibule rond 2008. Tijdens de laatste herbestemming, waarbij Croy een commerciële bestemming kreeg als onderkomen voor consultancybedrijven, keerde men terug naar het verleden van Croy als kasteel. In het interieur heeft men iets van die sfeer weer willen terugbrengen. Sporen van het religieuze gebruik zijn nauwelijks meer terug te vinden.

Van het oorspronkelijke landgoed Croy was op dat moment nog maar weinig over. Veel van het kostbare meubilair en grote delen van het bijbehorende onroerend goed (zoals boerderijen en bossen) waren verkocht om de kosten voor onderhoud van het kloosterkasteel te kunnen bestrijden. Het landgoed bestond nog slechts uit het kasteel zelf en een klein oppervlakte grond.¹⁰¹ Eigenaresse van het kasteel, de stichting *Geloof, Hoop en Liefde*, moest op zoek naar een nieuwe functie. Die functie diende aan te sluiten bij de laatste wil van jonkvrouw Van der Bruggen. Dit bleek niet makkelijk maar uiteindelijk diende zich een nieuwe huurder aan in de vorm van de stichting *Bouwen aan een Nieuwe Aarde*. Dat betekende wel dat op kosten van de eigenaresse het kasteel aan zijn nieuwe gebruiker moest worden aangepast. Er werden onder andere twintig slaapkamers met sanitaire voorzieningen in het kasteel gerealiseerd. In 1978 werd voor deze verbouwing een monumentenvergunning aangevraagd die door de toenmalige *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* werd verleend, waarna de bouw van start ging.¹⁰² Tien jaar later vertrok de Stichting *Bouwen aan een nieuwe Aarde* reeds uit Croy omdat zij de zware huurlasten niet kon opbrengen.¹⁰³

Toen moest opnieuw worden gezocht naar passende huurders. Vanwege de hoge huurlasten bleek dit niet eenvoudig. Uiteindelijk gaf de eigenaresse van het kasteel, nog steeds de stichting *Geloof, Hoop en Liefde*, te kennen dat men de voorkeur gaf het kasteel te verhuren aan een commerciële organisatie die de hoge huurlast zou kunnen dragen. Een dergelijke bestemming paste echter niet binnen de wens van de erfstaatster en het vigerende bestemmingsplan van de gemeente, dat zakelijke dienstverlening uitsloot. Op initiatief van de eigenaresse van het kasteel moest het bestemmingsplan daarom worden gewijzigd, wat opmerkelijk snel lukte.¹⁰⁴

Vervolgens werd het kasteel rond 1988 aangepast aan de wensen en behoeften van een automatiseringsbedrijf. Het ging daarbij voornamelijk om de aanleg van bepaalde voorzieningen voor de nieuwe kantoorfunctie, zoals elektriciteitskabels, telefoonkabels en een computernetwerk waarvoor de vloer moest worden opgehoogd en dus de deuren moesten worden ingekort.

101 Zie NKS-archief: dossier Croy: *Helmonds Dagblad*, 15 januari, 1977, p. 15.

102 Zie Panddossier kasteel Croy: brief van 29 mei 1978 van de stichting *Geloof, Hoop en Liefde* en de toewijzing van de monumentenvergunning door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 31 oktober 1978.

103 Van Beek en Daniëls, 2007: 94-97.

104 Ibidem: 97.

Ook moesten muren en plafonds opnieuw worden geschilderd. Voor het automatiseringsbedrijf was noch de religieuze laag, noch het kasteelkarakter van groot belang met als gevolg dat het interieur niet werd ontzien tijdens de verbouwing.¹⁰⁵ Voor deze verbouwing werd een monumentenvergunning aangevraagd, die in eerste instantie ook werd verleend door de Rijksdienst. De reden voor de goedkeuring was omdat de verbouwing *‘een minimale aantasting van de aanwezige architectuurhistorische waarden [vormde]. De wijzigingen betreffen voornamelijk het ongedaan maken van een recente verbouwing van de eerste en tweede verdieping. Door het verwijderen van alle scheidingswandjes zal de oude indeling weer tot zijn recht komen.’* Punten van aandacht die de Rijksdienst in dezelfde brief noemde waren het schilderwerk van de interieurs (de juiste kleurstelling), en de restauratie van de betimmering en het stucwerk in de torenkamer.¹⁰⁶

Deze nieuwe bestemming en de intensieve verbouwing die ermee gepaard ging, zorgde onder lokale bewoners voor enige kritiek. Zij organiseerden zich in de actiegroep *Klankbord* die zich onder andere verzette tegen de verdwijning van de kapel en haar bijzondere gebrandschilderde ramen.¹⁰⁷ Verder moesten enkele ruimten in de torens voor de kantoorfunctie worden aangepast en zouden de authentieke glas-in-lood deuren verdwijnen. Daarnaast zouden ook de relatief nieuwe kamers met sanitaire voorzieningen worden gesloopt én maakte men zich zorgen over de antieke, overgebleven meubels van de familie Van der Bruggen die nog in het interieur aanwezig waren. De bewoners waren van mening dat de ingrepen niet noodzakelijk waren en dat juist die nieuwe kamers met sanitair uitstekend opnieuw konden worden benut wanneer Croy een nieuwe bestemming zou krijgen die beter aansloot op het gebouw, in plaats van een kantoorfunctie.

Uiteindelijk heeft de Rijksdienst geoordeeld dat de ingrepen die de stichting aan het kasteel wilde uitvoeren geen werkelijke inbreuk vormden op de bestaande situatie, aangezien van het oorspronkelijke interieur inmiddels toch al relatief weinig over was. Wel vond de Rijksdienst dat de gebrandschilderde kapelramen moesten worden behouden, liefst op locatie maar desnoods elders. Ook de glas-in-lood deuren moest men behouden. Hoewel de Rijksdienst weinig verplichtingen kon opleggen ten aanzien van het *in situ* behoud van enkele oude meubels en schilderijen van de laatste bewoonster, gaf zij te kennen dat het resterende meubilair als overblijfsel van de laatste bewoners een bijzondere herinnering vormden aan de bewonersgeschiedenis van Croy en daarom behouden zouden moeten blijven.¹⁰⁸

Het automatiseringsbedrijf maakte al snel plaats voor een andere commerciële bestemming. Voor de nieuwe bewoners, enkele consultancy bedrijven, was juist het bijzondere kasteelkarakter de meerwaarde en tijdens een laatste restauratie is geprobeerd om het oude karakter van het kasteel weer enigszins terug te brengen.

De stichting *Geloof, Hoop en Liefde* heeft zo veel mogelijk de oorspronkelijke kleuren, betimmering en stucdecoraties van het kasteel willen herstellen naar de situatie van de laatste adellijke bewoners. Daarbij is niet geprobeerd om het interieur exact te reconstrueren maar om de sfeer opnieuw op te roepen.¹⁰⁹

Het kasteel is nog steeds in bezit van de stichting *Geloof, Hoop en Liefde*, die zeer actief is. Als eigenaresse van kasteel Croy draagt zij zorg voor de instandhouding van het pand en bepaalt ze aan wie ze het pand verhuurt. Weinig herinnert nu nog aan de voormalige religieuze functie. Naast de gebrandschilderde ramen in de voormalige kapel, tegenwoordig conferentiezaal, en de vensterbanken in diezelfde ruimte, herinnert alleen het klokkentorentje op het voormalige poortgebouw nog aan de tijd dat het kasteel door religieuzen werd bewoond.¹¹⁰ Van het oude kasteelinterieur zijn onder andere de jachtkamer behouden, verschillende stucplafonds en enkele schilderijen en meubelstukken. Ook op basis van foto's en een bezoek kan worden geconstateerd dat niets meer aan het religieuze verleden herinnert, behalve de klokkentorentjes.

105 Ibidem: 96-97.

106 Zie panddossier Rijksdienst kasteel Croy te Aarle-Rixtel met daarin het restauratieadvies door A. De Vries opgesteld en gedateerd 19-8-1988. Waarschijnlijk wordt hier het interieur van de jachtkamer bedoeld.

107 Op basis van nog beschikbare bouwtekeningen blijkt dat de kapel rond 1953 op de begane grond was gesitueerd, samen met de sacristie. Op de bouwtekeningen van de bouwplannen van omstreeks 1988, waarbij Croy geschikt moest worden gemaakt voor de nieuwe functie als kantoorpand, was deze kapel verwijderd. Mede om die reden is er ook protest tegen de verbouwing aangetekend.

108 Zie panddossier Rijksdienst.

109 Gesprek met beheerder van kasteel Croy; dhr. J. Francken.

110 Van beek en Daniëls, 2007: 24.

Uit bovenstaande beschrijving van de verschillende herbestemmingen van Croy blijkt dat men vanaf 1988 het oorspronkelijke kasteel als referentiekader nam voor de waardering van het gebouw en het interieur. Zowel de Rijksdienst als de eigenaresse, de stichting *Geloof, Hoop en Liefde*, als de huurders namen het kasteel als uitgangspunt voor het goedkeuren van verbouwingen en later voor het reconstrueren van de kasteelsituatie. Alleen de actiegroep *Klankbord* had aandacht voor de gelaagdheid van het gebouw, inclusief het religieuze gebruik.

Herbestemmingbeleid en actueel beleid

De gemeente Laarbeek maakt volgens eigen zeggen geen actief beleid op het pand, omdat zij eigenlijk weinig te zeggen heeft.¹¹¹ Het gebouw is privébezit en de eigenaresse bepaalt aan wie zij het kasteel verhuurt. De gemeente kan hierop alleen invloed uitoefenen via het bestemmingsplan of een gebiedsvisie, zoals de visie *Gebiedsontwikkeling Croy, visie en maatregelen* uit 2007. Daarnaast kan een gemeente al dan niet een monumentenvergunning afgeven. Zoals eerder is aangegeven is dit bestemmingsplan rond 1988 al een keer gewijzigd, met medewerking van de gemeente. Daarbij werd de bestemming gewijzigd van een maatschappelijke naar een commerciële.

Op dit moment is het beleid ten aanzien van het hele landgoed Croy, dat onderdeel is van regionaal landschapspark *Middengebied*, vastgelegd in de *Gebiedsontwikkeling Croy*.¹¹²

Het volledige landgoed Croy bestaat uit het kasteel en verschillende bijgebouwen die nabij het kasteel zijn gelegen en momenteel in gebruik zijn als schapenfokkerij, paarden- en varkenshouderij, melkveebedrijf en voor de fruit- en groenteteelt. Het voormalige poortgebouw is in gebruik als *bed&breakfast* en de voormalige kasteelboerderij, die pal naast het kasteel is gelegen, wordt bewoond. Bij kasteel Croy hoort een beperkt areaal landbouwgrond dat momenteel wordt verpacht door de stichting *Geloof, Hoop en Liefde* aan de bovengenoemde melkveehouderij en fruitkwekerij.

De historische structuren rond het kasteel zijn nog steeds zichtbaar: de grachten zijn behouden en ook de laanstructuren zijn herkenbaar. In het kader van de gebiedsvisie die in 2007 is opgesteld beoogt men het kasteel en haar groene omgeving *beter beleefbaar* te maken door de samenhang tussen het kasteel en het bijbehorende achterland te verbeteren. Om dit voor elkaar te krijgen wil men terug naar de beplanting van het voormalige kasteel en het bijbehorende gebruik van de toenmalige tuinen.

Nieuwe bebouwing in dit gebied is niet toegestaan. Wel speelt men met de gedachte om het kasteel weer te benutten in lijn met de testamentaire wens van de laatste bewoonster. De partijen beogen een maatschappelijke functie van het kasteel en zijn landgoederen maar in een modern jasje: het kasteel en tuinen als trouwlocatie, expositieruimte, concertlocatie en vergaderruimte.¹¹³ Deze nieuwe maatschappelijke functie zou naast het huidige gebruik als kantoorruimte moeten bestaan. Op dit moment is het kasteel niet voor bezoekers toegankelijk.

Bescherming

Op dit moment zijn in totaal zeven onderdelen van landgoed Croy beschermd als Rijksmonument. Het hoofdgebouw, kasteel Croy, is in zijn geheel beschermd, inclusief het interieur waaronder de torenkamer met Lodewijk XVI-betimmering en -stucwerk. De historische tuin en parkaanleg rond het kasteel, de toegangsbrug, het poortgebouw, de tuinmuur, de schaapskooi, de duiventil en de negentiende-eeuwse kasteelboerderij tegenover het kasteel hebben elk een eigen monumentenbeschrijving. Een belangrijke waarde is het behoren tot het ensemble van een buitenplaats. Het religieuze verleden wordt nergens expliciet genoemd; slechts een verwijzing naar de functie als verpleeghuis.

Op de Provinciale Waardenkaart van Noord-Brabant staat het landgoed Croy als zeer hoog gewaardeerd. De volgende onderdelen van het landgoed staan hier beschreven; de boerderij op

111 Gesprek mevrouw L. Bongaars, beleidsmedewerkster Monumenten van de gemeente Laarbeek.

112 Gebiedsontwikkeling Croy. Visie en Maatregelen. Samenwerking tussen Provincie Noord-Brabant, gemeente Helmond, gemeente Laarbeek Stichting Geloof, Hoop en Liefde ZLTO, Stichting Middengebied en SAS.

113 Ibidem: 31-33.

Croylaan 4, de boerderij op het kasteelterrein Croylaan 12, het kasteel zelf als Croylaan 10 en Croylaan 14 en ten slotte het bos, park en de lanen rond kasteel Croy.

5.2 De (Grote) Ruwenberg

Tijdslijn

- 1833: Woonhuis voor pastoor Henricus den Dubbelden (Apostolisch Vicaris van 's-Hertogenbosch; voor 1853 de hoogste geestelijke functie) en zijn secretaris.
- 1852: Eerste herbestemming: Jongensinternaat ingericht gebouwd bij het kasteel, geleid door Fraters van Tilburg (Congregatie der Fraters van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid).
- 1940-1945: Huize Ruwenberg bezet door de Duitsers en ingericht als gijzelaarskamp. Er woonden ongeveer 150 gijzelaars in de loop van die vijf jaar.
- 1945: In De Ruwenberg werd een mavo opleiding en detailhandelschool onder leiding van de Fraters gehuisvest.
- 1988: Laatste Fraters waren vertrokken. Sloop alle gebouwen die in de loop der jaren rond het kasteel waren opgetrokken.
- 1988: Tweede herbestemming: in het oude kasteel wordt een Conferentie- en Opleidingscentrum gevestigd. Er worden rond het kasteel opnieuw vele moderne gebouwen opgetrokken.

Eerste herbestemming: Jongensinternaat in kasteel de (Grote) Ruwenberg

Hoewel het kasteel sinds 1833 een religieuze functie heeft in de vorm van woonhuis voor mgr. Den Dubbelden en zijn secretaris, hebben de grote veranderingen aan en om het kasteel pas plaatsgevonden vanaf 1852, met de oprichting van een jongensinternaat. Na het overlijden van mgr. Den Dubbelden, in 1851, namen de Fraters van Tilburg op verzoek van de nieuwe apostolisch vicaris, mgr. Zwijsen, het huis over en vestigden er in 1852 een jongensinternaat. Ongeveer zestig jongens van de leeftijd zeven tot twaalf jaar namen er hun intrek, waar zij werden

De (Grote) Ruwenberg in Sint Michielsgestel, ten tijde van het internaat, eerste helft twintigste eeuw, foto ongedateerd. Van het oorspronkelijke middeleeuwse kasteeltje was alleen de toren herkenbaar gebleven. In het aangrenzende huis zijn waarschijnlijk ook nog middeleeuwse muurresten terug te vinden. De overige aangrenzende bebouwing is toegevoegd sinds 1852, nadat het middeleeuwse huis in gebruik werd genomen door paters en er een internaat voor jongens in huisvestten. Dit internaat zou uitgroeien tot een heel complex waarin het oorspronkelijke kasteel nauwelijks meer herkenbaar was. De grachten werden hiervoor gedempt.

voorbereid op een vervolgopleiding aan het klein- en vervolgens het grootseminarie.¹¹⁴ Later werden in de gebouwen ook vervolgopleidingen voor oudere jongens ondergebracht, waaronder een detailhandelschool en de mavo.

Om het kasteel voor deze nieuwe bewoners geschikt te maken, moest heel wat worden verbouwd aan het pand. Enerzijds moest het kasteel, vanwege de komst van de Fraters, worden aangepast tot klooster en anderzijds moest er voor de zestig leerlingen ruimte worden gecreëerd. In een brief uit 1960, geschreven door de directie van Huize Ruwenberg, staat hierover het volgende vermeld: *‘het inwendige is grotendeels om utiliteitsredenen verbouwd en veranderd; het torentje is blijven staan, de ingang is nog op de oude plaats, de tamelijk grote ‘zaal’ is nog aanwezig maar van dienst veranderd en (ziekenzaal voor de jongens), de verdieping is nu ingenomen door studeerkamers of zitkamers voor onze Fraters, het kapelletje bij het torentje bestaat nog (kast). Het ‘vooraanzicht’ is wel enigszins hetzelfde gebleven, maar heeft een meer kloosterachtig uiterlijk gekregen; de grachten en ophaalbrug zijn natuurlijk al heel lang weg; het geheel is meer wat ‘t uiterlijk betreft een oude herenhuizing dan wel een kasteeltje. Toch is het geheel zoveel mogelijk gespaard gebleven en onderscheidt zich duidelijk van de rest der gebouwen’.*¹¹⁵ Hieruit blijkt dat het oude kasteelgedeelte zelf dus is aangepast om het geschikt te maken voor de religieuze bewoners en de leerlingen. Dit oude monument vormde de basis van een complex dat steeds verder zou worden uitgebreid. De achthoekige traptoren en nog enkele andere onderdelen van het oude kasteel werden opgenomen in het nieuwe internaatcomplex van de fraters. In 1852 werd als eerste een ingangsvleugel gebouwd en vervolgens werd de negentiende-eeuwse kapel in basiliekvorm aangelegd. Vandaar dat de oude slotkapel in onbruik geraakte. Het schoolgebouw werd in neorenaissancestijl gebouwd met paviljoens onder zadeldaken en een achthoekige toren. De decoratie zou hebben bestaan uit beelden en vazen. In 1861 werd een kapel verbouwd tot klaslokaal, dat in 1870 alweer werd afgebroken.¹¹⁶ In die tijd werd ook de gracht aan de voorzijde (oostkant) gedempt en werd de voordeur verplaatst naar de plek waar het vroegere poortgebouw had gestaan. Aan het einde van de negentiende eeuw waren alle grachten rond het kasteel gedempt en waren de kasteelboerderij en het koetshuis verplaatst om plaats te maken voor uitbreiding.¹¹⁷ Te midden van alle ‘nieuwbouw’ waren de resten van het oorspronkelijke kasteelgebouw bijna niet meer herkenbaar.

114 Het klein- en grootseminarium waren opleidingen tot priesterschap

115 NKS documentatiemap: brief gedateerd 30 augustus 1960

116 Het is enigszins onduidelijk welke kapel hier werd bedoeld; de oude slotkapel die eerder als kast dienst deed, of de later nieuw gebouwde kapel die wellicht alweer te klein was en dus een nieuwe gebruik kreeg.

117 Peters, 1992, 39-46.

De (Grote) Ruwenberg als Opleidings- en Conferentiecentrum, 2008. Te zien is hoe het oorspronkelijke ‘beschermd’ kasteelgedeelte behouden is gebleven. Er om heen is een gedeelte te zien van de nieuwbouw die rond het kasteel werd opgetrokken nadat dit gebouw rond 1988 een nieuwe functie kreeg.

Internaatcomplex De Grote Ruwenberg, begin 20e eeuw. (Foto ongedateerd).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd De (Grote) Ruwenberg tussen oktober 1942 en september 1944 door de Duitsers gevorderd en ingericht als gijzelaarskamp voor Indische Nederlanders die kort na mei 1940 tijdens hun verlof in Nederland door de Duitsers waren opgepakt. Op dat moment was het internaat gesloten maar acht fraters waren achtergebleven. Een hiervan werkte op de ziekenzaal. De groep Nederlanders van Indische komaf telde in totaal 196 man.

Herbestemming twee: van internaat naar Conferentie- en Opleidingscentrum

Vanaf 1965 werden geen nieuwe leerlingen meer op het internaat aangenomen. Het internaat werd in de jaren daarna opgeheven. De Ruwenberg ging in de verkoop. In 1988 verlieten de laatste fraters Huize de Ruwenberg.¹¹⁸ Rond 1985 en 1986 is er sprake van geweest dat grote delen van het complex van De (Grote) Ruwenberg wellicht in gebruik zouden worden genomen door de *Nederlandse Academie voor Natuurgeneeskunst* en door de *Nederlandse Werkgroep voor Practicijs*. Deze twee instellingen waren gezamenlijk op zoek naar een locatie waaraan weinig zou hoeven worden verbouwd en dat over voldoende ruimte beschikte voor verschillende opleidingszalen, behandelpraktijken, kruidentuin en de huisvesting van studenten.

Omdat De (Grote) Ruwenberg te groot was werd een tweede partner gezocht die de overige ruimtes in het complex in gebruik zou kunnen nemen. De hoeveelheid ruimte die het kloostercomplex bood werd beschouwd als een voordeel. Uitgangspunt toen was de Ruwenberg een nieuwe bestemming te geven zonder alle aanwezige gebouwen te hoeven slopen. Helaas zijn deze plannen niet doorgegaan en bleek het lastig om voor dit grote complex een nieuwe bestemming te vinden.¹¹⁹

Het gebouwencomplex werd uiteindelijk rond 1988 opgekocht door de Damiate Trust met als doel een Conferentie- en Opleidingscentrum in het kasteeltje onder te brengen. Deze nieuwe functie paste binnen de bestemming van het vigerend *Bestemmingsplan Buitengebied* waarin het complex als bebouwing voor bijzondere doeleinden stond omschreven en vormde de herbestemming tot Conferentie- en Opleidingscentrum geen probleem.¹²⁰ Bij de herbestemmingprocedure zouden ook partijen uit het bedrijfsleven, die later van het conferentiecentrum gebruik zouden gaan maken, en de provinciale overheid betrokken zijn geweest. Hoe het proces van herbestemming destijds precies heeft plaatsgevonden is echter lastig te traceren omdat niet alle betrokkenen informatie wensten te verstrekken.

¹¹⁸ Van Oirschot, 1981, 71 en Beex, 1999, 117.

¹¹⁹ Dit kwam naar voren uit een gesprek met dhr. Van Griensven van de lokale heemkundevereniging.

¹²⁰ Als Bijzondere bestemming geldt onder andere: scholen, openbare gebouwen, gebouwen voor sociale en culturele doeleinden en gast- en verpleeginrichtingen.

De oude internaatgebouwen werden vervolgens door de nieuwe eigenaar vanwege hun verouderde interieur ongeschikt geacht. Daarom werd besloten tot sloop van alle gebouwen behalve het oude kasteeltje. Dit betekende dat de grote hoeveelheid voorzieningen die in dit complex was ondergebracht, de indrukwekkende wasruimten, slaapzalen en klaslokalen, zouden verdwijnen. Ook de neogotische kapel werd geruimd. Al deze voorzieningen waren, met het verdwijnen van de religieuze functie, in onbruik geraakt. Na de omvangrijke sloop van de bijgebouwen in 1988 stond het oude kasteelgebouw opeens weer alleen in de kale omgeving. Maar niet voor lang.¹²¹ Opnieuw verrees rond dit oude monument moderne bebouwing. De nieuwbouw vormde een groot contrast met het kasteeltje. Momenteel is het oude Rijksmonument 'het kloppend hart van het conferentie- en opleidingscentrum De Ruwenberg'. In dit deel bevinden zich tegenwoordig de receptie en ontvangstkamer en een luxe vergaderzaal.¹²² De nieuwe functie van De (Grote) Ruwenberg past binnen het bestemmingsplan. Daarin is deze locatie bestemd voor bijzondere doeleinden, waaronder ook dit opleidingsinstituut valt. De sloopacties en nieuwbouw eind jaren tachtig vonden hierdoor snel doorgang.¹²³

Omstanders hebben zich destijds nog verweerd tegen de komst van het Conferentie- en Opleidingsinstituut vanwege de angst voor verkeersoverlast en aantasting van het bijzonder natuurgebied *Het Dommeldal*. Deze bezwaren werden echter niet ontvankelijk verklaard. Interessant is dat de sloop van het opleidingscomplex tegenwoordig wordt beschouwd als een onoverkomelijk iets, ingegeven door de ouderdom van het interieur. Het is de vraag in hoeverre deze sloop daadwerkelijk onvermijdelijk was.

Achteraf zou men de sloop van de neorenaissancegebouwen van het oude internaatcomplex als een verlies kunnen beschouwen, zeker omdat er nieuwbouw voor in de plaats kwam. Deze nieuwe gebouwen vallen dan ook niet bij iedereen in de smaak. Het is dan ook interessant dat de Rijksdienst (toen nog Rijksdienst voor de Monumentenzorg) destijds de sloop heeft laten plaatsvinden; hieruit blijkt dat er op dat moment weinig waardering was voor de esthetische, functionele of cultuurhistorische waarde van die gebouwen en dat ook de neorenaissance en neogotische architectuurstijlen van het complex niet gewaardeerd werden. De bescherming vanuit de Rijksdienst was destijds enkel gericht op het oude kasteeltje, dat als rijksmonument behouden diende te blijven, maar wat met de rest van de gebouwen zou gebeuren leek voor de Rijksdienst onbelangrijk.¹²⁴

121 Zie website Conferentie- en Opleidingscentrum De Ruwenberg. www.ruwenberg.nl

122 Ibidem

123 Zie de briefwisseling ten aanzien van De Ruwenberg tussen de gemeente Sint Michielgestel en Damiate Trust.

124 Rijksdienst Panddossier Sint Michielgestel, De Grote Ruwenberg (1970-1988).

De (Grote) Ruwenberg. Interieur slaapzaal. Voorbeeld van een bijzonder interieur dat is toegespitst op het religieuze gebruik van het kasteel als internaat. Een dergelijk interieur is lastig te behouden in geval van herbestemming. Destijds is het 'verouderde' interieur als argument opgeworpen voor de sloop van alle aanbouw rond het oorspronkelijke kasteeltje. (Foto ongedateerd.)

De (Grote) Ruwenberg.
Interieur traphal met bij-
zonder glas-in-lood ramen.
Destijds werd dit blijkbaar
niet behoudenswaardig ge-
acht. (Foto ongedateerd.)

Deze gedachtegang vormt een mooie illustratie van de wijze waarop de Monumentenzorg destijds functioneerde; men had op dat moment nog weinig oog voor gelaagdheid van een monument. Zo viel de overwegend neorenaissance en neogotische nieuwbouw rond het kasteel buiten de bescherming met als gevolg dat sloop vrij eenvoudig te realiseren was. Daarnaast was de monumentenzorg op dat moment nog sterk objectgericht, waardoor de monumentenzorgers minder oog hadden voor de context van een gebouw. Dit heeft er voor gezorgd dat de moderne nieuwbouw in de directe omgeving van het kasteeltje kon plaatsvinden, zolang het oorspronkelijke monument maar niet werd aangetast. Deze vorm van monumentenzorg verschilt sterk van onze huidige aanpak, waarbij het te beschermen gebied zich verder uitstrekt dan een gebouw alleen maar ook aandacht bestaat voor de gelaagdheid van een monument, ook wanneer deze nog niet beschermd is. Ten aanzien van restauraties en verbouwingen aan het kasteeltje zelf heeft de Rijksdienst in oktober 1988 nog wel een brief gestuurd omdat voor bepaalde restauratiewerkzaamheden geen monumentenvergunning was aangevraagd.¹²⁵

Bescherming

Drie onderdelen zijn als onderdeel van het complex De (Grote) Ruwenberg als Rijksmonument beschermd: de achtkante traptoren uit de vijftiende of zestiende eeuw met ingesnoerde achtkantige spits. Deze traptoren bevindt zich tussen enkele gepleisterde vleugels van het zestiende-achttiende-eeuwse huis. Inwendig bevindt zich een zaal met empire stuc en een voormalige (slot)kapel met stenen gewelf en sluitsteen met wapen. Tenslotte is ook het toegangshek beschermd.¹²⁶ Opvallend is dat De (Grote) Ruwenberg ook nog steeds als volgt staat omschreven in het bestand van de Rijksdienst: *In het neogotische complex van kostschoolgebouwen opgenomen is een achtkante traptoren uit de 15e of 16e eeuw, met ingesnoerde achtkantige spits. Deze neogotische bebouwing is in 1988 echter al gesloopt.*

¹²⁵ Zie panddossier kasteel De Grote Ruwenberg te Sint Michielsgestel: brief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, geschreven door W.J. de Wit en gedateerd 24 oktober 1988

¹²⁶ Zie www.kich.nl: Beschrijving van De Grote Ruwenberg, Ruwenbergstraat 7, Sint Michielsgestel. Rijksmonument: 33634.

Op de Historische Waardenkaart van Noord-Brabant wordt alleen het kasteeltje beschreven als Rijksmonument. Koetshuis en prieel worden hier niet genoemd.

5.3 Abdij Mariënkroon (Onsenoort)

Tijdslijn

- 1903: Kasteel Onsenoort komt via een openbare veiling in het bezit van abt Maréchal van het cisterciënzerklooster Pont Colbert in Versailles.
- 1904: Franse cisterciënzer broeders nemen hun intrek in het kasteel.
- 1920: De van oorsprong Franse broeders keren terug naar Frankrijk maar het klooster wordt voortgezet door enkele achtergebleven Nederlandse monniken.
- 1929: Tijdelijk klooster Onze Lieve Vrouw van Onzenoort verheven tot priorij
- 1936: Het klooster gaat ten onder aan zware financiële verplichtingen maar vindt aansluiting bij de Belgische abdij te Bornem: het klooster wordt nu voortgezet als Mariënkroon.
- 1957: Klooster Mariënkroon wordt tot abdij verheven.
- 2002: Het onroerend goed van abdij Mariënkroon wordt overgedragen aan de stichting Luminosa, die onderdeel is van de Focolarebeweging. Deze beweging zal een deel van de gebouwen van het kloostercomplex gaan bewonen.
- 2006: Herbestemming deel van het kasteel tot woongemeenschap voor de Focolarebeweging. (Na 1992, en de renovatie van de kasteeltoren, werden de bovenste verdieping en de zolder van deze toren ingericht als de zetel van Heemkundevereniging Onsenoort. De andere verdiepingen doen dienst als ruimtes voor culturele activiteiten.)

Eerste herbestemming: van kasteel tot klooster

In 1903 werd het kasteel Onsenoort, gelegen aan de rand van de het dorp Nieuwkuijk, met 12 hectaren grond, opgekocht door de Franse abt Maréchal, afkomstig van de abdij Sainte Marie du Point Colbert te Versailles bij Parijs. Vanwege het antiklerikale klimaat in Frankrijk was hij op zoek naar een onderkomen in het buitenland, waar hij samen met zijn broeders heen zou kunnen vluchten. Tijdens een kort verblijf in België hoorde de abt van kasteel Onsenoort in Nieuwkuijk, dat bij publieke verkoop van de hand zou worden gedaan. Dit kasteel bestond op dat moment uit een (deels) middeleeuwse toren, een van oorsprong zestiende-eeuws hoofdgebouw (dat in de eeuwen daarna enkele malen is verbouwd) en enkele zeventiende-eeuwse bijgebouwen.¹²⁷

In 1904 kwamen de eerste Franse broeders naar wat zij noemden de *refuge Sainte Marie d'Onzenoort*, hun tijdelijke kloosteronderkomen. Het kasteel werd aangepast aan de wensen en behoeften van de nieuwe bewoners. Onmiddellijk werden bomen gerooid en werd een nieuwe toegangslaan naar het voormalige kasteel aangelegd. Rond het kasteelterrein werd een muur met poort opgetrokken waarmee werd voorzien in de behoefte aan afzondering van deze contemplatieve kloosterorde.¹²⁸ In een brief uit het panddossier *kasteel Onsenoort* van de Rijksdienst staat vermeld dat de eerste verbouwingsronde in 1906 werd afgerond. In die eerste twee jaren werden een kapel, een sacristie en een auditorium in en rond het kasteel ondergebracht, alle naar ontwerp van architect Juliën J. Dony. De middeleeuwse kasteeltoren werd met een extra verdieping opgehoogd en geschikt gemaakt voor bewoning; op de eerste twee verdiepingen werden kamertjes ingericht voor de broeders en op de begane grond kwamen een werkplaats en later een recreatiaruimte.¹²⁹ In de jaren die volgden werd het klooster meerdere malen opnieuw ingericht en aangepast. Zo zou in 1961 de begane grond van de kasteeltoren zijn ingericht met meerdere altaren.

Rond 1934/1935 vond nog een ingrijpende verbouwing plaats, waarbij het zestiende-eeuwse hoofdgebouw met daarin de grote zaal grotendeels werd gesloopt en vervangen door nieuwbouw in traditionalistische stijl met elementen van het expressionisme, alles naar ontwerp

¹²⁷ Hermans en Orsel, 2005, 98-100.

¹²⁸ Leijten, 2004, 75.

¹²⁹ Zie panddossier kasteel Onsenoort/ abdij Mariënkroon Rijksdienst.

van architect Karel van Dael. De nieuwbouw werd grotendeels gerealiseerd op de voormalige kelders van het oude buitenhuis. Van dit oude huis is dan ook weinig meer over; wellicht is behalve de kelder het dak nog authentiek. Ook het interieur werd destijds gemoderniseerd zodat ook van het oorspronkelijke interieur in het buitenhuis vrijwel niets meer behouden is.¹³⁰ Het ontwerp voor de uitgebreide verbouwing die rond 1934 plaatsvond had architect Van Dael gebaseerd op de ontwerpen van cisterciënzerkloosters in het buitenland.¹³¹ Hij constateerde dat zij alle bestonden uit een kruisgang met aan de noordzijde de kerk. Naar aanleiding hiervan kreeg hij het plan om bij Onsenoort, aan weerszijden van het oude buitenhuis, een vleugel aan te bouwen met ervoor een vierde deel kruisgang. Het plan was dat dit later zou kunnen worden uitgebreid, maar hier is het nooit van gekomen.

Onderdeel van de uitbreiding in 1935 was de kapel, die inpandig zou worden verlengd door ruimten van het nieuwe hoofdgebouw erbij te betrekken. Hierdoor zou de oude kasteeltoren met het hoofdgebouw verbonden worden. Dit laatste plan werd destijds, in 1934, door de Rijksdienst afgekeurd. Dit blijkt uit een document uit die tijd.¹³² Omdat op dat moment nog geen wettelijke onderbouwing bestond voor de bescherming van monumenten had de Rijksdienst geen instrument om bescherming af te dwingen.¹³³ Op dit moment staat de toren in verbinding met het hoofdgebouw, dus destijds zal hoogstwaarschijnlijk het advies van de Rijksdienst zijn genegeerd. In de verbindende vleugel is nog steeds de kapel onder gebracht. In 1934 werd ook het huidige poortgebouw in traditionalistische stijl aangelegd en het laatste deel van de oude kasteelgracht gedempt.

In een van de voormalige zeventiende-eeuwse bijgebouwen van het kasteel, het koetshuis, werd op een gegeven moment een drukkerij ondergebracht. Na de komst van de monniken werd dit gebouw met een verdieping opgehoogd. Ook werden een kloostertuin, een moestuin met kas en een begraafplaats aangelegd. De hoofdstructuur van het kloostercomplex bestaat uit enkele noord-zuid gerichte percelen waarbij het westelijke perceel het meest intensief bebouwd is. Hier bevindt zich het gebouwencomplex met de tuinen. Dit westelijke deel is met een kloostermuur afgeschermd van de landerijen en de buitenwereld. De oostelijke percelen staan in het teken van landbouw. Zowel de landerijen als de kas, moestuin en drukkerij verwijzen naar het zelfvoorzienend karakter van de cisterciënzers en de kloostermuur verwijst naar hun contemplatieve levenswijze.¹³⁴

130 Telefonisch gesprek met de abt van het klooster.

131 Zie panddossier kasteel Onsenoort/ Mariënkroon: brief gedateerd 4 april 1934, ondertekend door Van Dael.

132 De Monumentenwereld verzag dat een dergelijke plan een aantasting van de oudste delen van het voormalige kasteel zou betekenen.

133 Panddossier Onsenoort/ Mariënkroon: brief gedateerd 13 juli 1934, opgesteld door de directeur van de Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

134 Panddossier Onsenoort/ Mariënkroon: brief gedateerd 16 april 2004, van mw drs. J.L.P.B. Finaly.

Mariënkroon (kasteel Onsenoort) in Nieuwkuijk. Oorspronkelijke situatie rond 1903, toen de Franse cisterciënzers het huis betrokken. Op de achtergrond is de middeleeuwse kasteeltoren te zien, die behouden is en tegenwoordig door middel van aanbouw met het klooster verbonden is. Het oorspronkelijk zestiende-eeuwse huis op de voorgrond is vervangen door een nieuw gebouw rond 1934-1935. De zeventiende-eeuwse bijgebouwen (niet afgebeeld) zijn behouden maar zijn inwendig niet meer in oorspronkelijke staat. (Foto ongedateerd)

Mariënkroon (kasteel Onsenoort) in Nieuwkuijk. De middeleeuwse kasteeltoren met aanbouw van omstreeks 1934-1935, anno 2008.

Haaks op het hoofdgebouw van het klooster uit 1935 liggen twee voormalige dienstgebouwen van het oude landhuis. Het linkerbijgebouw is door middel van een uitbreiding uit de jaren zestig verbonden met het hoofdgebouw. Het rechterdienstgebouw staat los van het hoofdgebouw omdat de verbindende uitbreiding van het hoofdgebouw nooit is aangelegd. In dit laatste gebouw bevond zich ook de drukkerij. De kasteeltoren met middeleeuwse resten is sinds 1993 als Rijksmonument beschermd en is in 1995 (inwendig en uitwendig) na een leegstand van 23 jaar grondig gerestaureerd. Toen is ook een trap gemaakt in de zuidwesthoek van de toren die vanuit de kelder naar de begane grond leidt. Ook zijn toen de altaren van de begane grond verplaatst naar elders en zijn de kamertjes op de eerste twee verdiepingen weer verwijderd.

Tweede herbestemming: van klooster naar woongemeenschap en culturele bestemming.

Na de hoogtijdagen van het cisterciënzerklooster tussen 1940 en 1970 nam het aantal nieuwe kloosterlingen langzaam af. In 2002 woonden er nog maar tien paters en broeders op het convent. Een deel van de kloostergebouwen kwam toen leeg te staan en raakte in onbruik. Al vanaf de jaren negentig waren de religieuze bewoners zich gaan oriënteren op mogelijkheden waarmee die leegstand kon worden opgelost. Met name werd nagedacht over alternatieve bestemmingen voor deze leeggekomen delen van het klooster. Uiteraard moest een nieuwe bestemming passen bij de kloosterfunctie van een deel van de gebouwen. De eerste herbestemming had betrekking op de oude kasteeltoren. Ooit in gebruik als woning voor priesters in opleiding, was het interieur na twintig jaar leegstand behoorlijk aangetast. De paters besloten in 1995, in samenwerking met de heemkundekring Onsenoort, tot restauratie van dit interieur. Besloten werd dat de bovenste verdieping van de kasteeltoren en de zolder voortaan dienst zouden doen als onderkomen van de lokale heemkundevereniging. De onderste twee verdiepingen kregen een culturele bestemming. Hier vond de Stichting Honsoirde onderdak. Daarmee was een einde gekomen aan het religieuze gebruik van deze toren. Voor de overige leegstaande kloostergebouwen zochten de broeders een partner met wie ze het kloostercomplex zouden kunnen delen. Dit werd de Focolarebeweging, een religieuze gemeenschap binnen de katholieke kerk, die vanaf 2006 haar intrek nam in delen van het kloostergebouw. De nieuwe beweging werd eigenaar van het kloosterterrein, maar de paters behielden het recht van vruchtgebruik van het kloosterterrein.

De Focolarebeweging had als snel behoefte aan meer ruimte en maakte van de voormalige drukkerij van de broeders een woning voor enkele van haar leden. Ook het poortgebouw kreeg een nieuwe bestemming als logiesverblijf. Voor beide herbestemmingen wilde men meer comfort aanbrengen in de ruimten en in beide gevallen werd dit door de Rijksdienst toegestaan. De verbouwingsplannen waren immers niet in strijd met de monumentale karakters van drukkerij en poortgebouw en een dergelijke herbestemming zou gebruik en daarmee behoud van de gebouwen verbeteren. Wel werd vanuit de provincie Noord-Brabant aangegeven dat als er dan toch werd verbouwd, het beter zou zijn om de oorspronkelijke indeling van het bijgebouw (drukkerij) terug te brengen.¹³⁵

In 2004 was aan de hand van een schetsplan duidelijk geworden waaruit de grootschalige plannen van de Focolarebeweging bestonden. Daaruit bleek dat er naast de aanpassing en uitbreiding van de bestaande kloostergebouwen ook plannen bestonden voor nieuwbouw achter en naast de kloostergebouwen, in de voormalige kloostertuin.

In 2006 werd een Monumentenvergunning aangevraagd door de Focolarebeweging voor uitbreiding van het kloostercomplex aan de noordzijde, met onder andere een eetzaal en een foyer. Ook was er het plan om op het terrein nieuwe woningen te realiseren, dichtbij de kloostermuur. De bestaande gebouwen zouden worden gerenoveerd.

In 2007 werd besloten dat deze vergunning voorlopig niet zou worden verleend. Redenen voor deze afwijzing waren voornamelijk de angst van de Rijksdienst voor aantasting van de bestaande historische bouwlagen van het klooster (en kasteel) en de kans dat de eventueel aanwezige archeologische restanten in de bodem beschadigd zouden raken. Daarnaast vond de Rijksdienst de plannen voor nieuwbouw in de kloostertuin onwenselijk.

Uiteindelijk is voor de uitbreidende nieuwbouw en renovatie van het bestaande klooster toestemming verleend vanuit de Rijkdienst nadat de plannen beter waren toegelicht en er eind 2007 archeologisch onderzoek had plaatsgevonden.

Binnenkort wil de Focolarebeweging van start gaan met de nieuwbouw van vier wooneenheden aan de noordzijde van het domein. Interessant is de wijze waarop over deze nieuwbouw werd

¹³⁵ Panddossier Onsenoort: brief gedateerd 8 juni 2005, ondertekend door H.A.M. Bergmans, bureauhoofd cultuur.

Mariënkroon (kasteel Onsenoort). Interieur van de kapel die rond 1934-1935 is gebouwd en ingericht. Anno 2008.

gesproken: *‘De nieuwbouw krijgt een hedendaagse vormgeving waarbij rekening is gehouden met de bestaande gebouwen en kan daarmee een nieuwe historische laag toevoegen, die bovendien het behoud van het religieuze karakter nastreeft. Aansluiting van oud en nieuw en behoud van bestaand materiaal en detaillering.’*¹³⁶

Het is de bedoeling dat in de toekomst het volledige kloosterkasteel in gebruik zal worden genomen door de Focolarebeweging. Dit zal voor de bestaande bebouwing gevolgen hebben. De interieurs van deze gebouwen zijn verouderd en afgekeurd door de brandweer. Het is de oude paters nog toegestaan er te wonen, maar de Focolarebeweging zal alle gebouwen inwendig moeten gaan renoveren wanneer zij hun intrek zullen nemen. Omdat verschillende onderdelen als Rijksmonument beschermd zijn, zullen bijvoorbeeld het hoofdgebouw, de kapel en de kasteeltoren in elk geval behouden blijven.

Herbestemmingbeleid en actueel beleid

De herbestemming van bestaande gebouwen tot woningen voor de Focolarebeweging past binnen het huidige bestemmingsplan. De nieuwbouw op het terrein kon echter niet zomaar plaatsvinden en vereiste een herziening van het bestemmingsplan. In het Beeldkwaliteitsplan dat voor het hergebruik van het kloostercomplex is opgesteld Mariapoli Mariënkroon staat aangegeven wat de historische en ruimtelijke uitgangspunten zijn voor de nieuwbouw op het terrein van Mariënkroon. Daarin is aangegeven dat de kenmerkende structuur van het terrein met een scheiding tussen het oostelijke en westelijke gedeelte en de bijbehorende verschillen in mate van bebouwing als belangrijk uitgangspunt dienen. Nieuwe bebouwing moet deze structuur respecteren en zal wat betreft architectuur een contrast vormen voor de huidige bebouwing. Gebruik van glas hout en metaal zullen de nieuwbouw een transparant aanzicht geven. Cultuurhistorische waardevolle objecten dienen daarbij behouden te worden.¹³⁷ Op dit moment lopen de procedures bij de gemeente en provincie nog.

Bescherming

De volgende delen van het kloostercomplex Mariënkroon zijn als Rijksmonument beschermd: Een: Het poortgebouw uit 1934. Twee: Het hoofdgebouw, bestaande uit een aantal onderdelen, gebouwd in verschillende periodes en waartoe ook het noordelijk gelegen dienstgebouw behoort en de middeleeuwse kasteeltoren. Drie: Het zuidelijk, van het hoofdgebouw los gelegen

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Beeldkwaliteitplan Mariënkroon, Nieuwkuijk. Door Croonen Adviseurs, namens Stichting Beheer Mariapoli Scia Luminosa, oktober 2008.

Rechts het rond 1934-1935 gebouwde hoofdgebouw van het klooster, op de plek van het voormalige zestiende-eeuwse huis. Links een van de twee oorspronkelijk achttiende-eeuwse bijgebouwen wiens interieur zal worden gerenoveerd. (Foto ongedateerd).

dienstgebouw waarin voorheen de drukkerij zat en dat nu als onderkomen voor de Focolarebeweging dient. Vier: De boogbrug in het park.

Daarnaast wordt bijzondere waarde toegekend aan de tuin, die wat betreft opbouw nadrukkelijk deel uit maakt van het omliggende landschap en alle kenmerken van een kloostertuin van een op zelfbeschouwing en zelfvoorziening gerichte orde in zich draagt.¹³⁸

De waardering als Rijksmonument heeft in het geval van Mariënkroon nadrukkelijk betrekking op het religieuze gebruik van de plek door een kloosterorde en de daarmee samenhangende cultuurhistorische waarde van het kloosterterrein.

Op de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant worden de vier bovengenoemde onderdelen besproken, waarbij grotendeels deze omschrijvingen van de Rijksdienst zijn aangehouden.

5.4 Gemert

Tijdslijn

- 1410-1794: Kasteel in bezit van de Duitse Orde
- 1648-1662: In deze periode wordt geprocedeerd over de vraag of Gemert al dan niet onderhorig was aan de Staten Generaal van de Republiek. In 1662 wordt de soevereiniteit van de Duitse Orde over Gemert onder voorwaarden erkend; ook de gereformeerde kerk moest worden erkend en toegelaten.
- 1794-1800: Fransen maken een einde aan de soevereine macht van de Duitse Orde. Voorlopig bleef de heerlijkheid onder Frans bewind. In 1800 werd Gemert verkocht aan de Bataafse Republiek waarbinnen zij voorlopig een aparte status zou hebben. Vanaf 1805 valt Gemert onder het Departement Brabant van de Bataafse Republiek.
- 1813-1881: Verkoop kasteel en aangrenzende landerijen aan verschillende bewoners. Er hebben in deze periode onder andere een machinale spinnfabriek en weefschool, ondergebracht in de enkele kasteelgebouwen, gezeten.
- 1881-1914: Komst van de Franse jezuïeten.
- 1883: Grote brand op kasteel, daarna enkele veranderingen.
- 1896: Franse jezuïeten keren terug naar Frankrijk, maar keren in 1901 alweer terug naar Gemert.
- 1900-1901: Het kasteel, dat nog steeds eigendom was van de jezuïeten, werd verhuurd aan de uit Frankrijk gevluchte Paters Assumptionisten. In 1901 werd deze huurovereenkomst alweer verbroken toen de jezuïeten weer noodgedwongen hun intrek moesten nemen op het kasteel.
- 1901-1916: Franse jezuïeten bewonen het kasteel.
- 1914: Congregatie van de Heilige Geest komt naar het kasteel. Deze congregatie werd in 1928 eigenaar van kloosterkasteel Gemert.
- 1965: Spinola opleidingsinstituut: gecombineerde priesteropleiding. Samenwerkingsverband tussen verschillende orden en congregaties.
- 1969-1989: Deel van het kloosterkasteelcomplex in gebruik door Huize Padua (psychiatrisch ziekenhuis).
- 2008: Laatste missiepaters van de congregatie van de Heilige Geest bewonen nog steeds het kasteel.
- 2009: Paters hebben besloten naar Gennep te vertrekken en het kasteel te verkopen. Planvorming voor herbestemming als conferentiecentrum door de gemeente Gemert-Bakel.

138 Panddossier Onsenoort/Mariënkroon: brief daterend van 18 februari 2004, ondertekend door J.L.P.B. Finaly.

Historische schets

In 1366 kreeg de zogenaamde Duitse Orde, een geestelijke ridderorde, soevereine zeggenschap over de heerlijkheid Gemert.¹³⁹ Tussen 1410 en 1434 werd vervolgens het kasteel van Gemert gebouwd als uiting van de macht van de Duitse Orde en in het bijzonder de status van zijn landcommandeur te Alden Biesen; Iwan van Cortenbach.¹⁴⁰ Omdat dit kasteel functioneerde als militaire versterking van deze geestelijke ridderorde, vormde het een bijzonder geval. In het kasteelgebouw werden namelijk de eigenschappen van een kasteel (verdediging) met die van een klooster (wonen en bidden) verenigd.¹⁴¹ Van de middeleeuwse kloosters werd de strakke en regelmatige indeling overgenomen in drie of vier vleugels. Deze architectuur werd gecombineerd met het vierkante grondplan met smalle hooguitspringende hoektorens en de geheel rondlopende, overdekte weergang onder de dakrand die het gebouw weerbaar maakten. In de zestiende eeuw moet ook de voorburch zijn definitieve vorm hebben gekregen. Naast het kasteel werd in de eerste decennia van de vijftiende eeuw de parochiekerk gebouwd, die samen met het kasteel een aaneengesloten complex vormde.¹⁴²

De komst van het kasteel heeft gevolgen gehad voor de ruimtelijke ontwikkeling van Gemert. Het kasteel is nu ten westen van Gemert gelegen omdat het dorp zich slechts in oostelijke richting heeft uitgebreid. Dit kwam doordat de grond ten westen van kasteel Gemert in bezit was van de Duitse Orde. Daar kon dus geen bebouwing plaatsvinden. Door deze eenzijdige ontwikkeling van het dorp is het echte dorpscentrum nu eigenlijk veel meer naar het oosten verschoven, terwijl het land direct ten westen van Gemert nog steeds onbebouwd is.

De middeleeuwse hoofdburcht werd in 1740 grotendeels afgebroken, waarna op de fundamenteën uit het afbraakmateriaal een nieuw U-vormig hoofdgebouw in Lodewijk XIV-stijl werd opgetrokken. Het gebouw kreeg een nieuwe indeling, met kapel en nieuwe kelderruimtes met bijzondere gewelven.¹⁴³ Opvallend is dat de bouwmeester ondanks deze rigoureuze nieuwbouw blijkbaar door de toepassing van de gewelven toch een herinnering wilde bewaren aan de vormtaal van de Duitse Orde. De middeleeuwse en vroegmoderne voorburch overleefde deze achttiende-eeuwse vernieuwing niet met als gevolg dat het hoekpaviljoen naast de poortdoorgang als enige middeleeuwse deel behouden is.¹⁴⁴

139 De leden van de Duitse Orde, opgericht rond 1200 in Palestina, moesten net als de leden van andere kloosterorden de gelofte van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid afleggen. Daarnaast was dit genootschap echter ook een wereldlijke ridderorde, die over de daarbij behorende rechten en bezittingen beschikte.

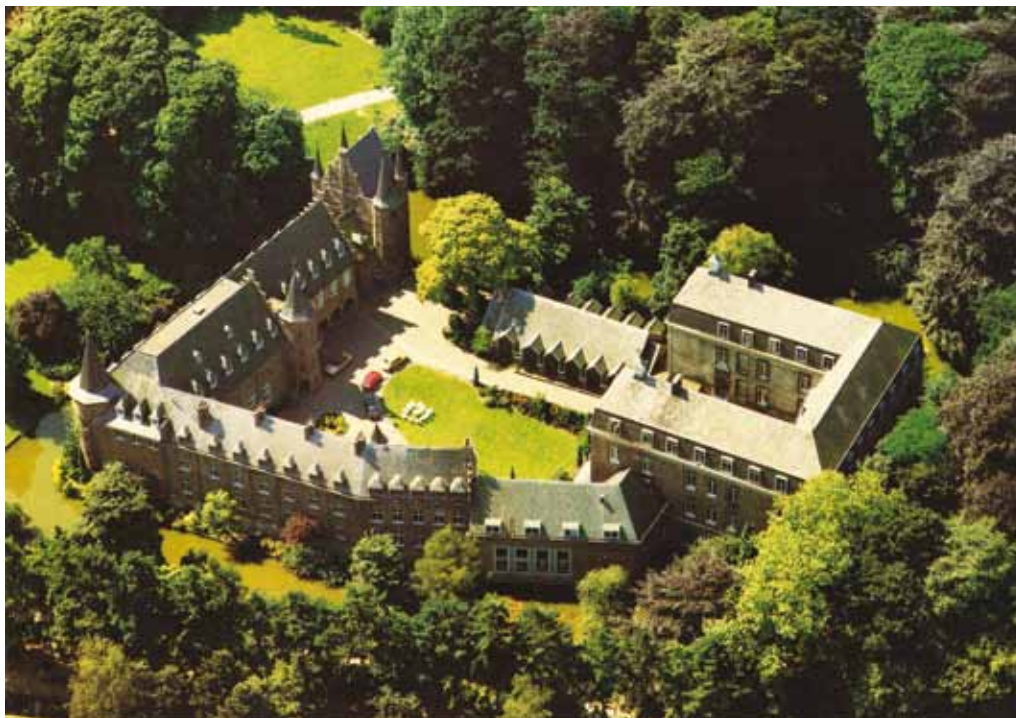
140 Thelen, 1990: 14-15 en 46.

141 Ibidem: 44-46.

142 Ibidem: 16, 51-53. Sinds 1437 was Gemert een zelfstandige parochie.

143 Ibidem: 57. Opvallend voor het religieuze karakter van de Duitse Orde is dat zover bekend geen afzonderlijke kapel(len) in het kasteel aanwezig waren. Er is in elk geval niets over bekend.

144 Ibidem: 58. Hoe dit middeleeuwse kasteel eruit heeft gezien weten we aan de hand van opmetingen van de bestaande toestand uit 1740 en zeventiende- en achttiende-eeuwse topgrafische afbeeldingen. Het lijkt erop dat de voorburch tot stand kwam ten tijde van de hoofdburcht.

Kasteel Gemert in Gemert. Luchtfoto, huidige situatie. Er zijn plannen om de kapel (gelegen voor het U-vormige hoofdgebouw) te slopen in verband met de actuele herbestemming van het complex. (Foto ongedateerd.)

Het bijzondere aan het kasteel van Gemert is, dat dit kasteel een militaire en religieuze functie heeft verenigd. Tot begin negentiende eeuw was het kasteel dan ook (met uitzondering van sporadische tussenpozen) bewoond door de geestelijke ridderorde, de Duitse Orde. Na de secularisatie ongeveer 1805 raakte het kasteel die geestelijke functie tijdelijk kwijt. In die periode raakte het kasteel in particuliere handen enigszins vervallen als gevolg van de komst van onder andere een textielfabriek. In de negentiende eeuw was het in gebruik als buitenplaats. Rond 1878 werd het kasteel gerestaureerd en de muren gewit.

Na verschillende functies te hebben vervuld kreeg het kasteel Gemert in 1881 opnieuw een religieuze functie wanneer de Paters Jezuïeten eigenaar worden van kasteel Gemert en alle bijbehorende gebouwen, kassen, tuinen, grachten en bouw- en weilanden. Deze jezuïeten waren uit Frankrijk verdreven door een wet die de sluiting van de jezuïetencolleges verordonneerde, waarna zij zich vestigden in Gemert. Hier vonden ook het noviciaat en scholasticaat van de hogere priesteropleidingen hun nieuwe onderkomen. Het kloosterkasteel kreeg de naam *Notre Dame de l'Espérance*.¹⁴⁵ In 1883 werd het kasteel grotendeels door brand verwoest. Alleen de refter, de keuken en het studentenverblijf bleven gespaard. Onmiddellijk werd begonnen met herstelwerkzaamheden. Er kwam een nieuwe kap, een mansardedak, dat nu nog het aanzicht van het kasteel bepaalt. Rond 1896 keerden de jezuïeten terug naar Frankrijk omdat daar de situatie weer wat was verbeterd.

In 1900 werd het kloosterkasteel, dat nog steeds eigendom was van de jezuïeten, verhuurd aan de uit Frankrijk gevluchte Paters Assumptionisten. In 1901 werd de huurovereenkomst alweer verbroken toen ook de uit Frankrijk teruggekeerde jezuïeten noodgedwongen opnieuw in Gemert hun intrek moesten nemen. De situatie in Frankrijk was opnieuw verslechterd nadat in 1901 een wet van kracht was gegaan die het alle religieuzen verbood les te geven. De jezuïeten keerden toen definitief terug naar Nederland. De paters woonden ongestoord tot 1914 in Gemert. Toen maakte de Eerste Wereldoorlog een abrupt einde aan hun verblijf in Gemert omdat deze werden opgeroepen voor hun dienstplicht. Dertig van hen kwamen om. Tijdens het verblijf van de jezuïeten te Gemert was er een grote toestroom van studenten uit allerlei landen. Deze aanwas was zo groot dat men besloot tot uitbreiding van het gebouwencomplex. De oude voorburch werd grotendeels, tot op de middeleeuwse fundamenten, gesloopt voor de verwezenlijking van twee nieuwe en meer praktische vleugels: de jezuïetengebouwen, ontworpen door architect Julien Dony, werkzaam in Den Bosch. Tussen 1907 en 1909 vond de bouw plaats.¹⁴⁶ De lokale Gemertse gemeenschap was blij met en zelfs trots op de aanwezigheid van de jezuïeten.¹⁴⁷

Hun vertrek viel samen met de komst van nieuwe religieuzen vanuit België. In 1914 kwam de Congregatie van de H. Geest (missiepaters) vanuit Leuven op kasteel Gemert wonen, bij de jezuïeten. Deze missiepaters in opleiding waren door de Eerste Wereldoorlog verdreven uit het grootseminarie van de congregatie van de Heilige Geest (Spiritijnen) in Leuven. Op dat moment stuitte overste Albert Sébire, die op zoek was naar een onderkomen voor zijn studenten en medepaters in het neutrale Nederland, op kasteel Gemert. Hij kende dit kasteel en wist dat de Franse jezuïeten het gingen verlaten. Sébire dacht dat er daarom ruimte zou zijn voor de priesteropleiding van zijn congregatie. Dit bleek in eerste instantie niet het geval. Er zaten nog vele eerste- en tweedejaars studenten (seminaristen) van de jezuïetenopleiding op kasteel Gemert. De Spiritijnen waren echter welkom om op het kasteel les te komen geven en vonden (met medewerking van de deken en pastoor van Gemert) elders in Gemert onderdak. Eind 1914 telde de gemeenschap 'Gemert' zestien priesterstudenten van achttien tot drieëntwintig jaar, de helft uit België, de helft uit Nederland.¹⁴⁸

Rond 1920 hadden alle Paters Jezuïeten het kloosterkasteel Gemert verlaten en vanaf dat moment kreeg de Congregatie van de H. Geest beschikking over het volledige complex, waar zij

145 Otten, Thelen e.a., red., april 2004 (01+ 02): 7.

146 Otten en Thelen, 1995: 25

147 Otten, Thelen e.a., red., april 2004 (01+ 02): 7-9.

148 Ibidem

een kleinseminarie begonnen. Tussen 1920 en 1929 groeide het aantal leerlingen op Gemert van zeventien tot achtentachtig. In 1928 werden de paters Spiritijnen pas officieel eigenaar van de kloostergebouwen, toen de jezuïeten het complex verkochten. In het kloosterkasteel werd een hoofdhuis ingericht voor een zelfstandige Nederlandse provincie van de congregatie van de Heilige Geest. Op dat moment werd het kloosterkasteel meer zelfvoorzienend: de 'kasteelheer' (overste) haalde hiervoor broeders naar Gemert die konden koken, bouwen en metselen, kleding en schoenen konden maken en konden boeren. De overste, die onder de lokale burgers geld bij elkaar bedelde voor het behoud en onderhoud van het kasteel, werd door de lokale bevolking welwillend tegemoet gekomen. Op een gegeven moment is een deel van het kasteelpark aan de gemeente verkocht.

In 1930 werd in Gemert het *Theologicum en Filosoficum* ingericht en vanaf 1931 was Nederland als zelfstandige provincie van de Spiritijnen een feit. Toen nam de eerste provinciaal van de congregatie samen met drie medebestuurders zijn intrek in het kasteel Gemert, dat hiermee het hoofdhuis werd van alle Nederlandse gemeenschappen van de Congregatie van de Heilige Geest.¹⁴⁹ Vanaf dat moment waren er twee kasteelheren op Gemert, want naast de provinciaal van de Congregatie, die zijn intrek nam op het kloosterkasteel, bleef ook de kasteelheer (overste) bestaan. In 1935/1936 kreeg het kasteel-Missiehuis een aparte kapel in de laagte voor de voormalige binnengracht tussen hoofdgebouw en donjon. Op aandringen van de bisschop van Den Bosch hadden de parochie en de paters besloten dat de omgang tussen de lokale bevolking en de paters tot een minimum beperkt moest blijven om zo de missieopdracht niet in gevaar te brengen.¹⁵⁰ Desondanks leefde de lokale gemeenschap mee toen in 1936 de kapel werd ingewijd. Het aantal studenten zou tussen 1930 en 1939 toenemen van vijfenveertig naar honderd-zevenentwintig.

In 1940 raakte het kasteel ernstig beschadigd. Het Nederlandse leger zat op dat moment in het gebouw dat om die reden werd belegerd door de Duitsers. Poortgebouw en Jezuitenbouw werden door het Duitse leger in brand geschoten. De hoektoren en Jezuitenbouw brandden geheel uit, slechts enkele muren bleven overeind. Totaal verlies: twee zalen, studiezaal, recreatiezaal, en negenenveertig kamers met inboedel. Plannen voor de restauratie en opbouw van de gesneuvelde vleugels mondden uit in een ontwerp voor een fikse uitbreiding van het kloosterkasteel.¹⁵¹ Wegens een stop in de levering van bouwmaterialen in 1942 ontstond er echter een tekort materiaal waardoor noodgedwongen werd besloten alleen de Jezuitenvleugels opnieuw op te bouwen. Deze kwamen in 1943 klaar.

Na de oorlog groeide het aantal aanmeldingen aan de opleiding tot missionaris. Dit maakte nieuwbouw en interne verbouw noodzakelijk. In 1960 werd er een nieuwe refter gebouwd die de jezuïetenbouw verbond met het hoofdgebouw. Aan de kant van het binnenhof kwam een glazen loopgang buitenom, die langs de refter en onderdoor het gewelf van de brug naar de hoger gelegen cour d'honneur alle gebouwen met elkaar verbond.¹⁵² In 1964 werd de kasteelkapel gerenoveerd voor een bedrag van fl. 35.000, ingezameld door de bevolking en de gemeente. Passend bij de hervormingen van de kerk werd het interieur aangepast waarbij de scheiding tussen leken, paters en broeders werd opgeheven. Vanaf de binnenplaats van het kasteel, achter de donjon, werd een trap naar beneden aangelegd. Rond de jaren zestig werd deze kapel ook voor leken toegankelijk.¹⁵³

In 1965 besloten de Spiritijnen samen met de Norbertijnen uit Heeswijk en de Lazaristen uit Helden-Panningen om hun hogere studies te concentreren op kasteel Gemert: het Spinola Instituut. In 1966 verhuisde dit instituut alweer naar Eindhoven, omdat ook de Assumptionisten en Augustijnen zich hadden aangesloten. De theologanten van de Spiritijnen bleven echter in Gemert voor hun verdere geestelijke opleiding en vorming tot het priesterschap. In 1969 werd definitief een punt gezet achter de eigen priesteropleidingen.

149 Ibidem: 11-14.

150 Ibidem: 15.

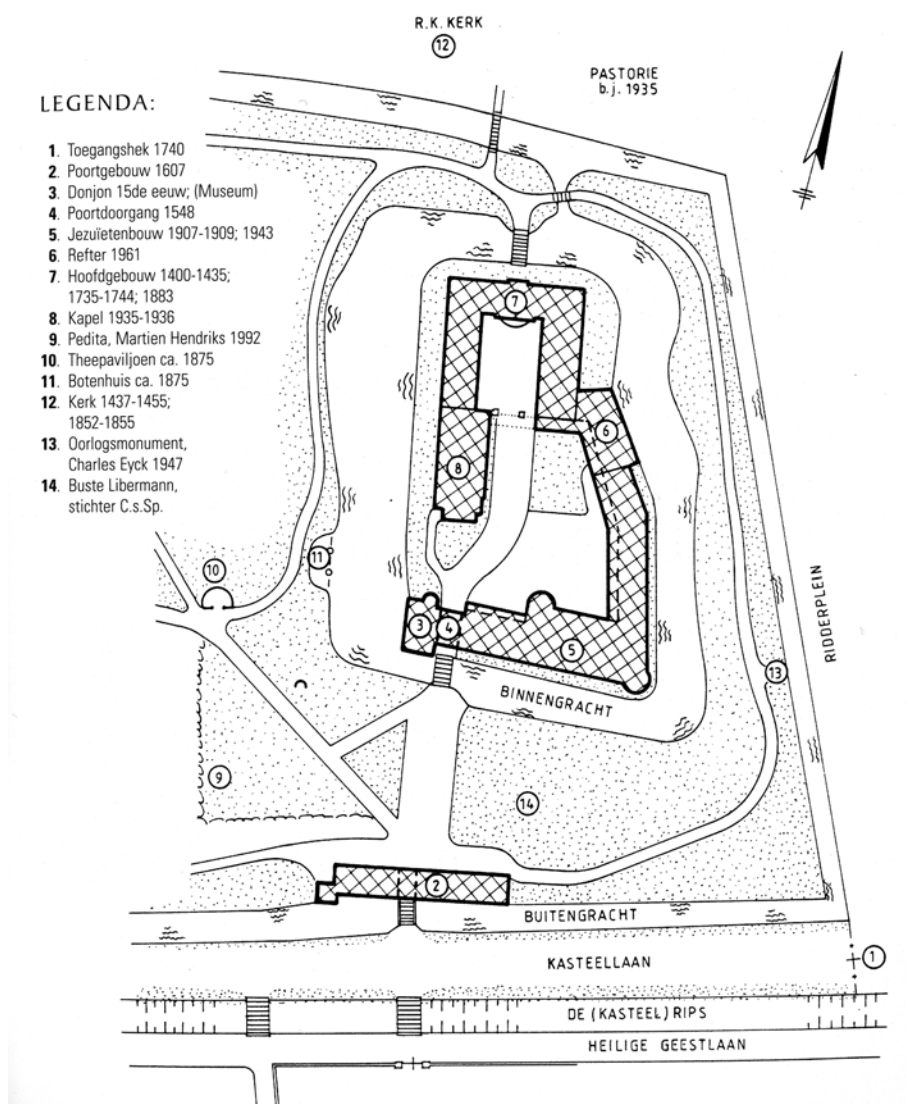
151 Ibidem: 17. Ontwerp van architect Jan Magis.

152 Ibidem: 18.

153 Ibidem: 65-67.

Kasteel Gemert in Gemert.
Plattegrond uit 2008.

Hierop komt duidelijk naar voren uit hoeveel verschillende bouwlagen het kasteel bestaat, opgetrokken in verschillende periodes. De Jezuïetenbouw, refter en kapel verwijzen duidelijk naar het religieuze gebruik van dit gebouw.

Met het overplaatsen van opleidingsinstituut Spinola kwam in 1969 de zuidelijke vleugel van de eerste neerhof vrij. Tussen 1969 en 1989 werden de eerste en tweede verdieping van de nieuwbouw verhuurd aan een afdeling van Huize Padua.¹⁵⁴ In de aangrenzende oostvleugel van de neerhof werd het Provinciaal gevestigd. Vanaf de jaren zestig en zeventig opende het kasteel steeds vaker haar deuren voor de lokale bevolking en bezoekers. Ook werden culturele festiviteiten op het kasteel en in de tuin georganiseerd. Daarnaast werd het klooster Gemert vanaf 1970 opnieuw het hoofdhuis en daarmee bestuurlijke centrum van de Congregatie binnen de Nederlandse provincie. Het kloosterkasteel werd zo een ontmoetingscentrum voor missionarissen met verlof en een verzorgingstehuis voor oud-missionarissen. Er werden kapittels, provinciale raden, bijeenkomsten van Europese provinciaals, retraites en familiedagen gehouden. In deze tijd werd bij het kasteel ook een begraafplaats aangelegd voor de paters Spiritijnen binnen de Nederlandse provincie.

Vanaf eind jaren zestig werd het kasteelpark steeds uitgebreider toegankelijk voor buitenstaanders. Sinds 1996 worden de tuinen door de gemeente onderhouden. Deze huurde vanaf begin jaren negentig ook het poortgebouw voor het onderbrengen van asielzoekers. Dat de paters hun kloosterkasteeldeuren steeds verder openzetten voor publiek kwam voort uit financiële nood-

154 Ibidem: 19.

zaak. Vanaf eind jaren zestig, toen de toestroom van priesterstudenten naar Gemert abrupt stopte, hadden de paters te maken met leegstand van de gebouwen. Verschillende keren werd nagedacht over verkoop van het kasteel omdat de paters de onderhoudskosten niet meer konden opbrengen. Het verhuren en openstellen van bepaalde delen van het kasteel voor culturele doeleinden leverde echter nog geld op waardoor de paters hun verblijf konden rekken.

Tegenwoordig is de zogenoemde ‘donjon’ nog steeds deels in gebruik als expositieruimte en als trouwlocatie en ook het kasteelpark is voor bezoekers toegankelijk. Inmiddels zijn er echter plannen om het kasteel een nieuwe functie te geven. Omdat de huidige religieuze bewoners aanvankelijk graag in de buurt van hun kloosterkasteel wilden blijven wonen, zijn er plannen om in het gebied binnen de ommuurde moestuinen, woningen te gaan bouwen. Voor deze paters is de actuele herbestemming een emotionele zaak: ze voelen zich nauw verbonden met het moederhuis vanwaar zij ooit naar missiegebied werden uitgezonden. Ook de aanwezige begraafplaats waar hun medebroeders liggen begraven draagt bij aan het gevoel van verbondenheid met de plek.

Actuele herbestemming

Sinds 1881 heeft kasteel Gemert altijd onderdak geboden aan verschillende religieuze orden en congregaties en hun verschillende opleidingen. Op dit moment is duidelijk dat de oude paters niet in het kloosterkasteel kunnen blijven wonen, aangezien het gebouw niet aansluit op de woonwensen en het praktische gebruik van deze oude bewoners. Daarbij zijn ook de onderhoudskosten voor de kleiner wordende groep paters steeds moeilijker op te brengen.

De paters hadden laten weten dat de tijd drong en dat ze per januari 2009 een koper wilde hebben voor het kasteel. Informeel zijn de paters al langer met de gemeente Gemert-Bakel in gesprek over mogelijkheden voor herbestemming van hun kloosterkasteel. In samenwerking met geïnteresseerde kopers heeft dit ook al verschillende herbestemmingplannen opgeleverd. Lange tijd was er sprake van dat vastgoedontwikkelaar Vesteda het kloosterkasteelcomplex zou kopen en er verzorgingsappartementen in zou onderbrengen. Het plan voor de bouw van woningen

Kasteel Gemert in Gemert. Voorbereiding voor de bouw van de kapel in 1935.

en een zorgklooster voor de bejaarde paters is vertraagd nadat er vanuit de lokale bevolking de nodige kritiek was geuit op de plannen. De bebouwing zou afbreuk doen aan de historische structuur van het kasteel. Vesteda heeft zich vervolgens teruggetrokken uit de onderhandelingen.¹⁵⁵

Vervolgens werd tussen de paters en verschillende partijen een convenant gesloten. Dit samenwerkingsverband met het Internationaal Coöperatief Centrum (ICC), Iris Vastgoed, BVC Vastgoed en woningcorporatie Bergopwaarts was al in een vergevorderd stadium. Enkele van de partners zouden gezamenlijk eigenaar worden van het kasteel.¹⁵⁶ Het ICC had het voornemen om in kasteel Gemert een soort kennisinstituut op het gebied van coöperatie onder te brengen; uiteindelijk zouden in dit kenniscentrum opleidingen worden gegeven aan studenten uit derde wereldlanden die deze kennis vervolgens in hun thuisland zouden kunnen uitdragen en inzetten. Een soort omgekeerd missiewerk, dat aansluit bij het levenswerk van de missiepaters van kasteel Gemert.

Om de restauratie en exploitatie van het kasteel te kunnen bekostigen, zou het hoofdgebouw in eerste instantie als conferentiehôtel dienst gaan doen. Het poortgebouw zou dan als onderkomen voor het ICC dienen zodat dit initiatief de kans heeft uit te groeien. Uiteindelijk kan eventueel een groter deel van het kasteel benut worden door ICC. Naast kenniscentrum en conferentiehôtel zou er ruimte blijven voor culturele activiteiten waardoor een gedeelte van het kasteel en de tuin voor bezoekers toegankelijk zullen blijven. ICC zou graag zien dat het kasteel, naast opleiding- en conferentiecentrum, een meer cultuurtoeristische aantrekkingskracht zou krijgen gericht op de Gemertse geschiedenis en de Duitse Orde¹⁵⁷

Begin oktober 2008 is de zaak opgeschud en zijn plannen gewijzigd doordat de gemeente Gemert-Bakel een bod van vijf miljoen euro uitbracht op het kasteel; drie miljoen voor het kasteel en twee miljoen voor de ommuurde tuin. De gemeente wenste samen met andere aandeelhouders eigenaar te worden van het kasteel, waarbij de gemeente de meeste aandelen in handen houdt zodat zij de regie ten aanzien van het kasteel behoudt. Lange tijd had de gemeente zich afzijdig gehouden omdat zij aangaf niet over de financiële middelen te beschikken om het kasteel op te kopen.

Met het bod heeft zij zich voor het eerst als potentiële eigenaar gemengd in het herbestemmingproces. Daarmee heeft zij actief haar betrokkenheid getoond namens de Gemertse gemeenschap en zich niet beperkt tot haar beleidsmatige taak van het verlenen van monumentenvergunningen en het toetsen van beleids- en bestemmingsplannen. Als gevolg van het gedane bod is de gemeente Gemert-Bakel per 1 april 2009 nog de enige gegadigde voor de koop van het kasteel en de omliggende tuin, inclusief de te bebouwen moestuin. Twee eventuele nieuwe partners werden door de gemeente uitgenodigd om de herbestemming van het kasteel te bespreken: *Atlant Groep* en *Stichting Goed Wonen*. Woningbouwcorporatie Bergopwaarts, een van de convenantpartners, zou bereid zijn zich terug te trekken ten gunste van Goed Wonen. Verder is het volgens de gemeente de bedoeling, dat de ideeën van het ICC worden ingepast in de gemeentelijke plannen.

Een totaalplan voor het kasteel en de omliggende gronden ontbreekt vooralsnog. Desondanks heeft de gemeente al toestemming gegeven voor de bouw van achtentwintig woningen in de ommuurde moestuin. Dit stuitte op bezwaren van de Nederlandse Kastelenstichting, Stichting Vrienden van de Brabantse Kastelen en lokale groeperingen. Wat exact de gevolgen van de herbestemming zullen zijn voor kloosterkasteel Gemert en zijn omgeving is nog niet te overzien; plannen veranderen nog voortdurend. Er zijn momenteel niet geheel onomstreden plannen om de kapel en refter af te breken en de slotgrachten te reconstrueren. ICC heeft bijvoorbeeld laten weten dat ze de kapel prima kan gebruiken als conferentie- of vergaderzaal. Ook de Rijksdienst

155 Gesprek met mevrouw Verschuren van de gemeente Gemert-Bakel en website Congregatie van de Heilige Geest.

156 Zie www.kasteelgemert.nl/cms3/; hier staan alle nieuwsberichten over het kasteel bij elkaar.

157 *Gemerts Nieuwsblad*: 40e Jaargang, vrijdag 24 oktober, 2008: voorpagina; www.icc-kasteelgemert.nl/het-plan

heeft te kennen gegeven dat ze de geschiedenis van het gebouw wil behouden en dus liever niet zomaar een belangrijk onderdeel van die geschiedenis, de kapel en refter, ziet verdwijnen. Helaas bleek dat deze kapel momenteel niet beschermd is als Rijksmonument, wat bescherming een stuk ingewikkelder maakt. Er loopt dan ook een proces tot aanwijzing van kloosterkasteel Gemert tot Complex Historisch Buitenplaats (CHB). In het geval van toezegging van deze status aan heeft dit als gevolg dat het volledige complex, inclusief alle bijgebouwen, tuinen en historische structuren als onderdeel van het complex beschermd zijn als rijksmonument volgens de Monumentenwet van 1988.

Bescherming

De volgende onderdelen van het kloosterkasteelcomplex zijn als Rijksmonument beschermd en zijn als volgt beschreven:

*‘Kasteel. Vroeger Commanderij van de Duitse Orde, thans Missiehuis van de Paters van de Heilige Geest. Het kasteel bestaat uit een hoofdgebouw uit 1740, waarvoor een poort uit 1548 met ter linkerzijde een hoekpaviljoen uit 1563 en aan de andere zijde moderne aanbouwen; daarvoor een tweede poortgebouw, uit omstreeks 1600. Het statige classicistische hoofdgebouw staat op de 15e-eeuwse, overwelfde kelder van een voorafgaand kasteel en omvat het middengedeelte met twee haakse vleugels; Lodewijk XVI ornament. Het hoekpaviljoen naast de binnenpoort heeft met spaarnissen en traceringen versierde trapgevels, uitgekraagde hoektorentjes en een traptoren. De voorpoort heeft een torenvormige doorgang en een toren op de zuidwesthoek, beide met een onder de daklijst omgaand natuurstenenhoofdgestel met consoles; in de hoektoren twee vensters met renaissance omlijstingen. Aan de oprijlaan voor de voorpoort een sierlijke smeedijzeren hek uit 1740. Inwendig beneden een 18e-eeuwse schouw, boven een 18e-eeuwse haardplaat en tegels. Gerestaureerd in 1881 en 1947’.*¹⁵⁸

Het is opvallend dat in deze redengevende omschrijving nergens wordt aangegeven dat het kasteel bewoond en gebruikt was en wordt door religieuzen die het een en ander aan bebouwing hebben toegevoegd. Wel wordt verwezen naar de twee jezuïetenvleugels uit 1941 als niet in de bescherming opgenomen ‘moderne aanbouwen’. Onderdelen die de religieuzen hebben toegevoegd aan het kasteel zijn dus niet beschermd. De kloosterkapel uit 1935/1936 (gerenoveerd in 1964), de refter en de verglaasde loopgang uit 1960 zijn niet wettelijk beschermd. Kortom; alle twintigste-eeuwse delen zijn niet beschermd. De laatste nieuwbouw valt uiteraard ook nog niet binnen de leeftijdsgrens van vijftig jaar of ouder. Desalniettemin is het opvallend dat deze religieuze nieuwbouw in het geheel niet wordt vermeld.

Bovenstaande redengevende omschrijving zal worden vervangen door een actuele omschrijving zodra Gemert als Complex Historische Buitenplaats wordt ingeschreven in het Register. Uit het concept van de nieuwe omschrijving blijkt echter dat ook hier in de waardering de religieuze bebouwing en het religieuze gebruik niet worden genoemd als redenen voor bescherming. Er wordt alleen nadrukkelijk verwezen naar het achttiende-eeuwse hoofdgebouw en de vijftiende-eeuwse fundamenteën. In de bescherming als Complex Historische Buitenplaats wordt in de beschrijving van de belangrijkste onderdelen – historische tuin- en parkaanleg, toegangshek, voorburch met brug, poort en donjon, poortgebouw, botenhuis, prieel, boogbrug, tuinmuur en inrijhek- de samenhang van de onderdelen als behorend tot een buitenplaats uiteraard benadrukt. Voor de religieuze geschiedenis is nauwelijks ruimte. Uiteraard wordt de Duitse Orde wel uitgebreid genoemd, en in een zin wordt het gebruik van het complex door de jezuïeten en vervolgens de Paters van de Heilige Geest genoemd. De jezuïetengebouwen worden als enige genoemd als ‘voor de bescherming van ondergeschikt belang’, de kapel en nieuwbouw uit de jaren zestig worden niet genoemd.

Op basis van deze beschrijving zal de religieuze bebouwing van het kloosterkasteel ook in de toekomst niet zijn beschermd.¹⁵⁹

158 Zie Rijksdienst: Redengevende omschrijving Kasteel Gemert, Rijksmonument 16049, ingevoerd 18-6-1986.

159 Zie Rijksdienst: Concept redengevende beschrijving Gemert als Complex Historische Buitenplaats, 6 juli 2005.

Op de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant wordt de Redengevende Beschrijving herhaald. Daarnaast zijn enkele onderdelen als beeldbepalende monumenten beschreven. Deze onderdelen zijn tijdens het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) van Noord-Brabant, geïnventariseerd. Hieronder valt onder andere het kasteelpark inclusief botenhuis, volière, begraafplaats met kruisbeeld en andere zerken, bakstenen bruggetje kasteelgracht en beplanting. Ook de bakstenen trapgevels met achthoekige toren uit 1941-1943 naast de binnenpoort worden genoemd, inclusief oude gevelstenen en wapenschilden. Ook de kapel wordt hier als beeldbepalend omschreven.

Daarnaast wordt aan de oude dorpskern van Gemert een hoge waarde toegekend op de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart. Onder deze kern met marktplein en langgerekte hoofdstraat vallen ook het kasteel Gemert met begraafplaats en historische beplanting. Ook de bijzondere relatie tussen het landgoed rond het kasteel en de kern wordt benoemd als waardevol. Op basis van deze beschrijving worden de in het bijzonder de historische ruimtelijke structuren beschermd, waaronder de relatie kasteel-dorp, en de historische beplanting. Een benoeming op de kaart heeft als gevolg een bewustwording van deze cultuurhistorie.

5.5 Samenvattende conclusies uit de cases

Bovenstaande beschrijvingen van vier kloosterkastelen geven een beeld van hoe een kasteel of buitenplaats veranderde op het moment dat religieuzen deze panden in gebruik namen. Daarnaast laten deze voorbeelden ook zien wat er gebeurt als de kloosterorden de gebouwen weer verlaten. Op basis van deze vier voorbeelden kunnen we concluderen dat in de periode 1970-2006 in verschillende mate van zorgvuldigheid met de kloosterkastelen is omgesprongen.

-Croy: herbestemming 1977 en 1988: In het geval van Croy was de religieuze gelaagdheid niet zeer nadrukkelijk in het gebouw terug te zien. Aan de buitenkant heeft de religieuze herbestemming nauwelijks sporen achtergelaten in de vorm van nieuwbouw of aanbouw. Aanpassingen vonden met name plaats in het interieur; kamers kregen een nieuwe indeling en er werden een kapel en een sacristie ingericht. Ook werden een grote keuken en provisiekelders aangelegd. De eerste herbestemming in 1977 sloot nog enigszins aan bij de maatschappelijk religieuze bestemming van Croy. De belangrijkste wijziging van het interieur omvatte destijds de aanleg van twintig kamers met sanitaire voorzieningen. Het interieur inclusief kapel ging pas werkelijk rigoureuus op de schop in 1988, toen het kasteel voor het automatiseringsbedrijf werd verbouwd. Hier werd duidelijk voorkeur gegeven aan functionaliteit boven behoud. De huurder zou de huurlasten moeten kunnen dragen en als dit betekende dat het kasteelinterieur opnieuw moest worden verbouwd dan was dat beter dan totale leegstand en daarmee het risico van achterstallig onderhoud. Inmiddels is het kasteel weer enigszins teruggebracht naar zijn oude situatie van voor de religieuze herbestemming en alleen de glas-in-loodramen met vensterbanken en de dakruitertjes met klokken zijn nog herkenbaar als relictten uit de tijd van het verzorgingstehuis. Hier beschouwde men het kasteel dus duidelijk als kasteel, en niet als religieus instituut. Dit is ook waar men uiteindelijk naar is teruggekeerd.

Eigenaar van Croy is nog steeds de Stichting Geloof, Hoop en Liefde. Uiteraard is de gemeente bij herbestemming betrokken geweest vanwege de regelgeving en bestemmingsplanwijziging rond 1988.

-De (Grote) Ruwenberg herbestemming 1988: Dit is een voorbeeld van een kasteeltje dat in de loop der jaren geheel ingekapseld raakte door de nieuwbouw die de religieuzen er optrokken. Het kasteel werd onderdeel van het complex en lag niet meer vrij. Al deze bebouwing is uiteindelijk gesloopt in opdracht van de nieuwe eigenaar omdat het interieur verouderd zou zijn. Het feit dat deze gebouwen niet tot het beschermde Rijksmonument behoorden maakte

sloop mogelijk en de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg gaf te kennen dat alles mocht, zolang het kasteeltje maar niet werd aangetast. Herbestemming van het hele complex zou een stuk ingewikkelder zijn geweest voor zowel de gemeente als de nieuwe eigenaren. Het lijkt er dan ook op dat de sloop van alle nieuwbouw uiteindelijk voor veel partijen gunstig uitkwam. De Rijksdienst had haar oude kasteeltje weer terug, zonder ontsierende bebouwing, de gemeente kon zo eenvoudiger aan een nieuwe eigenaar komen, en de eigenaar had op deze manier ruimte voor eigen nieuwbouwplannen. In hoeverre de Rijksdienst met de nieuwbouwplannen akkoord is gegaan is niet bekend. Ook in dit geval was het uitgangspunt de herbestemming van het kasteeltje. Met name de nieuwe eigenaar zal dit monument interessant hebben gevonden om zijn uitstraling, die paste bij wat de beoogde uitstraling van het Opleidings- en Conferentiecentrum. De nieuwbouw wordt daarin beschouwd als een interessant contrast. Met de herbestemming van het complex De (Grote) Ruwenberg rond 1988 droegen de Fraters van Tilburg hun eigendom over aan Damiate Trust.

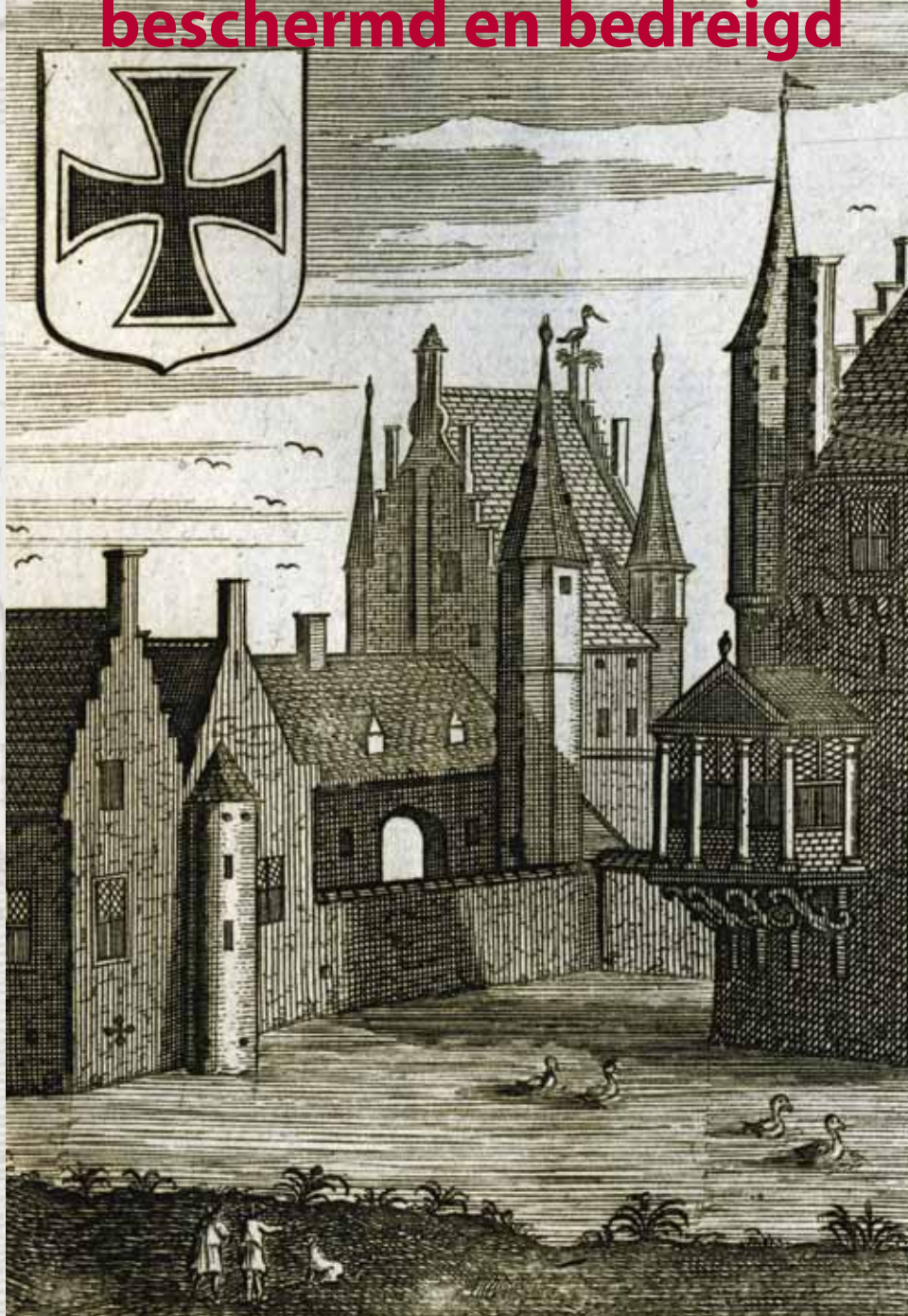
-Marienkroon/ Onsenoort, herbestemming 2006 en actueel: Dit is een voorbeeld van een buitenhuis met twee bijgebouwen en een oude kasteeltoren die in de loop der tijd als gevolg van de religieuze functie tot een groter complex zijn uitgegroeid. Als gevolg van enkele verbouwingen is van het oorspronkelijke landhuis nu weinig meer over. Al lange tijd waren er tussen de religieuze eigenaar gesprekken met onder andere de gemeente om een oplossing en hergebruik voor de leegstaande gebouwen. De Focolarebeweging heeft inmiddels enkele gebouwen op het terrein in gebruik genomen en laten opknappen. In de toekomst zal zij waarschijnlijk het hele complex in gebruik nemen. Daarnaast is de oude kasteeltoren voor culturele doeleinden herbestemd.

Onsenoort is een voorbeeld van een gedeeltelijke herbestemming. Daarbij gaat het ook nog overwegend om een bestemming die aansluit op het huidige religieuze gebruik van Mariënkroon. De interieurs van de reeds herbestemde gebouwen zijn geheel vernieuwd en op het terrein vindt nieuwbouw plaats. Vanuit de Rijksdienst zijn deze plannen goedgekeurd, omdat hiermee behoud van het complex het best gegarandeerd wordt en in de nieuwbouwplannen wat betreft vormgeving en materiaalkeuze aansluiting is gezocht bij de bestaande gebouwen. Daarbij is rekening gehouden met de beschermde status van het merendeel van het complex. De gemeente heeft op advies van de Rijksdienst de monumentenvergunningen verleend voor de verbouwingen van de twee neerhuizen. Ook heeft zij toestemming gegeven voor de eerste bouwplannen waarvoor het bestemmingsplan voor dit gebied en het plan ruimtelijke ordening moesten worden getoetst. De eigenaar van de alle kloostergebouwen is sinds 2002 de Focolarebeweging. Vruchtgebruik van enkele gebouwen ligt nog bij de cisterciënzer paters.

-Gemert, herbestemming actueel: De plannen voor dit kasteel zijn nog in volle gang. Omdat het ook hier om een groot complex gaat zullen in de toekomst waarschijnlijk meerdere eigenaren voor het gebouw verantwoordelijk zijn. Ook het toekomstige gebruik van het kasteel zal door verschillende partijen worden ingevuld en loopt uiteen van een opleidingscentrum, conferentiehotel tot culturele bestemming. De gemeente heeft zich in eerste instantie betrokken getoond in de herbestemmingplannen, met name waar het gaat om de regelgeving en de toekomstige bestemming. Ze heeft hierover vanuit de Gemertse gemeenschap kritiek ontvangen omdat zij zich niet verantwoordelijk genoeg op zou stellen. Met het door de gemeente uitgebrachte bod is dit veranderd. De gemeente staat positief tegenover deze nieuwbouw, in tegenstelling tot veel bewoners van Gemert.

Eigenaar van Kasteel Gemert zijn op dit moment de Paters van de Heilige Geest, met de Gemeente Gemert-Bakel als gegadigde voor de koop. Inmiddels is besloten dat de paters het kasteel verlaten.

6 ■ Actuele stand van zaken; beschermd en bedreigd

*Kasteel van Gemert, gravure uit Vermakelykheden van Brabant, 1770.
Tekening J. van Croes, gravure Henricus Causé.*

In hoofdstuk vijf is beschreven hoe in het verleden met kloosterkastelen werd omgegaan wanneer deze gebouwen hun religieuze functie verloren en welke algemene lijnen daarin te ontdekken zijn. In dit hoofdstuk zal mede op basis van deze casestudies een antwoord worden geformuleerd op de vraag, hoe een beleid ter bescherming van kloosterkastelen eruit zou kunnen zien. Met welke aspecten moet rekening gehouden worden?

Als eerste zal in paragraaf 6.1 worden ingegaan op de vraag welke delen van deze kloosterkastelen eigenlijk beschermd zijn en waarom. Vervolgens zal in paragraaf 6.2 worden gekeken naar de huidige bescherming die op de kloosterkastelen van toepassing is of zou kunnen zijn. De bedreigingen voor de kloosterkastelen zullen in paragraaf 6.3 worden besproken. Het hoofdstuk wordt besloten met de belangrijkste conclusies, op basis waarvan wordt aangegeven met welke verschillende aspecten in een toekomstig beleid ten aanzien van de herbestemming van kloosterkastelen rekening zou moeten worden gehouden.

6.1 Welke onderdelen van de gebouwencomplexen zijn beschermd?

Gebouwen

Uitgangspunt in de bescherming van de kloosterkastelen is meestal het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis. Dit blijkt uit de meeste waardebepalende omschrijvingen die de Rijksdienst opstelt. De bescherming als Rijksmonument heeft in eerste instantie altijd betrekking op het kasteel of buitenhuis zelf, eventueel met bijgebouwen en aanwezige historische structuren. De 'nieuwbouw' die rond en aan de Rijksmonumenten heeft plaatsgevonden als gevolg van het religieuze gebruik, is in sommige gevallen volledig beschermd, in andere gevallen gedeeltelijk en soms helemaal niet. Of deze delen al dan niet beschermd zijn is afhankelijk van wettelijke selectiecriteria die de Rijksdienst als uitgangspunt neemt en de waardebepaling die op basis daarvan voor de religieuze bebouwing kan worden opgesteld. Deze wettelijke selectiecriteria zijn *schoonheid*, *cultuurhistorie* en *belang voor de wetenschap*.¹⁶⁰ Daarnaast is er het criterium dat gebouwen vijftig jaar of ouder moeten zijn willen ze op de Monumentenlijst worden geplaatst. De waardebepalingen die op basis hiervan worden geformuleerd dienen als ijkpunt in de toetsing van toekomstige verbouwingsplannen, wijzigingen of sloop. Dergelijke waardebepalingen blijken echter aan verandering onderhevig te zijn. Zo vond men neogotische architectuur lange tijd niet het behouden waard, terwijl deze stroming nu wel op waardering kan rekenen. Ook heerst op dit moment binnen de monumentenzorg de gedachte dat de gelaagdheid van een gebouw zichtbaar moet blijven, met als gevolg dat de religieuze bouwlaag nu betrokken wordt bij de waardering. Rigoureuze sloop van deze laag om terug te keren naar het 'oorspronkelijke' monument past niet binnen de huidige opvattingen van de monumentenzorg.

Interieur

Wanneer een gebouw is beschermd als Rijksmonument, valt ook het bijbehorende historische interieur, ofwel de inwendige structuur en oorspronkelijke indeling, onder deze bescherming. Roerende objecten, zoals meubels of schilderijen, worden niet beschermd.¹⁶¹ Omdat het hier gaat om de interieurs van Rijksmonumenten moeten ook de interieurs vijftig jaar of ouder zijn. Dit betekent dat de oude interieurs van de kasteelgebouwen en buitenhuizen die in het kloostercomplex zijn opgenomen ook beschermd zijn, net als de interieurs van de bijgebouwen. In het verleden zijn deze interieurs als gevolg van de religieuze herbestemming soms al zodanig gewijzigd en aangetast dat van het 'oorspronkelijke' interieur weinig meer over is. Stucplafonds of een bijzondere trap zijn soms nog wel aanwezig, maar vloeren en wandbetimmering hebben het vaak moeten ontgelden.¹⁶²

Ook de historische interieurs van als Rijksmonument beschermde religieuze bebouwing op een kloosterkasteelterrein zijn beschermd wanneer deze op basis van de drie eerder genoemde

160 Instandhouding; Jaarboek Monumentenzorg 2006: 21.

161 RACM internet: www.racm.nl/content/xml_racm%5Con_ge_interieurs.xml.asp?toc=-

162 Denk bijvoorbeeld aan kasteel Eckart waar de voormalige biljartzaal geheel is gewijzigd en versoberd.

wettelijke selectiecriteria waardevol worden geacht. Daarnaast zijn ook de door de Rijksdienst opgestelde criteria ter beoordeling van de architectuur aangehouden voor interieurs; cultuurhistorische, architectuurhistorische en de ensemblewaarde, de gaafheid en de zeldzaamheid.¹⁶³ Het behoud van de kloosterkasteelinterieurs is vanwege het behoud van de historische gelaagdheid interessant. De interieurs van de kloosterkastelen weerspiegelen immers het religieuze gebruik van de gebouwen en maken daarmee onderdeel uit van de religieuze bebouwings- en betekenislaag. Zo bevonden zich in de neorenaissancegebouwen van De (Grote) Ruwenberg de voorzieningen voor de honderden kinderen die op het internaat verbleven. Dit betekende grote slaapzalen vol met bedden en badkamers met vele wasbakken. Ook is bij of in het kasteel soms nog de kapel (met interieur) aanwezig als herinnering aan de religieuze geschiedenis.

Desondanks blijken interieurs in de bescherming een ondergeschoven kindje te zijn. Over de precieze betekenis van de definitie 'interieur' verschillen de meningen en ook ontbreekt het aan specifieke criteria voor de bescherming van cultuurhistorisch waardevolle interieurs. Gevolg is dat een gemeentelijk orgaan bij gebrek aan een geschikt instrumentarium en achtergrondkennis in de regel ad hoc beslist over verbouwings- en sloopaanvragen.¹⁶⁴ Daarbij komt nog dat een gebouw en zeker een interieur 'gebruiksvoorwerpen' zijn. Er wordt in geleefd en dus worden interieurs gemakkelijk aangepast en gewijzigd. Bescherming van de binnenkant van een gebouw wordt hierdoor al snel ervaren als een aantasting van de privacy en beslissingsbevoegdheid van de eigenaar.¹⁶⁵

Bescherming van interieurs heeft dus betrekking op alle gebouwen van het kloosterkasteelcomplex die een bescherming als Rijksmonument hebben; zowel het kasteel of buitenhuis als eventueel beschermde religieuze gebouwen. De vraag is vervolgens of de nog aanwezige interieurs het behouden waard zijn en zo ja; welke historische situatie men wil behouden. Met betrekking tot herbestemming van kloosterkastelen zou het behoud van interieurs een eventuele nieuwe functie in de weg kunnen staan.

Tuin en groene omgeving

Lange tijd was voor het behoud van historische tuin- of parkaanleg evenmin aandacht. Tegenwoordig is er veel meer belangstelling voor het behoud van tuinen, parken of begraafplaatsen. De bestaande inrichting van de omgeving van veel kloosterkastelen stamt in verschillende gevallen nog uit de tijd van het kasteel of buitenplaats. Wat van deze historische structuren nog over is zou per object moeten worden bekeken. In het geval van Bouvigne is de tuinaanleg inclusief lanenstelsel nog zo bijzonder dat deze in zijn geheel beschermd is als Complex Historische buitenplaats. Bij deze bescherming is de eenheid tussen buitenhuis en groene omgeving van groot belang.

Ook hier kan bescherming van de groene omgeving ook van toepassing zijn op de religieuze laag. Het religieus gebruik van de groene omgeving heeft vaak een stempel op de tuinarchitectuur en tuininrichting gedrukt. Zo zijn bij de kloosterkastelen zogenaamde kloostertuinen aangelegd waar de religieuzen konden wandelen of mediteren. Deze tuinen werden soms ingericht als devotietuinen, met daarin bijvoorbeeld Christusbeelden, Lourdesgrotten of staties. Een dergelijke tuin moest de nodige privacy en rust bieden.¹⁶⁶ Daarnaast werden kloostertuinen vaak ook benut voor het groeien van eigen groenten of voor het houden van kippen of varkens. Ook dit groene religieuze erfgoed is waardevol en zou in een herbestemmingproces beschermd moeten worden.

Op iets grotere schaal zou ook moeten worden gelet op historische ruimtelijke structuren bij een kasteel of buitenplaats. Denk hierbij aan zichtassen, lanen of een bijzondere bebouwingsstructuur zoals die in Gemert, waar het dorp zich in één richting heeft ontwikkeld vanwege de

163 Barbara Laan, 'Faits Divers', *Jong Holland* 14(1998)3, 6-10. Zie: www.barbaralaan.com/tekst_veilig.html

164 Ibidem.

165 Ibidem.

166 Meulenkamp, 2008: 10-12. En Voskuil, 2008: 24-26.

aanwezigheid van het kasteel. Ook de religieuze functie van een kasteel of buitenplaats kan een stempel hebben gedrukt op de ruimtelijke ordening van een gebied, doordat het gebied rond het klooster om privacyredenen bijvoorbeeld dicht beplant is en daardoor een gesloten karakter heeft. Wanneer als gevolg van herbestemming op het kloosterkasteelterrein wordt bijgebouwd kan dit dergelijke ruimtelijke structuren aantasten.

6.2 Hoe kunnen kloosterkastelen worden beschermd?

Rijksmonument

Gebouwen behorende tot het kloostercomplex kunnen als Rijksmonument beschermd zijn. De reden van de beschermde status kan juist de bijzondere ensemblewaarde zijn. Een dergelijke bescherming heeft, zoals we zagen, ook betrekking op het historische interieur, indien aanwezig en op een eventueel bijzondere tuinaanleg. Hierbij geldt dat in de monumentenbeschrijving expliciet moet worden genoemd welke onderdelen van een complex beschermd zijn. Alles wat niet wordt genoemd, is niet beschermd.

De eerste Rijksmonumenten zijn aangewezen op basis van een inventarisatie die tussen 1903 en 1933 heeft plaatsgevonden en zijn weerslag vond in de *Voorlopige lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Deze eerste selectie bevatte enkel monumenten van vóór 1850. In 1986 is daarom een nieuwe inventarisatieronde van start gegaan om in heel Nederland de jongere (steden)bouwkunst uit de periode 1850-1940 in kaart te brengen. Dit project heette het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Op basis van deze inventarisatie werden vervolgens via het Monumenten Selectie Proces (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) nieuwe Rijksmonumenten aangewezen, beschreven en op de Monumentenlijst geplaatst.¹⁶⁷ Inmiddels is ook het onderzoek naar en aanwijzing van monumenten uit de Wederopbouw (1940-1965) in volle gang. Op basis van een eerste inventarisatie heeft Minister Plasterk in 2007 een top honderd met belangrijkste Wederopbouwmonumenten samengesteld.

Als gevolg van deze nieuwe inventarisatieprojecten kon dus ook jongere bouwkunst als Rijksmonument worden beschermd. Dit heeft gevolgen gehad voor de kloosterkastelen omdat daarmee de nieuwe religieuze bouwlaag die na 1850 was ontstaan, voor bescherming in aanmerking kwam. Hetzelfde geldt voor nieuwbouw uit de Wederopbouwperiode, die nu ook beschermd kan worden. Onderdelen van de religieuze nieuwbouw komen hierdoor eventueel voor bescherming in aanmerking.

Complex Historische buitenplaats

Steeds vaker zal een kasteel of buitenplaats beschermd worden als Complex Historische Buitenplaats. Hiermee wordt bedoeld *'een complex waarin een of meer gebouwen een oorspronkelijk compositorisch geheel vormen met een of meer tuinen of parken. Deze tuinen of parken zijn duidelijk herkenbaar aanwezig, hebben tezamen een omvang van ten minste één hectare en de aanleg ervan dateert van vóór 1850'*.¹⁶⁸ Een dergelijke bescherming heeft dus betrekking op het ensemble van gebouw en groene omgeving zoals die bij kasteelterreinen en buitenplaatsen is terug te vinden. Het gaat hierbij om de bijzondere tuinaanleg die in zijn geheel of gedeeltelijk is beschermd en niet om de individuele bomen of planten. Tenzij dit expliciet vermeld staat in de monumentenbeschrijving.

Een dergelijke bescherming is niet terug te vinden bij kloosterkastelen die hun religieuze functie nog hebben. Een status als beschermde buitenplaats wordt mogelijk wanneer het religieuze gebruik van een buitenplaats beëindigd wordt en herbestemming nodig is. Een voorbeeld is buitenplaats Bouvigne en ook voor Gemert is men nu aan het bekijken of deze bescherming mogelijk is. Helaas blijkt dat in de redengevende omschrijving van de Rijksdienst de religieuze

¹⁶⁷ Nelissen e.a., 1996: 22-26.

¹⁶⁸ Zie artikel 6 van de Monumentenwet 1988.

bebouwing, die uiteraard niet bij de oorspronkelijke buitenplaats hoort en soms ook niet ouder dan vijftig jaar is, niet in de bescherming is opgenomen. Op basis van de redengevende omschrijving van Bouvigne en de conceptbeschrijving van Gemert zou kunnen worden gesteld dat deze beschermde status alle bebouwing die niet bij de oorspronkelijke buitenplaats behoorde, niet beschermt. Dit heeft te maken met de gehanteerde definitie waarin wordt aangegeven dat een buitenplaats voor 1850 moet zijn aangelegd. Een bescherming als Complex Historische Buitenplaats is om die reden ontoereikend voor de bescherming van de volledige kloosterkasteelen.

Beschermde dorps- of stadsgezicht

In de Monumentenwet van 1988 worden beschermde stads- of dorpsgezichten als volgt omschreven: *'groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde (...)'*.¹⁶⁹ Aanwijzing van dergelijke dorpen of steden met een bijzonder historisch karakter geschiedt via een gezamenlijk besluit van de ministers van VROM en OCW. Als gevolg van deze aanwijzing is een gemeente verplicht een bestemmingsplan voor het beschermde gebied op te stellen, waarin de ruimtelijke historische karakteristieken als een integraal deel zijn opgenomen. Een aanwijzing als beschermd dorps- of stadsgezicht beschermt ook een kloosterkasteelcomplex dat binnen dit stadsgezicht ligt. De contouren van het te beschermen gebied zijn nauwkeurig vastgesteld. Binnen dit gebied moet iedere verbouwing worden getoetst aan het bestemmingsplan. Dit betekent dat voor alle bouw- of bouwplannen een vergunning vereist is. Met name historische ruimtelijke structuren en relaties tussen kloosterkasteel en omgeving kunnen met deze bescherming in stand worden gehouden.

Provinciaal Monument

De provincies Limburg, Noord Holland en Drenthe kennen naast Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten ook provinciaal monumenten. Deze monumenten staan op een provinciale monumentlijst. De panden op de betreffende lijst genieten bescherming vanuit de provincie en de lijst dient als basis voor subsidieverlening. De lijst wordt vastgesteld door de Provinciale Staten.¹⁷⁰ Een provincie kan zelf bepalen welke criteria zij hanteert ten aanzien van de monumentenlijst. Deze kunnen afwijken van de wettelijke criteria die vanuit het rijk zijn opgesteld ten aanzien van de Rijksmonumentenlijst. Voor provinciale monumenten gelden in hoofdzaak dezelfde rechten en plichten als voor Rijksmonumenten. Ook hier zijn aanpassingen toegestaan zolang ze de cultuurhistorische waarde van het pand niet in gevaar brengen.¹⁷¹ Noord-Brabant kent geen provinciale monumenten.

Bescherming op provinciaal niveau vindt eveneens plaats op het gebied van ruimtelijke ordening, via het streekplan. Deze worden wel in alle provincies opgesteld. In Noord-Brabant geldt op dit moment de Interim Structuurvisie 2008. Aan de hand van dergelijke structuurvisies en bestemmingsplannen kunnen bijvoorbeeld bouwplannen op een kasteelterrein worden getoetst. Dit maakt het mogelijk om historische ruimtelijke structuren te beschermen.

Gemeentelijk monument

Ook gemeenten kunnen op basis van eigen criteria monumentenlijsten samenstellen. Voor deze monumenten gelden in grote mate dezelfde rechten en plichten als voor Rijksmonumenten. Onderhoudskosten voor gemeentelijke monumenten zijn niet fiscaal aftrekbaar. Wel bestaan er andere subsidie mogelijkheden, afhankelijk van het gemeentelijk beleid. Monumenten die op de gemeentelijke lijst staan hebben vaak geen landelijke maar een lokale of regionale betekenis.

Bescherming op gemeentelijk niveau vindt daarnaast ook plaats op het gebied van ruimtelijke ordening via het bestemmingsplan en een gebiedsvisie. Hierin wordt voor ieder perceel grond binnen een gemeente vast gelegd welke bestemming deze grond heeft. Wijzigingen hierin

169 RDMZ info Wet- en regelgeving nr. 12, mei 2002, meegEZonden met Nieuwsbrief 3 mei 2002, 2e druk januari 2005: 1-6.

170 Monumenten.nl: www.monumenten.nl/site/nl-nl/Informatie+over/Provinciale+monumenten.htm

171 RACM: www.racm.nl/content/xml_racm/faq_gebouwde_erfgoed.xml.asp

kunnen alleen met toestemming van de gemeente en de provincie worden doorgevoerd. In het geval van herbestemming kan wijziging van de bestemming nodig zijn. Een gemeente kan via deze weg invloed uitoefenen op de herbestemming en een kloostercomplex via die weg enigszins beschermen. Hetzelfde verhaal geldt ook voor de gebiedsvisie, waarin de ruimtelijke plannen voor een bepaald gebied worden vastgelegd. Ook hier kan niet zomaar van worden afgeweken.

6.3 Wat zijn de hedendaagse bedreigingen?

Op dit moment vormt het vertrek van de kloosterordes en congregaties de grootste bedreiging voor de kloosterkastelen. Als gevolg van de secularisering van de maatschappij, de terugloop van het aantal kloosterlingen en de vergrijzing van de bestaande kloostergemeenschappen hebben kloosters te maken met een groeiende leegstand van hun gebouwen. Kleiner wordende religieuze gemeenschappen kunnen de woonlasten en onderhoudskosten voor de omvangrijke kloostercomplexen soms maar moeilijk opbrengen. Bovendien zijn de interieurs en architectuur van kloosterkastelen in veel gevallen niet afgestemd op de behoeften van de bejaarde bewoners.

Wanneer de religieuzen hun kloosterkasteel verlaten is er een drietal bedreigingen voor het gebouwencomplex en het bijbehorende terrein; leegstand, sloop en herbestemming. Leegstand is funest omdat een gebouw hierdoor al snel onderkomen raakt. Niemand voelt zich verantwoordelijk voor een leegstaand gebouw waardoor er soms een behoorlijke tijd geen onderhoud wordt gepleegd. Op dit moment staat kasteel Eckart bijvoorbeeld leeg. Er zijn plannen om hier een hospice in onder te brengen. Daartoe moet het kasteel eerst worden opgeknapt. Geld hiervoor is echter niet beschikbaar, met als gevolg dat de leegstand voortduurt. In de meestal gevallen blijkt dat orden en congregaties met pijn in hun hart afscheid nemen van 'hun' kloosterkasteel. Behoud van het gebouwencomplex vinden zij zeer belangrijk, zowel voor zichzelf als voor de lokale gemeenschap. Herbestemming wordt in die gevallen als de economisch meest rendabele oplossing beschouwd voor het behoud van de complexen. Hergebruik is echter niet altijd een redding. Het kan ook een bedreiging zijn voor het kloosterkasteel. Want zoals uit de casussen is gebleken, heeft herbestemming praktisch altijd grote gevolgen voor het kloosterkasteel en het omliggende terrein, zelfs wanneer het religieuze gebruik in een nieuwe vorm wordt voortgezet.

Nieuwe eigenaren

De bedreigingen voor de kloosterkastelen in de vorm van sloop en herbestemming zijn niet verdwenen als een nieuwe eigenaar en een nieuwe functie voor het gebouwencomplex zijn gevonden. Dit kan juist een nieuwe bedreiging vormen, zeker als het gaat om een commerciële uitbater. Denk bijvoorbeeld aan kasteel Croy en De (Grote) Ruwenberg. Vanwege de hoge lasten wordt in enkele gevallen gezocht naar een samenwerkingsverband tussen verschillende partijen die gezamenlijk eigenaar worden van een kloosterkasteel.

Nieuwe eigenaren kopen een kloosterkasteel soms omwille van het oorspronkelijke kasteeltje of buitenhuis. Zij willen dit oorspronkelijke gebouw restaureren en als karakteristiek bedrijfsgebouw in gebruik nemen. De aantrekkingskracht zit hem dus in de allure en het imago dat aan een kasteel en buitenhuis verbonden is. De religieuze bebouwing wordt dan ook, indien niet beschermd, in de regel het liefst gesloopt. Soms wordt rond het oude kasteelgebouw een nieuw gebouwencomplex opgetrokken, dat contrasteert met het monument. Ook wanneer de nieuwe eigenaar geen commerciële instelling is, blijkt dat een herbestemming de nodige gevolgen heeft voor het kloosterkasteel. In de casus Mariënkroon is terug te zien dat om een gebouw geschikt

te maken vaak de nodige ingrepen en verbouwingen aan het kloosterkasteel en het omliggende terrein plaatsvinden. Denk daarbij aan nieuwbouw op het terrein en aan modernisering of zelfs volledige sloop van de ‘verouderde’ interieurs.

De Rijksdienst heeft een belangrijke adviestaak bij herbestemmingprocedures en de beoordeling van een kloosterkasteel op haar cultuurhistorische waarde. In het verleden werd de sloop van de religieuze bebouwing rond het kloosterkasteel door de Rijksdienst beschouwd als bescherming van het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis. Herbestemming van het volledige kloosterkasteel was ook toen al lastig vanwege de grootte van de complexen. Om te voorkomen dat als gevolg hiervan ook de als Rijksmonument beschermde delen, dus het oorspronkelijke kasteel of buitenhuis, gevaar zou lopen werden alle niet beschermde – lees religieuze- gebouwen gesloopt. Herbestemming van alleen het Rijksmonument bleek immers een stuk eenvoudiger.

Om verschillende redenen kan worden gezegd dat herbestemming dan ook een ingewikkelde zaak is. Zeker wanneer het gaat om grote gebouwencomplexen, die bestaan uit verschillende historische gelaagdheden en betekenislagen, zoals kloosterkastelen. Verschillende bedreigingen doen zich in de praktijk voor binnen de herbestemming van deze gebouwen. Hieronder worden deze een voor een behandeld.

De romantische visie op het kasteel; terug naar de oorsprong

Zoals uit bovenstaande casestudies naar voren komt, is in het verleden vaak het ‘oorspronkelijke’ kasteel als uitgangspunt voor de herbestemming genomen. Het einde van het religieuze gebruik vormde voor de (nieuwe) eigenaar een goed moment om het pand te ontdoen van allerlei latere toevoegsels en het gebouw terug te brengen naar wat men beschouwde als de oorspronkelijke situatie. Dit druist in tegen de historische ontwikkeling, aangezien kastelen en buitenplaatsen bij uitstek gebouwen waren, die voortdurend werden veranderd, aangepast en uitgebreid, al naar gelang de laatste mode en behoefte. Daarbij baseert men zich in het geval van een actuele restauratie en reconstructie vaak op zeventiende- en achttiende-eeuwse tekeningen en prenten van het kasteel of buitenhuis. Dergelijke afbeeldingen zijn echter niet altijd even betrouwbaar. Reconstructie op basis van dit beeldmateriaal levert nooit een ‘authentieke’ situatie op. Het romantische ideaal van hoe een kasteel of buitenplaats er uit zou hebben gezien, is dus een gevaar voor het kasteel of buitenhuis dat onderdeel was van een kloosterkasteel.

Daarnaast vormt de romantische visie op het bestaan van een oorspronkelijke kasteel ook een gevaar voor de religieuze bebouwing van een kloosterkasteel. Een terugkeer naar een ‘oorspronkelijke’ situatie heeft in het verleden helaas geleid tot een rigoureuze verwijdering van die toevoegingen en aanpassingen die het kasteel als gevolg van de religieuze functie inmiddels had ondergaan. Met name kasteel De (Grote) Ruwenberg is hiervan een duidelijk voorbeeld. Aan het einde van de sloop van de omringende bebouwing stond dit oude kasteeltje weer helemaal alleen. Ook andere voorbeelden zijn te noemen, die hier niet allemaal zijn uitgewerkt. In het geval van kasteel Dussen werd onmiddellijk na het vertrek van de zusters Karmelietessen in 1920 de aangebouwde kapel verwijderd en ook in het geval van Bouvigne en het kasteel Nieuw Herlaer wordt de religieuze geschiedenis, die nog zichtbaar is in bijgebouwen die tijdens die religieuze bestemming zijn gebouwd, niet als zeer waardevol beschouwd.

Nieuwe eigenaren willen de latere aanbouwen soms het liefst slopen en door de Rijksdienst worden dergelijke gebouwen ‘van minderwaardig belang’ voor de monumentenstatus van het kasteel of buitenplaats geacht. Met name onderdelen van een kloosterkasteelcomplex die een uitgesproken vorm hebben en daardoor lastig zijn voor hergebruik, zoals een kapel, worden onder het mom van ‘terug naar het oorspronkelijke kasteel’ met sloop bedreigd. Er moet wor-

den opgepast dat dan het idee van het kasteelgebouw terugbrengen in haar oorspronkelijke verschijningsvorm niet als argument voor de sloop van moeilijk herbestembare gedeelten wordt gebruikt. Juist zo'n kapel is interessant als verwijzing naar het religieuze verleden van het kasteelgebouw. Uiteraard kunnen de bij een herbestemming betrokken partijen onderling van mening verschillen over wat wel en wat niet behouden dient te worden, wat voor extra complicaties kan zorgen.

Uit documenten en beleidsstukken die rond herbestemmingprocedures van kloosterkasteelen worden opgesteld, blijkt dat men dergelijke kloosters vooral als kasteel beschouwt. Lokale bewoners, gemeentes en zelfs kloosterlingen en religieuze orden spreken veelal van 'kasteel' in plaats van 'klooster', ondanks dat een kasteelgebouw soms al sinds lange tijd als klooster in gebruik is. Uit websites en verhalen van religieuzen in heemkundetijdschriften blijkt dat de religieuzen zich zeer bewust zijn van de geschiedenis van het door hen bewoonde kloosterkasteel. Zij vinden het behoud van hun 'kasteel' vaak van groot belang, net als de lokale bevolking en de gemeentes. In het geval van kasteel Gemert is duidelijk te zien: de verschillende partijen spreken in de regel van 'kasteel' en de lokale bewoners beschouwen het gebouw als 'het kasteel van de paters'.¹⁷²

Door de verwijdering van de religieuze bebouwing wordt een kloosterkasteel gereduceerd tot kasteel. Daarmee zou een belangrijk deel van de geschiedenis van het gebouw worden ontkend en weggepoetst. Een dergelijke manier van omgaan met monumenten past niet meer in het huidige beleid waarin de biografie van een gebouw juist zo veel mogelijk in stand zou moeten worden gehouden.

Het kloosterkasteel als klooster

Het kan echter juist een bedreiging vormen als het kloosterkasteel in de eerste plaats wordt beschouwd als religieus gebouw. Met name wanneer het kasteelgebouw of buitenhuis als gevolg van uitbreidingen nog maar een 'ondergeschikt' onderdeel van het volledige religieuze gebouwencomplex uitmaakt, kan dit gevaar voor behoud van het kasteel actueel worden. Dit zien we gebeuren bij bijvoorbeeld Boxmeer. Het buitenhuis dat in 1896 door de Zusters van Julie Postel in gebruik werd genomen voor de verzorging van zieken uit de omgeving, kreeg langzaam maar zeker steeds meer een functie als gewoon ziekenhuis. Nadat het ziekenhuis in het voormalige buitenhuis rond 1968 steeds meer concurrentie ondervond van een naburig ziekenhuis, veranderde de functie in een verzorgingstehuis voor somatische en psychogeriatrische patiënten. Vanaf 1988 doet het buitenhuis dienst als bejaardenoord voor religieuzen en inmiddels ook niet-religieuze bewoners, onder de noemer Sint Anna. Daarnaast doet het kloosterkasteel dienst als vormingscentrum en provinciaal moederhuis van de Congregatie van de Zusters van Julie Postel.¹⁷³

Het verzorgingscomplex is inmiddels dus een openbaar verzorgingstehuis geworden. Deze overgang van besloten naar openbaar tehuis lijkt onschuldig, maar gaat gepaard met schaalvergroting. Dit heeft onder andere tot gevolg dat het omvangrijke verzorgingscomplex nog verder wordt uitgebreid. Ook op dit moment is men nog steeds bezig met het uitbreiden van het buitenhuis; het laatste nieuwbouwproject heet 'het Witte Huis'. Door al deze uitbreidingen raakt het oude monument steeds meer ingebouwd en aangetast. Ook de belevingswaarde van het monument vermindert sterk. Daarbij is het de vraag of een schaalvergroting tot gevolg heeft dat het oude buitenhuis een nieuw gebruik krijgt. In dat geval zou dit tot een verdere aantasting van het interieur kunnen leiden.

Kortom; de steeds verdere uitbreidingen van het kloosterkasteelcomplex kunnen uiteindelijk tot gevolg hebben dat een kasteel of buitenhuis niet meer als zodanig wordt herkend en erkend. Wanneer zo'n complex vervolgens haar religieuze functie verliest en gezocht wordt naar moge-

172 Gesprek met Mevrouw Verschuren van de gemeente Gemert-Bakel; zij is betrokken bij het herbestemmingsproces van kasteel Gemert.

173 Van den Brand, 1991: 354-356.

lijkheden voor herbestemming, bestaat de kans dat het oude kasteel of buitenhuis onvoldoende wordt beschouwd als een bijzonder onderdeel van het complex. Schaalvergroting betekent wellicht ook een grotere belasting van het monumentale gedeelte dat een nieuwe functie zal krijgen wanneer het niet meer als klooster functioneert. Ook wordt de omgeving van het Rijksmonument door nieuwbouw aangetast.

Aantasting van de historische structuur van een terrein

Zoals al eerder is aangegeven in de definities van kastelen en buitenplaatsen bestaan deze erfgoedsites uit meer dan gebouwen alleen. Kastelen en buitenplaatsen waren veelal bijzondere ensembles van een hoofdgebouw met bijgebouwen en een groene omgeving in de vorm van tuinen en/of landerijen. Voor religieuze bebouwing geldt vaak hetzelfde; een klooster, zeker degene die gesitueerd waren buiten de stad, had vaak een ommuurde kloostertuin die voor verschillende doeleinden kon worden gebruikt en wat betreft inrichting ook was aangepast aan dat doel.

De eventueel bij het voormalige kasteel of buitenplaats behorende bijzondere tuinaanleg, eventueel met zichtassen en lanen, is vaak nog steeds herkenbaar, hoewel de mate daarvan kan verschillen. Dat deze bijzondere samenhang tussen kasteel en omgeving beschermd moet worden, krijgt steeds meer erkenning en bescherming van kastelen en buitenplaatsen omvat dan ook steeds vaker het volledige terrein. De bescherming van een dergelijk monument eindigt dus niet persé bij het gebouw, hoewel dit voor een groot aantal monumenten nog steeds het geval is. Wanneer sprake is van de aantasting van de historische structuur, kan dit betrekking hebben op verstoring van de bijzondere samenhang tussen de voormalige kastelen en buitenplaatsen en hun groene omgeving, maar ook op de verstoring van de inmiddels aangelegde kloostertuinen en het daarbinnen gelegen kloosterkasteel. De hier besproken kloosterkastelen echter hebben geen uitgebreide tuinen meer. In deze gevallen gaat het dus om de bijzondere relatie van het oude kasteel of buitenhuis met zijn omgeving.

Met een bijzondere historische structuur kan ook de samenhang of bijzondere relatie tussen het voormalig kasteel en het nabij gelegen dorp worden bedoeld en de wijze waarop die in de ruimtelijke ordening zijn weerslag heeft gevonden. Een voorbeeld is kasteel Gemert dat tegenwoordig aan de westelijke rand van het dorpscentrum is gelegen. Door de aanwezigheid van dit kasteel heeft het dorp zich namelijk in oostelijke richting uitgebreid omdat het land dat ten westen van het kasteel lag in bezat was van de kasteleeigenaar. Nog steeds is het gebied ten westen van het kasteel onbebouwd en in gebruik voor landbouw en als grasland. Maar ook oude zichtlijnen tussen een (voormalige) buitenplaats en een dorp die de onderlinge relatie moesten uitdrukken kunnen, waardevol zijn.

De grootste bedreiging voor deze bijzondere ruimtelijke historische structuren zijn veranderingen in de ruimtelijke ordening als gevolg van oprukkende bebouwing en de versnippering van het landschap.¹⁷⁴ Planologische ingrepen zorgen ervoor dat de historische structuren worden onderbroken en uitgewist. Bebouwing van gronden die nooit bebouwd zijn geweest is een voorbeeld van aantasting die ook in de directe omgeving van de kloosterkastelen plaatsvindt. Zo zijn er momenteel bij kasteel Oud Bijsterveld plannen om binnen de oude kasteelmuren te gaan bouwen. Ook voor de herbestemming van kasteel Gemert zijn op dit moment dergelijke plannen gaande om binnen de kasteelmuren een zogenaamd zorgklooster voor de bejaarde missiepaters van de congregatie te bouwen. In beide gevallen zou deze bouw een aantasting van de historische structuren van kasteel en groen betekenen.

Bebouwing gaat ten koste van het bodemarchief

De bodem rond bestaande of voormalige kastelen zit vaak vol met archeologische resten. Dit bodemarchief vormt dan ook een bijzonder kennisdocument van de bewoningsgeschiedenis

174 Van de Werk, 2006: 13.

op deze plek. Denk daarbij aan oude fundamenten en andere bebouwingssporen, aan gebruiksvoorwerpen en aan geomorfologische structuren.¹⁷⁵ Door de 'natte' structuur rond het kasteel zijn vaak ook hout en andere organische materialen behouden. In veel gevallen is er geen geld of gelegenheid geweest om dit bodemarchief te onderzoeken en bloot te leggen en weten archeologen niet exact wat zich in de bodem bevindt. Het is financieel niet haalbaar of wenselijk om al het erfgoed dat zich nog onder de grond bevindt, op te graven. De bodem is vaak de beste plek om dit archeologische materiaal te beschermen en te behouden.

Dit verandert uiteraard wanneer er plannen zijn voor nieuwbouw op dergelijke archeologisch waardevolle terreinen waardoor het bodemarchief verstoord zou kunnen raken. Op dit moment is het behoud van het cultureel erfgoed in de bodem geregeld en vastgelegd via het Verdrag van Malta (Conventie van Valletta). Inmiddels is dit verdrag via de Wet op de archeologische monumentenzorg ook in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd. De wet heeft als doel het behoud van het archeologische erfgoed *in situ* (ter plekke). Het verplicht instanties of gemeenten die willen bouwen of op een andere manier de bodem zouden kunnen verstoren, tot het op hun kosten verrichten van archeologisch onderzoek. Ook binnen de ruimtelijke ordening is het tijdig rekening houden met de mogelijke aanwezigheid van ondergrondse vondsten verplicht. Een vooronderzoek op locatie is daarom van belang zodat een goede inschatting van aanwezig erfgoed in het bodemarchief kan worden gemaakt.¹⁷⁶

Om deze reden zijn op dit moment bij kloosterkasteel Mariënkroon archeologische opgravingen gaande, omdat men de verwachting had dat dit terrein een hoge archeologische waarde zou hebben. Aangezien de Focolarebeweging nieuwbouwplannen hier heeft, was zij verplicht een inventariserend archeologisch onderzoek te laten verrichten. Afhankelijk van wat men aantreft, zullen vervolgens de plannen moeten worden aangepast om archeologische opgravingen mogelijk te maken. De uitbreidingen van het religieuze kasteelverzorgingstehuis in Boxmeer zouden eveneens een aantasting van het bodemarchief kunnen betekenen.

Kasteelterreinen die in handen kwamen van religieuze orden werden en worden vaak bebouwd. Denk bijvoorbeeld aan kloosterkastelen Eckart, Boxmeer, Bijsterveld, Marienkroon en De (Grote) Ruwenberg. Op het hoogtepunt van de katholieke opleving was er vaak ruimtegebrek in een klooster (Mariënkroon en Bijsterveld) met als gevolg dat de bewoners telkens weer een nieuwe vleugel aanlegden. Ook als gevolg van een groeiend aantal patiënten konden oorspronkelijke kastelen of buitenplaatsen uitgroeien tot grote complexen, zoals bij Eckart en Boxmeer het geval was. Boxmeer groeit nog steeds. Kortom; de uitbreidingen als gevolg van de religieuze functie zowel in het verleden als heden vormen een bedreiging van het bodemarchief.

Een voorbeeld van hoe men bij dergelijke uitbreidingen opeens op ondergrondse resten stuitte zien we bij kloosterkasteel Boxmeer. Tijdens de aanleg van nieuwe fundamenten in 1950 stuitte men in de bodem op een anderhalve meter brede, ondergrondse gang, die men bijna twintig meter kon volgen. Daarbij is ook de middeleeuwse binnengracht, die ergens tussen 1782 en 1784 met steenpuin werd gevuld, doorkruist. In de modder kwam men enkele eikenhouten palen tegen die wellicht van de voormalige bruggenhoofden afkomstig zouden zijn, of misschien zelfs van een houten toren. Aangezien de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek niet bij deze ontdekkingen betrokken is geweest, is er weinig precies bekend.¹⁷⁷

Interieurs

Wat er resteert van de oude kasteelinterieurs verschilt per kloosterkasteel en is mede afhankelijk van de orde of congregatie die het oude kasteel of buitenhuis bewoonde, de functie die in dit oude monument werd ondergebracht en hoe intensief een kloosterkasteel bewoond en gebruikt is. Een interieur heeft als gevolg van de religieuze herbestemming bijna altijd veranderingen ondergaan.

175 Janssen, 1989: 219.

176 Zie www.racm.nl/content/xml_racm%5Cwamz_persbericht.xml.asp?toc=-

177 Van den Brand, 1991: 349

Bij een actuele herbestemming van een kloosterkasteel krijgt men dus in meer of mindere mate te maken met het oorspronkelijke interieur van kasteel of buitenhuis. Daarnaast is er ook het interieur dat verwijst naar de religieuze herbestemming. Refter, grote keukens, kapel en sacristie, maar ook klaslokalen en slaapzalen, ziekenzalen of zelfs operatiekamers. Zoals we zagen zijn deze 'religieuze' interieurs van kloosterkastelen in veel gevallen danig verouderd, met als gevolg dat er veel gesloopt en verwijderd is.¹⁷⁸ Bij kloosterkasteel Mariënkroon zagen we dat het interieur bijna in zijn geheel vervangen is door een nieuw en modern interieur en ook in kasteel Croy is van het oude kloosterinterieur bijna niets gespaard gebleven.

Wanneer een interieur het behouden waard blijkt, kan dit voor moeilijkheden zorgen in een herbestemmingprocedure. Een nieuwe functie vereist immers vaak dat de inrichting wordt veranderd en aangepast aan de nieuwe gebruikers. Daarbij zijn interieurs van zichzelf natuurlijk aan verandering onderhevig, als gevolg van mode en modernisering. Vooral de 'nieuwe' religieuze interieurs zijn bedreigd door herbestemming. De oude kasteelinterieurs worden gemakkelijker gewaardeerd om hun esthetische kwaliteiten.

Toch zijn de interieurs behorende bij het religieuze gebruik soms vanuit andere overwegingen waardevol; ze kunnen functioneel zijn of iets laten zien van de levenswijze van de religieuzen. Het inpassen en hergebruiken van een ruimte met honderden wasbakken, zoals in de voormalige gebouwen van De (Grote) Ruwenberg, is echter een minder gemakkelijke klus. Het is dan voor gemeente en nieuwe eigenaren eenvoudiger zo'n interieur te slopen. Het gevaar dat op de loer ligt is dat met de sloop van waardevolle interieurs een kloosterkasteel gereduceerd wordt tot een casco, zoals het geval is met kasteel Croy.

Eigenaren op afstand

Als de religieuze orde of congregatie besluit tot verkoop, blijkt vaak dat de uiteindelijke beslissing op een hoger niveau wordt genomen. Het doel is vaak dat de verkoop zo veel mogelijk geld opbrengt. Dit geld wordt vervolgens besteed aan het werk van de orde. Het gevaar echter is dat omdat de beslissing op afstand wordt genomen, er weinig betrokkenheid bestaat met de lokale situatie. Dat kan tot gevolg hebben dat voor een herbestemming wordt gekozen die niet gedragen wordt door de lokale gemeenschap. Gelukkig is er grote betrokkenheid van de kloosterlingen bij hun kasteel en zoeken zij graag een geschikte herbestemming, het liefst een die aansluit bij de doelstellingen van de orde.

Projectontwikkelaars

Wanneer grote gebouwen en complexen moeten worden herbestemd, duurt het meestal niet lang of een reeks projectontwikkelaars heeft zich aangediend bij de verkopende partij. Vaak hebben deze projectontwikkelaars grootse plannen. Herbestemming van historische gebouwen en complexen vormt voor hen een uitdaging, waarbij het bestaande gebouw veelal wordt ingepast in nieuwe architectuur. Niet zelden is in het verleden een moderne bouwlaag toegevoegd aan een historisch monument. Dit wordt gelegitimeerd met een verwijzing naar het verleden, waarin het gebouw ook onderwerp was van aanpassingen en verbouwingen. Bij zo'n bewogen geschiedenis past heel goed het toevoegen van een nieuwe bouw- en betekenislaag.

Een dergelijke gedachte verzet zich tegen het bevrozen van een monument in haar huidige gedaante en neemt het organische karakter van een monument als uitgangspunt. Deze manier van werken past ook goed binnen het, onder Belvédèrebeleid groot geworden, credo *behoud door vernieuwing*. Op basis van dit motto vindt momenteel nieuwbouw op het terrein van kasteel Bouvigne plaats. Hier wordt gesteld dat 'de spanning tussen oude en nieuwe, meer eigentijdse, architectuur een meerwaarde betekent voor het gehele complex in beleving en gebruik'. Een tweede overtuiging was, dat de nieuwe bebouwing, die ten koste gaat van bestaande gebouwen uit verschillende periodes een verbetering van de ruimtelijke structuren zou opleve-

178 Het verouderde interieur wordt genoemd als reden voor de sloop van alle religieuze gebouwen van internaat De (Grote) Ruwenberg.

ren.¹⁷⁹ Eenzelfde proces is gaande bij De (Grote) Ruwenberg, waarbij de religieuze bebouwing is gesloopt en plaats maakt voor moderne architectuur.

Dergelijke nieuwbouw vindt vaak doorgang omdat er een zeker evenwicht moet zijn, ook volgens de monumentenzorg, tussen behoud en vernieuwing. Een gebouw moet immers wel bruikbaar blijven. Wanneer met een monumentaal pand te behoudend wordt omgesprongen, zijn hergebruik en herbestemming lastig. Het wordt moeilijker om nieuwe gebruikers te vinden die bereid zijn veel geld te betalen voor een pand waar verder weinig aan mag worden aangepast. In het ergste geval dreigt dan langdurige leegstand, wat funest is voor een gebouw. Het is met betrekking tot herbestemming dan ook in bepaalde gevallen kiezen tussen twee kwaden, zoals de Rijksdienst aangeeft: behoud van een kloosterkasteel in zijn volledige gedaante maar bedreigd door leegstand, of herbestemming die (in beperkte mate) een aantasting vormt van bepaalde historische, cultuurhistorische of architectuurhistorische waarden.¹⁸⁰

Proces: veel verschillende partijen

Bij een herbestemmingproces zijn veel verschillende partijen betrokken die elk hun eigen belangen hebben. Gebrek aan communicatie is vaak een probleem. Een gevolg van het vaak ingewikkelde herbestemmingproces is enerzijds dat gebouwen soms langdurig leeg staan. Hierdoor kan een monument snel in toestand verslechteren. Anderzijds is er het gevaar dat, wanneer de verschillende partijen er niet uitkomen, concessies worden gedaan die ten koste gaan van het monument en een aantasting betekenen voor bepaalde onderdelen van het kloosterkasteel.

6.4 Punten voor de toekomst

Het voorgaande toont aan dat in het geval van de kloosterkastelen een klein onderdeel van deze complexen wordt beschermd als Rijksmonument. Over het algemeen begint en eindigt die bescherming bij het voormalige kasteel of buitenhuis. Dit past bij de opvattingen over monumentenzorg in de jaren tachtig en negentig, waarbij de focus lag op het beschermen van de in de eerste selectieronde aangewezen Rijksmonumenten van vóór 1850. De objectgerichtheid die zo kenmerkend was voor de monumentenzorg is wel veranderd. Nu ligt de aandacht meer op het grotere geheel van historische structuren en waardevolle ensembles.¹⁸¹ Hierdoor ontstond meer samenwerking met de bij de ruimtelijke ordening en planologie betrokken overheidsorganen op zowel gemeentelijk, provinciaal als landelijk niveau. Binnen de Monumentenzorg groeit de aandacht voor monumenten die geen Rijksmonument zijn, maar eventueel een status als gemeentelijk of provinciaal monument hebben. Ook de ‘nieuwe’ monumenten van na 1850 krijgen meer aandacht.¹⁸²

Vanaf eind jaren tachtig werd het begrip *biografie* populair binnen de erfgoedsector.¹⁸³ Toegepast op onder andere het gebouwde erfgoed groeide de waardering voor de historische gelaagdheid die in een gebouw besloten ligt. Er kwam een einde aan het idee dat er zoiets bestond als de ‘oorspronkelijke’ toestand van een monument. Een gebouw verandert voortdurend en het wegpoetsen van al die verschillende bouwlagen tast de biografie van een gebouw aan. Als gevolg van deze en andere hierboven genoemde ontwikkelingen kwam binnen de monumentenzorg steeds meer aandacht voor de context van een monument, ensembles van gebouwen, de groene structuren die een belangrijk samenspel met het gebouwde erfgoed vormen, ruimtelijke structuren en de historische gelaagdheid van een monument.

Veranderingen binnen de Monumentenzorg staan evenmin stil. Het project *Modernisering van de Monumentenzorg* dat in 2007 van start is gegaan is gericht op een sterkere gebiedsgerichte benadering binnen de Monumentenzorg en gaat tevens dieper in op de vraagstukken rond herbestemming.¹⁸⁴

179 Dit citaat is afkomstig uit een door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant opgesteld advies over een aanvraag voor een Monumentenvergunning zoals gesteld in artikel 16 lid 2 van de Monumentenwet. Gedateerd 24 januari 2007. Zie Panddossier RACM, gemeente Breda, voor kasteel Bouvigne: brief van de Gemeente Breda aan het Waterschap Brabantse Delta, gedateerd op 26 juni 2007.

180 Gesprek met mevrouw Cornelissen-Bakker van de RACM.

181 Hupperetz / Erfgoed NU, 2008: 18. Hoewel vanaf 1969 de ruimtelijke ordening binnen de Monumentenzorg zijn intrede deed had dit in eerste instantie voornamelijk betrekking op de mogelijkheid tot het aanwijzen van dorpen of steden tot Beschermd Dorp- of Stadsgezicht.

182 Nelissen e.a., 1996: 22-35.

183 Pomian, 1990: 65-79.

184 Hupperetz / Erfgoed NU, 2008: 7 en 13.

Deze veranderende ideeën en opvattingen over de inhoud en het bereik van de Monumentenzorg hadden en hebben uiteraard invloed op de bescherming van monumenten in Nederland. Wat precies als onderdeel van een (Rijks)monument beschermd wordt, verandert dus ook voortdurend. Om voor bescherming in aanmerking te komen moet er eerst een zekere waardering voor het erfgoed zijn. Zoals blijkt uit de laatste twee hoofdstukken zijn al deze ontwikkelingen terug te zien in de omgang met kloosterkastelen. Dit betekent dat de wijze waarop met de kloosterkastelen wordt omgegaan tijdgebonden is en dat keuzes die nu worden gemaakt over behoud en bescherming, in de toekomst heel anders kunnen worden beoordeeld. Het zal niet voor het eerst zijn dat de sloop van gebouwen jaren later, als gevolg van een groter historisch inzicht of een algemene smaakverandering, alsnog wordt betreurd. Denk daarbij aan de vele in onbruik geraakte stadsmuren en –poorten en fabrieken die werden gesloopt.

Dit alles betekent dat er zorgvuldiger met de kloosterkastelen zou moeten worden omgegaan om te voorkomen dat deze bijzondere monumenten, als gevolg van ad hoc genomen beslissingen, verloren gaan. Zoals al is aangegeven is er nog onvoldoende achtergrondkennis over de bouwhistorische en cultuurhistorische ontwikkeling van deze monumenten, waardoor wij het kloosterkasteel nog onvoldoende op waarde kunnen schatten. Op dit moment wordt met name de religieuze bebouwing op de kasteelterreinen ondergewaardeerd.

Helaas is gebleken dat bescherming van de kloosterkastelen op dit moment nog ontoereikend is. De verschillende instrumenten ter bescherming van monumenten vanuit de Rijksdienst blijken nog te zeer gericht op het behoud van het historische kasteelterrein of de buitenplaats. Weliswaar is daarbinnen aandacht voor het grotere geheel van gebouw en tuinaanleg, inclusief ornamenten en andere kleine objecten, de religieuze gebouwen vallen meestal buiten deze bescherming. Binnen de Rijksdienst bestaat nog onvoldoende oog voor het unieke karakter van de kloosterkastelen, die zowel kasteel en buitenplaats als religieus erfgoed zijn. Deze kennis en dit bewustzijn ontbreken ook op gemeentelijk en provinciaal niveau, waar veel beslissingen over behoud en herbestemming van de monumenten worden genomen.

Daarom moet beleid ten aanzien van het behouden van kloosterkastelen in het geval van herbestemming vooral gericht zijn op het verkrijgen van meer kennis over dit fenomeen. Bouwhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek naar kloosterkastelen in heel Nederland geeft inzicht in de ontwikkeling van deze gebouwen en de historische achtergrond waartegen dit gebeurde. Meer begrip voor dit erfgoed, zeker op gemeentelijk niveau, kan enkele van de hierboven genoemde bedreigingen terugdringen. Sommige van deze gevaren zijn inherent aan ieder herbestemmingsproces. Ook blijkt dat ideeën over wat de juiste omgang met erfgoed is, nogal aan verandering onderhevig zijn. Er is niet één goede manier om met kloosterkastelen om te gaan. Het gaat er vooral om ervoor te zorgen dat op het moment dat keuzes ten aanzien van kloosterkastelen worden gemaakt, dit weloverwogen en op basis van voldoende achtergrondkennis en inzicht gebeurt. Een beleid gericht op het vergaren van meer kennis kan hieraan bijdragen.

Meer kennis kan bijdragen aan de waardering van de kloosterkastelen als unieke gebouwen en daarmee aan meer lokaal draagvlak. Daarmee kunnen gemeentebesturen krachtiger optreden voor het behoud ervan. Een groter bewustzijn van de waarde van de gebouwen zal er waarschijnlijk ook voor zorgen dat erfgoeddeskundigen sneller worden betrokken in herbestemmingprocedures. Meer kennis stimuleert ook een bewustere omgang met het interieur van kloosterkastelen. Behoud zou niet alleen betrekking moeten hebben op bescherming van het casco, maar ook op de eventueel waardevolle religieuze interieurs van de kloosterkastelen.

Kortom: beleid ten aanzien van kloosterkastelen zou, door middel van meer kennis en een bewustwordingsproces onder overheden, publiek en erfgoedinstanties over de waarde van deze

monumenten moeten bijdragen aan het in stand houden van het unieke hybride karakter dat hen eigen is. Voorlopig moet terughoudend worden besloten tot sloop. De bijzondere historische gelaagdheid zou in het geval van herbestemming zo veel mogelijk intact moeten worden gelaten. Alleen mét alle bouw- en betekenislagen vormen kloosterkastelen een weerspiegeling van een bijzondere (internationale) kloostergeschiedenis en een algemeen veranderende omgang met elitewoningen – kasteelterreinen en buitenplaatsen- in de loop der tijd.

De huidige herbestemming van kloosterkasteel Mariënkroon (Onsenoort) zou als voorbeeld kunnen dienen van een goede herbestemming. Hier is veel aandacht voor de gelaagdheid van het terrein en het gebouwencomplex. Juist de religieuze laag wordt door verschillende partijen als waardevol ervaren. Zowel de geschiedenis van het kasteel en de voormalige buitenplaats, als het religieuze gebruik van het terrein als klooster krijgen in de herbestemming aandacht en vormen samen het uitgangspunt voor de actuele veranderingen die op het terrein plaatsvinden.

7 ■ Actueel beleid voor kloosterkastelen

Eckart.
Detail uit schilderij, gesigeneerd 'Riekus 20 nov 2003'.

Op basis van de informatie in bovenstaande hoofdstukken zal in dit hoofdstuk concreet worden ingegaan op de verschillende aspecten waarmee in een beleid ten aanzien van kloosterkastelen rekening zou moeten worden gehouden. Wat zouden de algemene uitgangspunten moeten zijn voor behoud en/of herbestemming van kloosterkastelen? Vervolgens wordt bekeken welke algemene lijnen aan de grondslag van het beleid zouden moeten liggen. In paragraaf 7.3 zal worden ingegaan op de vraag of al de kloosterkasteel behouden zouden moeten worden, of dat de instandhouding van een selectie van interessante voorbeelden voldoende zou kunnen zijn. En wat zouden in dit laatste geval de selectiecriteria kunnen zijn?

7.1 Is een beleid voor kloosterkastelen nodig?

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat monumentenzorg met name op landelijk en provinciaal niveau zeer algemeen geformuleerd is en dat er weinig aandacht bestaat voor de verschillende typen monumenten (kastelen, kloosters, molens etc.). Een apart beleid voor deze groepen bestaat niet. Het 'beleid' vanuit de Rijksdienst ten aanzien van religieus erfgoed of kastelen en buitenplaatsen is min of meer in de praktijk tot stand gekomen. Algemene lijnen over de herbestemming van religieus erfgoed zijn er bijvoorbeeld wel, maar deze staan (nog) niet op papier. Hetzelfde geldt in grote mate voor het beleid ten aanzien van kloosters op kastelen en buitenhuizen.

Al met al betekent dit, dat met betrekking tot de bescherming en instandhouding van kloosterkastelen geen duidelijk beleid of instrument bestaat dat in het geval van herbestemming kan worden aangesproken. De enige beleidsmatig vastgestelde vorm van bescherming heeft betrekking op het behoud van buitenplaatsen wiens aanleg dateert van vóór 1850. Als gevolg daarvan worden veel kloosterkastelen na het einde van hun religieuze gebruik aangewezen als Historische Buitenplaats, met de daaraan verbonden subsidies en financiële faciliteiten. De bescherming van de religieuze bebouwingen die later aan het kasteel of buitenhuis zijn toegevoegd valt er echter buiten, met als gevolg dat deze gebouwen in de praktijk kunnen worden gesloopt. Kloosterkastelen blijken waardevolle objecten, die als gevolg van actuele herbestemmingprocedures gevaar lopen om te verdwijnen. Gebrek aan kennis en het ontbreken van een duidelijk beleid dragen er aan bij dat ze worden bedreigd. Daarmee is de vraag of er behoefte is aan beleid ten aanzien van kloosterkastelen beantwoord.

Vervolgens was er de vraag hoe zo'n specifiek beleid ter bescherming en herbestemming van kloosterkastelen eruit zou kunnen zien. Deze vraag laat zich lastiger beantwoorden omdat gebleken is dat ieder kloosterkasteel een unieke ontwikkeling heeft doorgemaakt. Dat maakt dat de gebouwen onderling behoorlijk kunnen verschillen in architectuur, plattegrond en ligging. Een algemeen beleid zou ruimte moeten bieden aan deze verscheidenheid. Algemene uitgangspunten zouden vervolgens per object verder moeten worden ingekleurd en uitgewerkt, zodat bescherming en herbestemming aansluiten op de karakteristieke eigenschappen van ieder afzonderlijk kloosterkasteel. Het gaat er dan ook om belangrijke uitgangspunten te formuleren die als basis zouden moeten dienen in de omgang met en herbestemming van kloosterkastelen, zodat keuzes gemaakt op basis van deze uitgangspunten weloverwogen tot stand kunnen komen.

7.2 De algemene lijnen voor beleid

De algemene lijnen van een beleid ter bescherming van kloosterkastelen zouden uiteraard de overkoepelende karakteristieke eigenschappen van kloosterkastelen als uitgangspunt moeten nemen. Dat betekent in elk geval dat juist het hybride karakter van kloosterkastelen (kasteel én

klooster) beschermd zou moeten worden en dat die elementen die verwijzen naar het religieuze gebruik van het gebouw niet gemakkelijk gesloopt mogen worden. In het geval van herbestemming moet behoud van deze religieuze elementen het streven zijn. Met dit in het achterhoofd is het belangrijk om te bekijken vanuit welke perspectieven de kloosterkastelen gewaardeerd zouden kunnen worden. Er zijn vier verschillende uitgangspunten van waardering geformuleerd die samen als verschillende argumenten voor behoud van kloosterkastelen kunnen worden beschouwd.

Esthetische waardering

Een esthetische waardering van kloosterkastelen heeft betrekking op de schoonheid van de gebouwen als geheel of de afzonderlijke onderdelen van het complex, eventueel in combinatie met de tuin- of parkaanleg. Schoonheid vormt een van de drie wettelijke criteria op basis waarvan gebouwen en tuinen worden beschermd als Rijksmonument. Het gevaar met deze waardering is dat schoonheid een nogal subjectief begrip is dat op veel verschillende manieren geïnterpreteerd en uitgelegd kan worden. Met betrekking tot kloosterkastelen kan een esthetische waardering betrekking hebben op het samenspel van gebouwen en tuin, die samen een aantrekkelijk geheel vormen en waarbij zowel het buitenhuis als de latere religieuze toevoegingen bijdragen aan de schoonheid van dat geheel. De esthetische waarde kan ook meer objectgericht zijn, waarbij bijvoorbeeld de architectuur waarin een gebouw is opgetrokken hoog gewaardeerd wordt. Hetzelfde kan gelden voor bijzondere tuinarchitectuur. Een gebouw is dan op zichzelf interessant of ‘mooi’, terwijl het geheel van gebouwen dat niet hoeft te zijn.

In de esthetische waardering zijn overigens twee verschillende uitgangspunten waar te nemen. Bij een ‘verrommeld’ kasteelterrein wordt het ‘oorspronkelijke’ terrein van vóór de religieuze herbestemming als uitgangspunt genomen. Dan kan de religieuze laag gemakkelijk als een aantasting worden beschouwd van de oorspronkelijke, esthetisch hoger gewaardeerde, situatie. In het geval van op de afzonderlijke gebouwen gerichte waardering, wordt de religieuze bebouwingslaag meegenomen in de waardering, met als mogelijkheid dat de religieuze toevoegingen zelf als esthetisch waardevol kunnen worden ervaren.

Op basis van deze twee uitgangspunten in de esthetische waardering zou als het ware een onderscheid kunnen worden gemaakt in een *bedoeld* en *onbedoeld* esthetisch effect. De schoonheid van de meeste religieuze bebouwing of van aangelegde kloostertuinen en siertuinen, behoort als ‘mooi’ te worden ervaren en is dus door de religieuzen zo *bedoeld*. Deze schoonheid verwijst naar het hogere, het goddelijke en wordt meestal ook door niet-religieuzen als ‘mooi’ ervaren.

Een onbeoogd effect kan daarentegen zijn, dat deze op zichzelf prachtige nieuwbouw detoneert met de reeds aanwezige gebouwen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij kasteel Gemert, waar de in 1935 aangelegde kapel de symmetrische architectuur van het hoofdgebouw aantast. Naast een bedoeld kan er ook een *onbedoeld* esthetisch waardevolle situatie tot stand komen op een kasteelterrein. Bijvoorbeeld wanneer de religieuze nieuwbouw op een dat terrein juist wél als een bijzondere toevoeging aan de reeds aanwezige kasteelbebouwing kan worden beschouwd. In zo’n geval vormt het organisch gegroeide kloosterkasteel een onbeoogd esthetisch waardevol geheel dat per toeval tot stand is gekomen.

De kwaliteit van de architectuur waarin de aanbouw en nieuwbouw op de kasteelterreinen is uitgevoerd verschilt onderling sterk. Wanneer een kloosterkasteel moest worden uitgebreid betekende dit simpelweg dat een nieuwe vleugel of een nieuw gebouw werd opgetrokken op een plek die nog onbebouwd was en in een bouwstijl die op dat moment gangbaar was binnen de religieuze bouwkunst. Hierdoor ontstonden complexen die uit een eclectische mix van verschillende bouwstijlen bestonden. Die stijlen liepen uiteen van ‘in de stijl van het kasteel’ via

neorenaissancestijl of neogotiek tot een ondefinieerbare stijl. Deze verscheidenheid in architectuurstijlen maakt de huidige waardering van een langzaam en organisch gegroeid kloosterkasteelgebouw minder eenvoudig dan de waardering van een gebouw dat in één keer en in één stijl is opgetrokken. Tegelijkertijd maakt deze mix een kloosterkasteel juist zo interessant, omdat hierin de historische gelaagdheid en de geschiedenis van het gebouw zichtbaar zijn. Dit is ook een vorm van esthetische waardering.

Een ander lastig punt in de esthetische waardering van de kloosterkastelen heeft te maken met de steeds veranderende smaak. Wat als schoonheid en als ‘mooi’ wordt ervaren verandert voortdurend en is ook van invloed op de waardering van architectuurstijlen. Zo kon het gebeuren dat de neogotiek lange tijd niet werd gewaardeerd. De smaak is veranderd en de waardering van de neogotiek is gegroeid. Gebouwen in deze architectuurstijl vallen nu onder monumentenzorg. De steeds veranderende esthetische waardering van architectuur maakt dat het lastig is om objectieve en op de toekomst gerichte keuzes te maken over wat wel en wat niet behouden zou moeten worden. De actuele tendens om de religieuze gebouwen van een kloosterkasteel te slopen, zou in de toekomst dan ook best eens kunnen worden betreurd.

Een esthetische waardering van kloosterkastelen blijkt gevaarlijk, omdat smaak subjectief en tijdgebonden is. Er zou daarom uitgegaan moeten worden naar objectieve of in ieder geval intersubjectieve onderbouwing van de esthetische kwaliteiten, of het gebrek daaraan. Te denken valt aan factoren als architectuurstijl, ruimtelijke kwaliteiten en het samenspel van kasteel en religieuze bebouwing. Op die manier worden keuzes in elk geval gefundeerd genomen. Wanneer de religieuze bebouwing op het kasteelterrein of de buitenplaats als smaakvol wordt ervaren, lijkt haar behoud te zijn veilig gesteld. Maar zelfs dan kan sloop plaatsvinden omdat men het kasteel weer het liefst in haar ‘oorspronkelijke’ staat terug wil brengen. Hoe mooi de religieuze bebouwing dan ook is, vaak moet deze dan alsnog wijken.

Functionele waardering

In het geval van een functionele waardering zou moeten worden gelet op de mogelijkheden van een kloosterkasteelcomplex voor toekomstig hergebruik. Herbestemming van een dergelijke gebouwencomplex vormt in economisch opzicht de beste voorwaarde voor behoud; ergens moeten immers de financiële middelen vandaan worden gehaald die dit behoud mogelijk maken. In functioneel opzicht zijn er voor kloosterkastelen voldoende mogelijkheden van hergebruik. Tot nog toe behoren het gebruik als bedrijfsruimte, conferentie- en opleidingscentrum, onderkomen voor een woongemeenschap, hotel en appartementencomplex tot de mogelijkheden. Een kloosterkasteel kan in het bijzonder geschikt worden geacht voor dergelijke herbestemmingen omdat het complex al is ingericht voor een grote groep mensen. Zaken als grote aantallen slaapvertrekken met sanitaire voorzieningen, optimale ontsluiting (gangen), centrale voorzieningen (ruime eetzaal, keukens, spoelkeukens) zijn meestal al aanwezig. Ook de aparte bijgebouwen en de landelijke omgeving kunnen als een meerwaarde worden beschouwd, aansluitend bij dergelijke bestemmingen.

Het is bij deze vormen van hergebruik met name van belang dat nieuwe gebruiksfuncties de grote hoeveelheden ruimte, die voor de kloosterkastelen zo kenmerkend is, benutten. Omdat het echter in veel gevallen gaat om hoofdgebouw en bijgebouwen zouden in de kloosterkastelen ook meerdere functies naast elkaar kunnen worden ondergebracht. Enerzijds vormt de omvang van de kloosterkastelen in die zin een pluspunt, anderzijds is in het verleden ook gebleken dat die omvang juist een struikelblok kan zijn. Herbestemming van grote complexen die vaak ook nog zijn opgetrokken in een uitgesproken architectuur, is altijd lastig en sloop van de omvangrijke (niet beschermde) bebouwing bleek vaak de eenvoudigste oplossing. Het ‘probleem’ van herbestemming werd daarmee gereduceerd tot het vinden van een nieuwe functie voor het als Rijksmonument beschermde gedeelte.

Sloop van onderdelen van een kloosterkasteel zou in de toekomst voorkomen moeten worden. Willen we zorgen dat kloosterkastelen in de toekomst behouden blijven dan moet het streven zijn om alle bebouwing door middel van herbestemming te behouden en te beschermen, dus ook de religieuze bebouwing. Het blijkt helaas nog steeds lastig om geschikte eigenaren te vinden die financieel in staat is om zo'n groot complex op te kopen en te hergebruiken. Zeker wanneer dit hergebruik moet aansluiten bij de aanwezige bebouwing, waardoor er beperkingen zijn op de mogelijkheid tot verbouwingen en sloop. Een extra uitdaging vormen de kapellen met hun bijzondere architectuur en interieur. De samenhang tussen vorm en functie die voor deze gebouwen kenmerkend is zou in het geval van herbestemming zo veel mogelijk behouden moeten blijven, maar dit betekent dat er beperkingen zitten aan wat wel en niet mogelijk is als het gaat om hergebruik.

Ook het interieur van de religieuze bebouwing kan zeer specifiek zijn, passend bij een bepaalde functie, zoals die van internaat of verzorgingstehuis. Een dergelijke inrichting kan in geval van herbestemming problemen opleveren wanneer het de nieuwe eigenaar verboden is om een dergelijk interieur aan te passen of geheel te vervangen. Een oplossing zou zijn dat de meest karakteristieke elementen uit het interieur worden behouden in het nieuwe interieur. Zo wordt verwezen naar het religieuze verleden van een kloosterkasteel zonder dat dit vernieuwing en hergebruik in de weg hoeft te staan.

Historische waardering

De historische waardering van de kloosterkastelen is gericht op de vraag: welke geschiedenis gaat er achter de gebouwen schuil? Is die zo interessant dat de kloosterkastelen behouden moeten worden? Deze benadering is dus minder pragmatisch dan de functionele waardering. Het antwoord op deze vraag is vanuit een historische waardering gebaseerd op de geschiedenis die de kloosterkastelen weerspiegelen. Deze geschiedenis speelt zich af op internationaal, nationaal, provinciaal, regionaal en lokaal niveau, afhankelijk van welk onderdeel van deze geschiedenis wordt belicht. Zoals uitgelegd in hoofdstuk drie heeft de antiklerikale politiek in Duitsland, Frankrijk en België ervoor gezorgd dat Nederland in de negentiende en twintigste eeuw een toevluchtsoord werd voor buitenlandse kloosterorden en congregaties, die door het vijandige klimaat uit hun moederland waren gevlucht en met name in Limburg en Noord-Brabant een (tijdelijk) onderkomen vonden. De invloed van de komst van deze religieuzen op regionaal en lokaal niveau was vaak zeer duidelijk merkbaar, denk aan hun aandeel in onderwijs en zorg. Het was de lokale bevolking die hiervan profiteerde. Over het algemeen werden de religieuzen dan ook door de gemeenschap verwelkomd. Deze religieuze geschiedenis komt tot uitdrukking in de kasteelterreinen en buitenplaatsen die als nieuwe onderkomens voor deze (gevluchte) religieuzen gingen functioneren. In de bewonersgeschiedenis van kasteel of buitenhuis vormt de aanwezigheid van de religieuze bewoners dan ook een belangrijke periode. Kloosterkastelen zijn als het ware de materiële sporen van dit immateriële herinneringslandschap.¹⁸⁵

De kloosterkastelen laten de veranderende opvattingen over gebruik van kastelen en buitenplaatsen zien en hun plek in de cultuur van de elite. Het feit dat de kloosterkastelen werden verkocht, verhuurd, of geschonken aan religieuzen zegt iets over hoe op dat moment met deze monumenten werd omgegaan. In het verlengde daarvan kunnen op basis van de ontwikkeling die de gebouwen vervolgens doormaakten conclusies worden getrokken over de waardering voor en de omgang met historische gebouwen. Er was immers nog geen sprake van een wettelijke bescherming voor monumenten, met als gevolg dat er probleemloos kon worden gebouwd en verbouwd aan en naast de kastelen en buitenhuizen. Iets wat nu niet meer mogelijk zou zijn. Dit betekent dat kastelen en buitenplaats destijds nog niet de huidige waardering als monument hadden die ze nu hebben. In een onderzoek naar de status van kastelen en buitenplaatsen door de tijd heen zou de religieuze herbestemming dus een interessant onderdeel kunnen zijn.

185 Een herinneringslandschap bestaat uit immateriële sporen van het verleden, in de vorm van herinneringen en uit materiële sporen, de tastbare overblijfselen van het verleden.

Het werpt tevens licht op de historische ontwikkeling in de waardering van herbestemming van monumenten. Kloosterkastelen zijn kortom interessant als studieobject vanuit de kastelenstudies en erfgoedstudies maar ook vanuit de religieuze geschiedenis.

Al met al zouden de kloosterkastelen dus om verschillende redenen als historische documenten moeten worden behouden. Deze verschillende invalshoeken binnen de historische waardering vormen gezamenlijk een sterk argument voor het behoud van de volledige gelaagdheid van de kloosterkastelen. Op het moment dat een van de bouwlagen wordt weggepoetst, wordt ook een betekenislaag uit het gebouw verwijderd, waarmee de waarde van het gebouw als historisch document afneemt. De biografie van het gebouw wordt met de verwijdering van een bebouwingsslaag immers aangetast.

Erfgoed waardering

Vanuit het erfgoedrespectief worden de kloosterkastelen gewaardeerd als overblijfselen uit het verleden, die als bijzondere artefacten behouden zouden moeten worden. Deze strijd tegen het verdwijnen wordt ook wel de *verdwijndiscours* genoemd, en vormt een onmisbaar onderdeel in het proces waarin objecten of gebouwen *erfgoed* worden.¹⁸⁶ Op het moment dat de kloosterkastelen dreigen te verdwijnen gaan de alarmbellen rinkelen en staan opeens allerlei mensen op, die pleiten voor het behoud van die gebouwen. De reden dat de kloosterkasteelcomplexen behouden zouden moeten worden verschilt vaak per partij, maar heeft altijd te maken met de onvervangbaarheid van een gebouw of object en de bijzondere symbolische waarde die een groep mensen eraan toekent.

Een waardering van gebouwen als erfgoed heeft met dit proces van betekenisgeving te maken. De actuele herbestemming van kloosterkasteel Gemert vormt een mooi voorbeeld van allerlei verschillende partijen die zich op de een of andere manier inzetten voor het behoud van dit kloosterkasteel. De redenen dat de partijen het kloosterkasteel willen behouden verschillen onderling. Zo zijn er de religieuze eigenaren die uiteraard nauw verbonden zijn met hun kloosterkasteel, waar zij wellicht hun hele leven, of een belangrijk deel van hun leven, doorbrachten en waar broeders of zusters begraven zijn. Voor zo'n orde of congregatie vormt een kloosterkasteel de thuisbasis en soms zelfs het moederhuis van de hele Nederlandse afdeling van een congregatie, zoals in het geval van Gemert. Tegelijkertijd is er de lokale bevolking, die een kloosterkasteel regelmatig als haar eigendom beschouwt. Zo'n gebouw bevindt zich immers vaak al eeuwen lang in het dorp en soms is het dorp zelfs als gevolg van de aanwezigheid van het kasteel ontstaan. Daardoor vormt zo'n kloosterkasteel een belangrijk onderdeel van de lokale identiteit. Zeker wanneer lokale bewoners in herinnering met het kloosterkasteel verbonden zijn, bijvoorbeeld omdat ze er nog naar school zijn geweest of omdat ouders er in het verzorgingstehuis hebben gewoond, kunnen de gemoederen hoog oplopen wanneer het gebouw wordt bedreigd. Zowel de religieuzen als de lokale dorpsbewoners kennen dus hun eigen betekenis toe aan het kloosterkasteel, dat voor hen een belangrijke symboolwaarde heeft. De kloosterkasteelcomplexen vertegenwoordigen dan ook belangrijke groepswaarden die een grote rol spelen in de identiteit van enerzijds de religieuzen en anderzijds de lokale bevolking.¹⁸⁷ Juist dit gevoel van verbondenheid van groepen mensen aan met gebouw zorgt ervoor dat een gebouw als erfgoed beschermd wordt.

Naast zijn rol als betekenisdrager van gedeelde herinnering en identiteit komt uit het voorbeeld van Gemert ook nog een andere betekenis van erfgoed naar voren, namelijk die als toeristische bezienswaardigheid.¹⁸⁸ Robert Shannan Peckham verwijst in de inleiding van het boek *Rethinking Heritage* naar de industrie die achter het erfgoedtoerisme schuil gaat en de verschillende partijen die als onderdeel van die industrie betrokken zijn bij het in stand houden, managen en 'vieren' van erfgoed. Dit is geen onschuldige business, want al deze instanties hebben hun eigen

186 Rooijackers, 2005: 207.

187 Ibidem: 212.

188 Peckham, 2003: 1-13.

ideeën over en intenties met het erfgoed en kennen op die manier in de omgang met erfgoed hun eigen betekenissen aan een object, gebouw of plek toe. De kloosterkastelen vormen voor sommige gemeenten een belangrijke toeristische attractie en daarmee een economische inkomstenbron.

Keuzes die vanuit de gemeente worden gemaakt ten aanzien van het behoud van kloosterkastelen zullen hierdoor beïnvloed worden. Het streven om nog meer bezoekers te trekken kan bijvoorbeeld gevolgen hebben voor het uiterlijk van een monument, dat terug wordt gebracht in een toestand die wellicht nooit heeft bestaan maar wel voldoet aan de verwachtingen van bezoekers. De authenticiteit van het monument wordt daarmee aangetast. Vanuit de monumentenzorgsector is de bedreiging ten aanzien van kloosterkastelen, zoals eerder vermeld, te vinden in de keuzes die worden gemaakt over wat wel en wat niet wordt beschermd. De betekenis die zij in het verleden aan de kloosterkastelen toekenden was overwegend gericht op de voormalige functie als kasteel of buitenplaats, met als gevolg dat deze complexen als zodanig werden beschermd en behouden. Anderzijds kan een waardering als erfgoed ook positieve gevolgen hebben. Om de belevingswaarde van erfgoed niet aan te tasten kan bijvoorbeeld door gemeente en provincie besloten worden om bebouwing in de directe omgeving van een monument te weren. Een waardering van kloosterkastelen vanuit erfgoedperspectief is een complexe zaak waarbij veel verschillende partijen betrokken zijn die allemaal vanuit eigen perspectief betekenis toekennen aan het gebouw. Een waardering als erfgoed is dan ook nooit vanzelfsprekend en voortkomend uit de kloosterkastelen zelf, maar komt tot stand door de mensen die zich bij kloosterkastelen betrokken voelen. Ook de bescherming en instandhouding van erfgoed gaat als gevolg van de verschillende betrokken partijen altijd gepaard met een complex politiek krachtenspel waarbij verschillende betekenissen aan een site kunnen worden toegekend.

Er zijn zoals we zagen bij de herbestemming van kloosterkastelen verschillende partijen betrokken, waaronder verschillende gemeentelijke organen, de provinciale overheid en de Rijksdienst. Maar ook historische verenigingen, heemkundekringen en andere stichtingen binnen de plaatselijke, regionale en landelijke erfgoedsector springen in geval van bedreiging op de bres voor behoud van een monument. Ook hier speelt het verdwijndiscours weer een rol in het creëren van erfgoed, want ook deze verschillende partijen kennen verschillende betekenissen toe aan kloosterkastelen die volgens hen om verschillende redenen behouden zouden moeten worden. Zo zet de Rijksdienst zich in voor behoud van kloosterkastelen als Complex Historische buitenplaats, waakt de Nederlandse Kastelenstichting voor behoud van het kasteel, kasteelterrein of buitenplaats en ziet de lokale overheid in het kloosterkasteel mogelijkheden om haar lokale identiteit te versterken.

Op het moment dat kloosterkastelen als erfgoed gewaardeerd worden, om welke reden dan ook, betekent dit dus nog niet dat daarmee ook de bescherming van het terrein is gegarandeerd. Niets is immers zo veranderlijk als een monument en dat is zeker in het geval van kloosterkastelen gebleken. Het feit dat bijvoorbeeld in het geval van Gemert, een kloosterkasteel als historische buitenplaats wordt beschermd, heeft gevolgen voor de niet-beschermden religieuze laag. Zo zouden er in Gemert stemmen op gaan die pleiten voor de sloop van alle religieuze bebouwing, om vervolgens terug te keren naar de oorspronkelijke staat van het kasteel van voor de komst van de jezuïeten.¹⁸⁹ Ook wanneer besloten zou worden dat vanaf nu de kaasstolp over het gebouw zou worden gezet, zou dit tot gevolg hebben dat de natuurlijke ontwikkeling van het gebouw wordt gestopt, wat ook als een ingreep kan worden beschouwd.

Kortom; een gebouw of object is dus nooit intrinsiek erfgoed, maar wordt tot erfgoed gemaakt.¹⁹⁰ In het geval van kloosterkastelen is dit proces nog in volle gang, en ook dit onderzoek zal hieraan een bijdrage leveren. De vraag om wiens erfgoed en wiens identiteit het draait in deze productie van erfgoed is daarbij van groot belang. Door de betekenissen die verschillende

189 Deze informatie werd door de gids gegeven tijdens een rondleiding door kasteel Gemert op 25 oktober 2008.

190 Van der Laarse, 2005: 4-6.

groepen mensen aan een kloosterkasteel toekennen worden deze gebouwen betekenisdragers, waaraan de collectieve herinnering van een groep wordt gekoppeld.¹⁹¹ Helaas kunnen de verschillende betekenissen die aan kloosterkastelen worden toegekend onderling met elkaar in conflict komen. Wanneer behoud van de voormalige buitenplaats voorop staat, en als gevolg daarvan de religieuze bebouwing wordt gesloopt, dan verdwijnt de religieuze betekenis van het kloosterkasteel om ruimte te bieden aan de voormalige betekenis als buitenplaats.

Uit de casussen Croy en De (Grote) Ruwenberg is gebleken dat in het verleden vaak de betekenis van het kloosterkasteel als kasteel of buitenplaats de overhand had. Alleen de onderdelen die deel uitmaakten van kasteel of buitenplaats werden als Rijksmonument beschermd als erfgoed. Mede dankzij de monidige religieuze eigenaren, de actieve lokale bevolking én de veranderende ideeën over de waarde van het behoud van de historische gelaagdheid in een gebouw, wordt tegenwoordig steeds vaker ook de religieuze bebouwings- en betekenislaag als erfgoed beschouwd.

7.3 Een representatieve selectie

Bovenstaande waarderingen zouden in een beleid voor kloosterkastelen moeten terugkomen en als basis voor behoud en bescherming moeten dienen. Het is daarbij de vraag of het beleid gericht zou moeten zijn op de in stand houding van alle kloosterkastelen in Nederland. Het lijkt een wensdroom dat er voldoende financiële middelen gevonden kunnen worden al deze objecten te behouden en er een nieuwe bestemming voor te vinden. Dat betekent kiezen. Voor keuzes zijn criteria noodzakelijk. Ieder kloosterkasteel kent een specifieke ontwikkelingsgeschiedenis en beschikt als gevolg daarvan over een unieke culturele biografie. De mate waarin die biografie in de gebouwencomplexen zichtbaar is en ook de kwaliteit van de bebouwing verschilt echter sterk. Op basis van dit onderzoek naar kloosterkastelen in Noord-Brabant is gebleken dat niet alle objecten en terreinen in dezelfde mate door het religieuze gebruik zijn beïnvloed. Het ene kasteelterrein of buitenplaats is in de loop der tijd door de kloosterorde of congregatie veel sterker veranderd en aangepast aan het nieuwe gebruik dan het andere kasteel. Zoals al eerder is aangegeven verschillen ook de kwaliteit en de esthetische waarde van die uitbreidingen. En bovendien is een aantal kloosterkastelen reeds herbestemd, met als gevolg dat van het religieuze verleden in die gebouwen meestal weinig tot niets resteert. Het lijkt vooralsnog ook beter om behoud en bescherming te richten op een selectie van de meest waardevolle en interessante kloosterkastelen in heel Nederland, waarbij met name die kloosterkastelen die hun religieuze gebruik nog hebben als uitgangspunt moeten worden genomen. Het zijn immers deze kloosterkastelen waarbij de bijzondere gelaagdheid nog niet is aangetast door actuele herbestemmingen.

We gaan er daarom nu vanuit dat er een representatieve selectie zou kunnen worden gemaakt van een aantal kloosterkastelen die het behouden waard zijn. Op basis van welke selectiecriteria zou zo'n selectie dan plaats moeten vinden? En op welke punten zou het kloosterkasteel kunnen worden beoordeeld?

Criterium 1: Gaafheid

Kloosterkastelen zijn bijzonder vanwege hun hybride karakter als kasteelterrein of buitenplaats en als religieus gebouw met (gedeeltelijk) een kloosterfunctie. Behoud en bescherming zouden dan ook gericht moeten zijn op beide historische lagen, wat betekent dat in het bijzonder die kloosterkastelen moeten worden geselecteerd waarbij beide bouwlagen nog intact zijn. Op basis van dit criterium zullen die kloosterkastelen waarvan het religieuze gebruik inmiddels beëindigd is en die alweer enige tijd een andere functie hebben, waarschijnlijk niet geselecteerd worden. Gebleken is immers dat in het verleden veel van de religieuze bouwlaag werd weggepoetst,

¹⁹¹ Ibidem: 13-16.

waardoor het unieke karakter van deze gebouwen als kloosterkasteel verloren is gegaan. Er kan wel een verschil bestaan in 'gewicht' van één van beide lagen. Het klooster kan overheersen of het kasteel. Soms is een van beide lagen misschien nauwelijks nog zichtbaar. De vorm van de kloosterkastelen varieert namelijk sterk. Soms werd het klooster ondergebracht in het oude kasteel of buitenplaats, een andere keer werd hiervoor juist een apart kloostergebouw naast het kasteel of buitenhuis opgetrokken. Soms was er sprake van een ziekenhuisfunctie, soms van een school, internaat of seminarie dat in het kasteel zelf werd ondergebracht, andere keren vond hiervoor nieuwbouw plaats op het kasteelterrein. Soms werden nieuwe vleugels en uitbreidingen aan het oude kasteel of buitenhuis aangebouwd, andere keren verrees een nieuw gebouw op een grotere afstand van het hoofdgebouw.

Wanneer de gelaagdheid niet duidelijk in het kloosterkasteel herkenbaar is, is het ook lastiger te beoordelen of dergelijke kastelen voor selectie en dus bescherming in aanmerking zouden moeten komen.

Criterium 2: Regionale diversiteit en betekenis

Hoewel dit onderzoek zich richt op kloosterkastelen in Noord-Brabant is dit type gebouw in een groot deel van Nederland terug te vinden. Tot nog toe blijkt uit de landelijke inventarisatie dat alleen de provincies Drenthe en Groningen dit fenomeen niet kennen. In de rest van Nederland loopt het aanwezige aantal kloosterkastelen sterk uiteen. Het is zinvol een selectie te maken, die kloosterkastelen uit verschillende provincies omvat, zodat in de beschermde objecten de ruimtelijke spreiding en de regionale karakteristieken zichtbaar worden. De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van kloosterkastelen kunnen per regio verschillen en door die regionale verschillen te bewaren, verhoogt dat de betekenis van het verschijnsel op landelijk niveau. Door onderling te vergelijken wordt ook de meer algemene geschiedenis van de regio's duidelijk gemaakt. Deze verschillen kunnen niet alleen historisch zijn, ze kunnen ook uitdrukking hebben gevonden in architectuur, gekozen locaties, gebruikte bouwmaterialen en relatie met de omgeving.

Criterium 3: Chronologie

Zoals er verschillen in ruimtelijke zin denkbaar zijn, is het ook goed voor te stellen dat kloosterkastelen die in verschillende perioden zijn ontstaan, onderling verschillen. De tijdsvakken waarin kastelen en buitenplaatsen een religieuze herbestemming kregen, varieert. Binnen de provincie Noord-Brabant blijkt dat er grofweg drie periodes zijn waarin dit gebeurde: vóór 1840, 1840-1900 en 1900-1970. Elk van deze periodes kent zijn eigen omstandigheden en karakteristieken, die ook van invloed zijn op de kloosterkastelen. Er is weliswaar op landelijk niveau nog geen nader onderzoek uitgevoerd op dit aspect, maar het is aan te nemen dat verschillen in periodisering ook opgaan voor de rest van Nederland. Dat maakt het noodzakelijk om bij het bepalen van de selectie ook met de chronologie rekening te houden. Het verschijnsel kloosterkasteel is daarmee door de tijd te volgen.

Criterium 4: Gebruik en gebruikers

Kloosterkastelen zijn door een grote verscheidenheid aan kloosterorden gebruikt voor een breed scala van activiteiten. Om voor Nederland aan een representatieve selectie van deze categorie objecten te komen, is het nodig dat bij de keuze gelet wordt dat er van de verschillende kloosterorden gebouwen worden opgenomen, samenhangend met het verschil in gebruik. Een contemplatieve orde die zijn kloosterkasteel gebruikte om zich af te schermen van de wereld en bijna autarkisch te leven heeft een heel andere invloed op het gebouw dan een actieve groep religieuzen, die het kloosterkasteel openstelde voor de burgerij om er bijvoorbeeld onderwijs of zorg te ontvangen. Ook intrinsieke verschillen tussen kloosterorden kunnen van invloed zijn op hun onderkomen. Aan die verscheidenheid van gebruik en gebruikers moet de selectie recht doen.

Dit criterium houdt ook in, dat de aanpassingen gedaan aan het kloosterkasteel een rol spelen. Verbouwingen in bepaalde architectuurstijlen kunnen mede bepalen, of een object de moeite van het behouden waard is. Er bestaan grote verschillen in de vorm en architectuur van kloosterkastelen. Welke bouwstijlen werden gebruikt voor nieuwbouw? Zijn er algemene tendensen waar te nemen in de keuzen die ten aanzien van uitbreidingen werden gemaakt? Hoe sterk verschillen de plattegronden van de kloosterkastelen? Zijn er ook overeenkomsten? Wellicht kunnen tussen de kloosterkastelen verbanden worden gelegd. In hoeverre zijn lokale bouwstijlen, de aanwezigheid van lokale materialen of andere streekgebonden factoren van invloed op de bouwstijl en architectuur van kloosterkastelen? Wat is de kwaliteit van de afwerking van de inrichting?

Onderzoek ontbreekt er eveneens naar de rol van architecten, aannemers en de kloosterorden zelf bij de verbouwingen. Verder onderzoek waarin deze zaken worden onderzocht is dan ook wenselijk.

Bovenstaande selectiecriteria hebben als doel om tot een interessante, weloverwogen selectie te komen van kloosterkastelen die in hun volledigheid behouden en beschermd dienen te worden. Deze selectie zou in zijn verscheidenheid zo veel mogelijk van de bovenstaande criteria moeten weerspiegelen. Daarbij kan worden gekozen voor een selectie die zo sterk mogelijk de verscheidenheid van het fenomeen kloosterkastelen toont, of juist voor een selectie die de verbindende overeenkomsten tussen de kloosterkastelen toont. Omdat het aantal selectiecriteria behoorlijk groot is, blijft het voorlopig de vraag of deze punten allemaal betrokken kunnen en moeten worden in het proces. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre van al de hier boven genoemde criteria sprake is in de verschillende provincies en of deze criteria onderling met elkaar conflicteren of niet.

Herbestemming en behoud

Na het vaststellen van de selectie resteert de vraag hoé de geselecteerde kloosterkastelen in stand kunnen worden gehouden. Behoud gaat alleen in samenwerking met verschillende partijen die allereerst de waarde (ongeacht of dit esthetisch, historisch of gebruikswaarde is) van deze complexen moeten inzien. Vervolgens zal de financieel meest constructieve optie voor behoud van de kloosterkastelen waarschijnlijk een vorm van herbestemming zijn. De selectiecriteria en de waardering moeten daarin een grote rol spelen. Het mag niet zo zijn dat herbestemming die zaken aantast of vernietigt, die juist de basis voor de keuze voor behoud vormen.

Wellicht dat de aanwezige bebouwing vanuit functioneel oogpunt hergebruikt kan worden of misschien dat een waardering vanuit erfgoedperspectief een museaal of cultureel hergebruik in de hand werkt. In die zin zouden vanuit een pragmatische aanpak ook de esthetische, functionele, historische en erfgoed waarderingen als uitgangspunt voor een selectie van kloosterkastelen kunnen dienen. In dat geval vormen de mogelijkheden van waardering en de bijbehorende kansen met betrekking tot herbestemming het uitgangspunt.

Hoe meer kennis over de geschiedenis en ontwikkeling van kloosterkastelen in heel Nederland, des te steviger de basis waarop een selectieproces en een beleid ten aanzien van kloosterkastelen tot stand kunnen komen. Het zou dan ook goed zijn op basis van de huidige inventaris over de aanwezigheid van kloosterkastelen in Nederland, uitgevoerd door de Nederlandse Kastenstichting, voor alle ruim honderd kloosterkastelen een quickscan uit te voeren. Daarbij zou gelet moeten worden op de bouwhistorische kwaliteiten van de objecten en de mate waarin deze objecten zowel als kasteel of buitenplaats als religieus gebouw herkenbaar zijn. Op basis van die gegevens zou een prioritering in behoud kunnen plaatsvinden. Vervolgens zou een uitgebreider cultuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek naar de ontwikkeling en historische betekenis van kloosterkastelen in Nederland nodig zijn om de hier voorgestelde criteria aan te scherpen en daarmee tot een definitieve selectie te komen.

7.4 Herbestemming; leringen voor de toekomst

Dit inventariserende onderzoek heeft als doel het onder de aanbracht brengen en op de kaart zetten van het fenomeen kloosterkasteel met als gevolg daarvan een duidelijker beleid ter behoud en bescherming van deze monumenten. Al eerder is naar voren gekomen in dit onderzoek dat de kloosterkastelen zijn ontstaan dankzij een vroege vorm van (religieuze) herbestemming. Wat zouden wij op basis van de in dit onderzoek verkregen gegevens in het algemeen kunnen zeggen over het fenomeen herbestemming? Hoe worden in het verleden gemaakte keuzes op dit moment gewaardeerd?

Ten eerste zou moeten worden vermeld dat herbestemming tegenwoordig plaatsvindt vanuit een uiteenlopend aantal overwegingen, die veelal betrekking hebben op de cultuurhistorische waardering van een gebouw. Daarnaast zijn er economische overwegingen voor hergebruik of planologische overwegingen. Van oudsher is hergebruik van oude gebouwen overwegend om economische een normale gang van zaken geweest.¹⁹² Het bouwen van een nieuw huis was kostbaar en hergebruik van (delen van) bestaande gebouwen was een mogelijkheid om de kosten te drukken. In het geval van kloosterkastelen lijkt hergebruik van kasteelterreinen en buitenplaatsen door nog een andere praktische overweging te zijn ingegeven. Het ging hier immers om een onmiddellijke behoefte aan onderdak van overwegend uit het buitenland gevluchte religieuzen. Toevallig waren kastelen en buitenhuizen beschikbaar en omdat deze wat betreft omvang, ruimte en ligging aansloten bij de behoeften van de religieuzen bleek dit een relatief goed alternatief voor een echt kloostergebouw. Tijd en financiële middelen om deze te bouwen hadden de meeste religieuze orden immers niet.

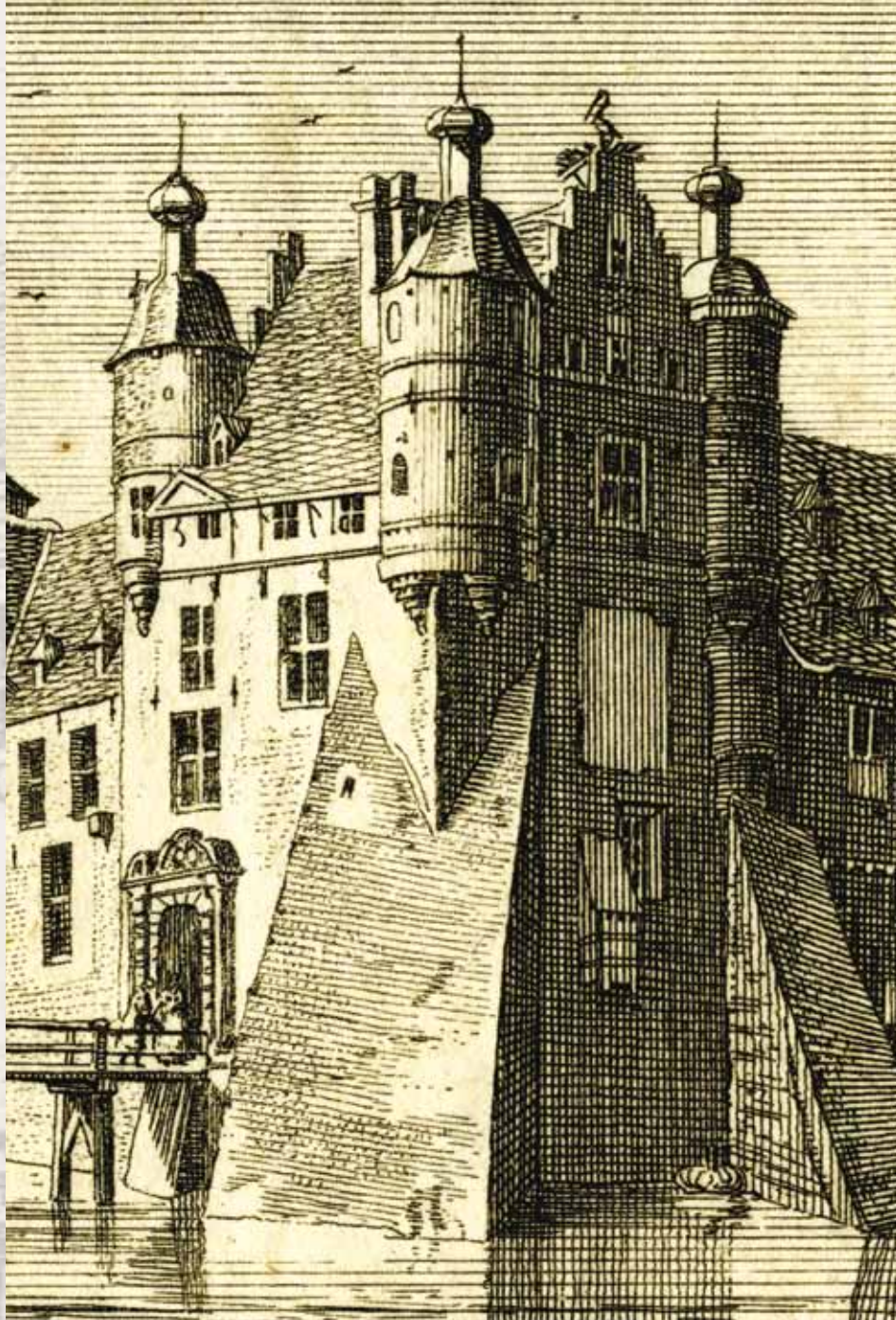
Op basis van deze kennis kan worden geconcludeerd dat de in dit onderzoek onderzochte vorm van religieuze herbestemming dus niet zozeer een bewuste keuze was, maar werd ingegeven door pure noodzaak. Hoewel een zekere 'noodzaak' in deze tijd van ruimtegebrek ook als argument naar voor kan worden geschoven, is in de actuele argumentatie voor herbestemming altijd een cultuurhistorische onderbouwing aanwezig. Behoud van een monumentaal kasteel of buitenplaats was voor de religieuzen zeker geen doel op zich. Dit blijkt mede uit de wijze waarop zij met de monumentale gebouwen omgingen; dat was vaak niet lichtzinnig. Ook in de plannen voor nieuwbouw of andere vormen van uitbreiding was behoud van de monumentale waarde van het kasteelterrein of de buitenplaats meestal niet een overweging. Keuzes waren dan ook overwegend functioneel.

Tegenwoordig is herbestemming in de meeste gevallen een vorm van behoud, waarbij enige vorm van vernieuwing niet te voorkomen is. Desondanks zal de insteek altijd zijn dat bewust wordt gekozen voor het behoud van de karakteristieken van een gebouw. In het geval van de religieuze herbestemming van kastelen en buitenplaatsen is het de vraag in hoeverre het handhaven van de karakteristieken van kasteel of buitenhuis een bewuste keuze was, of dat dit puur toeval is. Uit verschillende bronnen blijkt dat de ordes en congregaties de bijzondere woningen zeker konden waarderen, maar dat bij een keuze meestal toch gekozen werd voor de praktische kant van de zaak.

Al met al is het dus de vraag of op basis van deze religieuze herbestemmingen in het verleden iets geleerd kan worden over de toekomstige waardering van actuele herbestemmingen. Omdat tegenwoordig behoud van een monument in herbestemmingprocedures vaak voorop staat, lijkt het waarschijnlijk dat van de oorspronkelijke gebouwen in de toekomst meer in stand zal zijn gebleven dan van de in de negentiende en twintigste eeuw herbestemde kastelen en buitenhuizen. Zelfs wanneer het in stand houden van een monument gepaard gaat met vernieuwing. Desondanks zal een toekomstige waardering van op dit moment herbestemde gebouwen in sterke mate afhankelijk zijn van op dat moment heersende smaak en ideeën over monumentenzorg. Wij kunnen proberen op dit moment de keuzen, ook ten aanzien van kloosterkastelen, zo gefundeerd mogelijk te maken, maar iedere keuze is tijdgebonden.

192 Van 't Hof, 1999: 17.

8 ■ Conclusie

Kasteel van Boxmeer. Gravure uit 'Het Verheerlykt Nederland', deel 1, 1745.
Tekening Jan de Beijer, 1741, gravure Hendrik Spilman.

Bovenstaande informatie heeft een eerste inventariserend onderzoek opgeleverd. Enerzijds is hiermee geprobeerd een antwoord te geven op de vraag wat een kloosterkasteel precies is en hoe het te verklaren valt dat met name in de periode rond 1850 - 1950 zo veel kastelen en buitenhuizen door religieuzen in gebruik werden genomen. Door deze ontwikkeling te plaatsen binnen de geschiedenis van kloosterordes en congregaties in Nederland, is aangetoond dat er een duidelijk verband bestaat tussen de religieuze herbestemming van voormalige elitewoningen enerzijds en de opleving van het kloosterleven anderzijds. Wat daarbij het duidelijkst naar voren is gekomen, is het feit dat met name de wegens antiklerikale wetgeving uit het buitenland gevluchte kloosterordes en congregaties hun intrek namen in de kastelen en buitenplaatsen. Daarnaast werden enkele buitenplaatsen door nieuwe, in Nederland opgerichte congregaties betrokken en zijn er drie uitzonderlijke gevallen waarin een kasteel al langere tijd in handen van een religieuze gemeenschap was.

Het ontbreekt bij erfgoedinstellingen en daardoor ook bij gemeenten helaas nog aan voldoende historische kennis over het ontstaan en de ontwikkeling van het fenomeen kloosterkastelen. Dergelijke kennis zou kunnen bijdragen aan een grotere waardering van deze complexen als fenomeen op zich, waarbij juist het hybride karakter als enerzijds kasteel en anderzijds klooster als uniek wordt beschouwd. Nu wordt in geval van herbestemming nog te vaak terug gekeerd naar de oude kasteelsituatie of men kiest juist voor het behoud van het klooster ten koste van het oude kasteel. Het is dus altijd of het een, of het ander maar bijna nooit de combinatie van kasteel én klooster die beschermd wordt in geval van herbestemming. Meer kennis van de historische ontwikkeling zou bijdragen aan een grotere waardering van de unieke gelaagdheid die in de kloosterkastelen zichtbaar is, en zo bescherming van juist die gelaagdheid in de hand werken. Als gevolg van een grotere kennis over het bestaan van kloosterkastelen gaan erfgoedinstanties, en dus ook gemeenten, deze objecten hopelijk ook beschouwen als een bijzonder fenomeen dat het behouden en beschermen waard is.

Is een specifiek beleid ten aanzien van de omgang met en herbestemming van kloosterkastelen gewenst? Daar lijkt het zeker op; steeds meer kloosters verliezen immers hun religieuze functie en dat geldt ook voor de kloosterkastelen. Hierdoor bestaat er een noodzaak om een leidraad te ontwikkelen in de vorm van beleid, waarin handvaten worden aangereikt over hoe het beste met kloosterkastelen zou kunnen worden omgegaan. Dit beleid zou het beste op gemeentelijk niveau kunnen worden uitgevoerd aangezien gemeentes het meest direct met herbestemming van kloosterkastelen te maken krijgen en zelf bovendien rechtstreeks betrokken zijn. Beleid zou dus in elk geval meer kennis over kloosterkastelen op gemeentelijk niveau moeten genereren, waar de kennis vervolgens kan worden ingezet in de praktijk.

Daarnaast zou een algemeen beleid met name de omgang met kloosterkastelen moeten problematiseren. In veel gevallen lijkt een gemeente zich geen raad met deze gebouwen; het zijn grote complexen, vaak verouderd, die niet eenvoudig te duiden en te waarderen zijn. Zeker omdat ze architectuurhistorisch ook niet altijd even interessant zijn. Beleid zou dan met name bij de gemeente vragen moeten oproepen over de omgang met kloosterkastelen; wat zijn dit voor gebouwen, wat is de bijzondere geschiedenis erachter en hoe is dit terug te zien in het gebouw? Maar ook; wat kunnen we nu met deze complexen en hoe kunnen we de gebouwen waarderen (esthetisch, functioneel, historisch of als erfgoed)?

Alleen een gemeente die zichzelf deze vragen stelt kan tijdens het herbestemmingproces wel overwogen keuzes maken over sloop, herbestemming en functiewijziging. Met meer kennis van zaken zullen keuzes weloverwogen tot stand komen en zal in de omgang met kloosterkastelen niet meer eenvoudig worden gedacht; 'dit is een kasteel' of 'dit is een klooster, en de rest kan weg'. Binnen het landelijke kenniscentrum op het gebied van de monumentenzorg, de Rijks-

dienst en vervolgens ook bij de lagere overheidsorganen en instellingen die zich met erfgoed bezighouden, ontstaat als gevolg van meer historische achtergrondkennis over dit fenomeen wellicht meer waardering voor het hybride karakter van deze gebouwen. Juist dit hybride karakter is van bijzondere en onvervangbare waarde en zou daarom behouden moeten blijven.

Een beleid moet dus vragen stellen en beantwoorden en algemeen van karakter zijn. Ieder kloosterkasteel kent immers een geheel eigen ontwikkelingsgeschiedenis en is daardoor uniek. Geen twee kloosterkastelen zijn dan ook hetzelfde. Voor deze uniciteit moet binnen het beleid ruimte bestaan. Een algemeen beleid ten aanzien van herbestemming van kloosterkastelen laat ruimte voor de gemeente en andere betrokken partijen om een oplossing op maat te verzinnen voor ieder kloosterkasteel dat herbestemd moet worden. Wat daarbij beschermd zou moeten worden is afhankelijk van eerder genoemde criteria (wat is zichtbaar van de historische gelaagdheid, welke geschiedenis gaat achter het object schuil, wat is esthetisch of architectuur-historisch waardevol etc.) en zal per object verschillen.¹⁹³ Tegelijkertijd moet het beleid degelijk genoeg zijn, zodat het voldoende houvast biedt aan gemeentes en eigenaren om een degelijke herbestemming te formuleren op basis van voldoende achtergrondkennis.

In dit onderzoek zijn voornamelijk vragen gesteld die met betrekking tot de herbestemming van kloosterkastelen van belang zijn. Daarnaast is aangegeven wat de actuele bedreigingen zijn voor deze gebouwen, hoe het op dit moment gesteld is met de bescherming, en waar een toekomstig beleid rekening mee zou moeten houden. Als antwoord op de laatste vraag kan worden geconcludeerd dat een beleid gericht zou moeten zijn op het behoud van de kloosterkastelen met complete historische gelaagdheid, vanuit een esthetische, functionele, historische en erfgoed waardering. Alle vier aspecten zijn een argument voor behoud van de kloosterkastelen, zowel als kasteel of buitenhuis, als religieus gebouw. Op basis van deze vier punten van waardering zouden ook mogelijke vormen van hergebruik kunnen worden geformuleerd, daarbij rekening houdend met de verschillende betekenissen van een kloosterkasteel en de meer pragmatische invulling van de aanwezige gebouwen.

Ten slotte is in het laatste hoofdstuk aangegeven dat meer kennis en dus meer onderzoek naar het fenomeen kloosterkastelen in Nederland van belang is voor een gedegen en gericht instandhoudingbeleid. Niet alle ruim honderd kloosterkastelen hoeven behouden te worden, dit is immers niet reëel en daarbij is gebleken dat niet alle kloosterkastelen even interessant zijn om te behouden. Beleid zou gericht moeten zijn op de in stand houding van een selectie van de meest interessante en gaaf gebleven objecten, waarin de veelzijdigheid van het fenomeen kloosterkasteel, zowel in gebouw als in historische achtergrond, weerspiegeld wordt. De selectiecriteria die in hoofdstuk zeven worden besproken zijn geformuleerd op basis van dit onderzoek. Op basis van meer kennis zouden deze criteria verder moeten worden aangescherpt. Meer onderzoek naar het religieuze hergebruik van kloosterkastelen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw is dan ook nodig om tot een gedegen instandhoudingbeleid te komen.

¹⁹³ Telefonisch gesprekken met mevrouw Cornelissen-Bakker en mevrouw Van Santen; beide werkzaam bij de RACM (tegenwoordig: Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed) als senior consultant voor respectievelijk de regio's Noord-Brabant oost en west.

Bronnen

Literatuur

Aa, A.J. van der. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 1-13, 1839-1851.

Aalst, T. van der. *700 Jaar kasteel Dussen, een bewogen geschiedenis*. Wijk en Aalburg: Picture Publishers, 2003.

Becx, E. e.a. *Kastelen van Noord-Brabant*. Utrecht: Matijds, 1999.

Beek, H. van, W. Daniëls. *Kasteel Croy*. Eindhoven: Uitgeverij Kuux Media, 2007.

Blockmans, W.P. 'De vorming van een politieke unie (veertiende en zestiende eeuw)', in Blom, J.C.H., E. Lamberts, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: Hbuitgevers, 2006, 84-87, 99-112.

Boven, M.M.A. van, e.a. *Kastelen in Brabant. Van burch tot landhuis*, uitgave Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 1982.

Brand, R. van der. *750 Jaar kasteel Boxmeer*. Venlo: Uitgeverij van Spijk, 1991.

Brekelmans, F.A. *Hoogheemraadschapshuis. Geschiedenis kasteel Bouvigne*. Breda, Hoogheemraadschap, 1977, 51-81.

Brock, A.C. *Beschrijving der vrijheid St. Oden-Rode, manuscripten uit 1832 over de geschiedenis van Sint-Oedenrode*. Sint-Oedenrode: Stichting Rooy's Cultureel Erfgoed, 2003.

Buijs, M. op den. *Eindhoven, open venster op Eckart*. Eindhoven: De Kempen Pers, 1988.

Buijs, M. op den. *Eckart, van hof tot stadsdeel*. Eindhoven: Huize Sint Jozefdal, 1978.

Coenen, J. *Baanderheren, boeren en burgers: een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde*. Boxtel: Uitgeverij Aeneas BV, 2004.

Coninck, P. De. *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880*. Hilversum: Verloren, 2005.

Daeter, B. *Kloosters en abdijen, de mensen en hun werkzaamheden. Hun bewogen geschiedenis en vele wetenswaardigheden*. Bergen op Zoom: Educatieve Uitgeverij Daeter, 1990.

Deursen, A. Th. 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in Blom, J.C.H., E. Lamberts, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: Hbuitgevers, 2006, 114-129.

Eliens, F.M. 'Kasteel Croy', in *Bulletin KNOB*, Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 1982/83 juni, 4-17.

Novaform Vastgoedontwikkelaars i.s.m. Stegenga Werkplaats voor Stedenbouw en Rothuizen van Doorn, in opdracht van Woningbedrijf Oirschot, *Groot Bijsterveld. Haalbaarheidsonderzoek herontwikkeling*. 2006.

Gorisse, J.J.A.M., red. *De heilige driehoek. Kloosterencave te Oosterhout*. Oosterhout: Signifikant, 2002.

Grévy, J. 'Les mesures de laïcisation', in *Le clericalisme? Voilà l'ennemi! Un siècle de guerre de religion en France*. Paris: Armand Colin, 2005, 81-100.

Gruben, R.J.W.M. 'Metselwerk en kapconstructie van de laatmiddeleeuwse grote Ruwenberg te Sint-Michiels-gestel', in *Kasteel de Grote Ruwenberg (II), Het Brabants Kasteel*, jrg. 1991 no. 3/4, Tilburg, 1992.

Hendrix, S. *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwsteen voor een te voeren beleid*. Utrecht: Matijds, 2008.

Hermans, T., E. Orsel. 'Het kasteel Onsenoort.' in *Bulletin KNOB*, nr. 4, Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 2005, 94-103.

Hof, J. Van 't. 'Herbestemmen: maatschappelijk of monumentaal probleem?', in *Instandhouding. Jaarboek Monumentenzorg 1999*. Zwolle: Waanders Uitgevers i.s.m. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999, 17-27.

Hoogbergen, T., M. Ackermans, e.a. red. *Kloosters en Religieus leven. Historie met toekomst*. 's-Hertogenbosch: Heinen, uitgegeven i.s.m. Cultuurhistorische Vereniging De Boschboom en Stichting Archeologie, Bouwhistorie en Cultuur, 2002.

Hout, C. van den. *Kasteel Stapelen te Boxel*. Tilburg: 1970.

Hupperetz, W., red., *Monumentenstemmen. Visies op de Modernisering van de Monumentenzorg*. Reeks Erfgoed Nu. Amsterdam: Uitgeverij Erfgoed Nederland, juni 2008, 13-23.

Hurk, W. van den. *De historie van Berne in vogelvucht*. Oosterhout: Klooster Sint Catharinadal, 1967.

Janssen, H.L., J.M.Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink, red. *1000 Jaar Kastelen in Nederland. Vorm en functie door de eeuwen heen*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1996.

Janssen, H.L., 'Archeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for the future research', in Besteman, J.C. e.a., red. *Medieval archeology in the Netherlands*. Assen: Van Gorcum, 1990, 219-264.

Kalf, J. *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel 10. Noord-Brabant*. Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij, 1931.

Kolman, C., B. Olde Meierink, e.a. *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/ Waanders, 1997.

Laarse, R. van der, red. 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam: Het spinhuis, 2005, 1-29.

Lee, A. van der. 'De toren van Onsenoort', in *Met gansen trou*, jrg. 43, nr. 11, Nieuwkuijk: 1993.

Leijten, S. 'Verklaring bij de kaarten der heerlijkheid Onsenoort en 't klooster Mariënkroon', in *Met gansen trou – Honderd jaar Cisterciënzers op Onsenoort*, jrg. 54, nr. 4, Nieuwkuijk: 2004.

Mijland, H.J.M., L.C. Van Hout e.a. *Oog op Oirschot*, Oirschot: Stichting Gerard Goossens Fonds, 1991, 345-350.

Mostert, M. *De goederen van de abdij Berne in het land van Heusden tot 1236*. Den Haag: Historische vereniging Zuid-Holland, 1982.

Mülleijans, R. *klöster im Kulturkampf. Die Ansiedlung katholischer Orden und Kongregationen aus dem Rheinland und ihre Klosterneubauten im belgisch-niederländischen Grenzraum infolge des preußischen Kulturkampfes*. Aachen: Einhard, 1992.

Nelissen, N.J.M., red., e.a. *Monumentenzorg, dynamiek in behoud. Tien jaar Monumentenzorg in Nederland*. Deel 5, Den Haag: SDU Uitgevers, 1996.

Nicolaisen, D. e.a., red. *Een veelkleurig habijt. Kloosters in Nijmegen in de negentiende en twintigste eeuw*. Grave: Uitgeverij Alfa, 1989.

Nissen, P.J.A. 'Het katholicisme van restauratie en emancipatie', in Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, red. *Geschiedenis van Noord-Brabant*. Deel 1. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1996, 337-360.

Nissen, P.J.A. 'Het Rijke Roomse Leven.' In Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, red. *Geschiedenis van Noord-Brabant*. Deel 2. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1996, 317-334.

Oirschot, A. van. *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant, hun bewoners en bewogen geschiedenis*. Rijswijk: Uitgeverij Elmar, 1981, 101-105.

Otten, A. en T. Thelen. *Kasteel Gemert, een beknopte geschiedenis*. Gemert: Uitgeverij van Heemkundekring De Kommanderij Gemert in samenwerking met Gemeente Gemert en WV Heerlijck Gemert. Reeks Gemert in Beeld, nr. 4, december 1995.

Otten, A., T. Thelen e.a. red., 'Kasteel met een missie: Ubi vult Spirat'. Themanummer *Gemerts Heem*. Gemert: Heemkundekring De Kommanderij Gemert i.s.m. Congregatie van de H. Geest, april 2004 (01 en 02).

Peckham, R. Shannan. 'Introduction. The politics of heritage and public culture', in Peckham, R. Shannan e.a., red. *Rethinking Heritage. Cultures and politics in Europe*. London: Tauris, 2003, 1-13.

Peters, Fr. Caesario. 'De Grote Ruwenberg', in *Kasteel de Grote Ruwenberg (I), Het Brabants Kasteel*. jrg. 1991 no. 1/2, Tilburg, 1992.

Pomian, K. 'Naar een geschiedenis van semioforen, De vazen van de Médecis', in *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen*. Heerlen: 1990, 65-79.

Roegier, J., N.C.F. van Sas. 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in Blom, J.C.H., E. Lamberts, red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn: HBuitgevers, 2006, 222-243.

Roos, W. Van. *Sint Oedenrode, het dorp van M.G.R. Bekkers*. Sint Oedenrode: Van Lieshout Zonen Boekhandel, 1968, 58-65.

Roosjakkers, G. 'De musealisering van het dagelijks leven', in Van der Laarse, R., red. *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering*. Amsterdam: Het spinhuis, 2005, 207-218.

Schaik, T.H.M. van. *Gebouwd op geloof. Monumenten van Religie*. Amsterdam: Uitgegeven door Stichting Open Monumentendag, 2005.

Schijndel, T. van. 'Hoe Onsenoort Mariënkroon werd', in *Met gansen trou*, jrg. 24, nr. 5-6, 1974.

Sponselee-De Meester, M.T.A.R. *Het Norbertinessenklooster Sint-Catharinadal in de Staatse Periode 1625-1795. Portret van een religieuze vrouwengemeenschap in benarde tijden*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004.

Stichting Nationaal Contact Monumenten, De Monumentenwet in de steigers. Nota van aanbevelingen van het particuliere monumentenveld met betrekking tot (nieuwe) monumentenwetgeving, 2006.

Thelen, T. red. *Commanderij Gemert, beeldend verleden*. Reeks Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert, nr. 14., Uitgave van Heemkundekring "De Commanderij Gemert", september 1990.

Verschuieren, J.M.Th. *Het landgoed en kasteel van Croy, onder Aarle-Rixtel*, Uitgave Stichting Geloof, Hoop en Liefde, Gemeente Aarle-Rixtel: 1975.

Werk, L. van de. 'De omgang met kasteelruïnes in het verleden', in *Kansen door Kennis: Ontsluiting van kastelen en borgterreinen in een hedendaags cultuurlandschap*. Project i.s.m. Nederlandse Kastelenstichting, ADC Heritage en de Vrije Universiteit van Amsterdam, 2006, 12-17

Internet

- www.kich.nl
- www.watwaswaar.nl
- www.racm.nl
- www.kasteelgemert.nl
- www.geheugenvannederland.nl
- wetten.overheid.nl
- stadsarchief.breda.nl
- www.brabant.nl
- www.ru.nl/kdc (Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen)
- www.barbaralaan.com

Fotoarchief NKS

- Foto en beeldarchief
- Documentatie archief

Archief RACM:

Panddossiers en foto- en tekenarchief voor de in het onderzoek opgenomen kastelen:

- Catharinadal (De Blauwe Camer)
- Abij van Berne (Slotje Berne)
- Boxmeer
- Bouvigne
- Oud Bijsterveld
- Croy
- Dussen
- Eckart
- Gemert
- Groot Ruwenberg
- Mariënkroon (Onsenoort)

Gesprekken

- Dhr. A. Reinstra, specialist religieus erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Mw. G.J.M. Cornelissen-Bakker, senior consulente Noord-Brabant bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Mw. L.L.J. van Santen, senior consulente voor Oost- en West-Brabant bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Dhr. W. van Leeuwen, beleidsmedewerker cultuur, provincie Brabant.
- Mw. L. Bongenaar, beleidsmedewerkster Monumenten van de gemeente Laarbeek (Croy).
- Mw. Verschuren, beleidsmedewerker van de gemeente Gemert-Bakel, betrokken bij herbestemming kasteel Gemert.
- Mw. K. Soestman, beleidsmedewerker Monumenten, Sint-Michielsgestel.
- Abt van klooster Mariënkroon te Nieuwkuijk.
- Dhr. A. van der Burcht van de Focolare beweging die intrek heeft genomen op terrein van Mariënkroon.
- Dhr. J. Francken, beheerder kasteel Croy.
- Dhr. M. van Griensven, lid lokale heemkundevereniging De Heerlijkheid Herlaar te Sint-Michielsgestel.

Beleidsstukken

- Beleidsregel Cultureel Erfgoed, Provincie Noord-Brabant, maart 2008.
- Interim structuurvisie, Provincie Noord-Brabant, juli 2008.
- Concept beeldkwaliteitsplan Mariënkroon, door Croonen Adviseurs, namens Stichting Beheer Maria-poli Scia Luminosa, Nieuwkuijk: oktober 2008.
- Documenten archief Sint-Michielsgestel ten aanzien van herbestemming en sloop van De (Grote) Ruwenberg, 1985-1988.

Overige beleidsstukken zijn via de gemeentelijke websites of de website van RACM (tegenwoordig: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) geraadpleegd, waaronder:

- Concept Beleidsvisie 'Gemert-West', gemeente Gemert-Bakel, februari 2008.
- Nota Gebiedsontwikkeling Croy, gemeente Laarbeek, mei 2007.

